

iktisat

dergisi

AYLIK DERGI

OCAK 1999 SAYI: 386 750.000TL.

“Yeni Dünya Düzeni”nde Türkiye

Hakan Batur • Guglielmo Carchedi • İhsan D. Dağı

• Zeynep Dağı • Beril Dedeoğlu • Gündüz Fındıkçioğlu

• Haluk Gerger • Mehmet Hasgüler • Erol Kurubaş

• Nurcan Özgür • Theodore Pelagidis • M. Bülent Uludağ

İFMC

İÜ İKTİSAT FAKÜLTESİ MEZUNLARI CEMİYETİ
YAYIN ORGANIDIR

DD DemirDöküm

→ **30 gün iade hakkı**

→ **3 yıldan 5 yıla
ücretsiz garanti**

→ **Ömür boyu bakım
garantisi**

Bizde böyle!

23 Kasım'dan itibaren alacağınız **tüm DemirDökümler**
hem iadeli hem taahhütlü. Al, kullan, ister iade et paranı geri al,
ister değiştir, ister ömür boyu keyfini sür. Sorgu yok. Sual yok.

• Bu uygulama, sadece yurt içinde satılan DemirDöküm markalı ürünleri kapsar, tesisat vb. işleri kapsamaz. • "Ömür boyu" teriminden kaçınılmalı, Sanayi Bakanlığı'nın ürün için verdiği menkul emvaz ve bakım ücretlidir. • İade veya değişim için faturanın aslını ibraz edilecektir. • İade veya değişim işlemi, fabrika tarihinden itibaren 30 günlük süre içinde gerçekleştirilebilir. • Bu uygulama, toplu satışlar ve özel anlaşmalarla satılmış cihazlar için geçerli değildir. • İade edilecek cihaza yetkili servisler dışında müdahale edilmemiş olmalıdır. • İade veya değişim işlemi için yapılacak yer, cihazın satın alındığı yetkili satış işyeridir. Cihazın satış yerine getirilmesi ve götürülmesi müşterinin sorumluluğundadır. • DemirDöküm ürünleri asgari 3, azami 5 yıl garantilidir. Ürün garanti süreleri, garanti belgelerinde belirtilmiştir.

24 saat
TÜKETİCİ
DANIŞMA
SERVİSİ
0 800 261 1950

Genel Müdürlük Santral Tel: 0216. 454 15 30

DemirDöküm

Bankaya
kadar
yorulmayın!

444 0 333

Havale. E.F.T. Repo. Döviz. Hisse senedi.

Yatırım fonu. Vadeli, vadesiz mevduat. Kredi kartı, elektrik, telefon, su ödemeleri. Bankacınızın her gün, her saat gülen sesi.

Hepsi bedava. Hepsi Alo Garanti'de.

Türkiye'nin her yerinden şehir içi telefon parasına.

ŞubeSiz Bankacılık,
hem telefonla hem İnternet'le,
sadece Garanti'de.

GARANTİ

ŞubeSiz^{TM} Bankacılık

Başka bir arzunuz?

Sizin için

En avantajlı kredi kartı!

Düşük faizli, son ödeme tarihi 2 iş günü opsiyonlu,
çalınmaya ve kaybolmaya karşı sigortalı, fotoğraflı kredi kartı Etibank'ta...
Üstelik alırken, yenilerken ve nakit avans çekimlerinde ücretsiz!

ETİBANK

s i z i n l e

Uluslararası sistem bir bütün olarak yeniden yapılanmanın sancılarını çekiyor. Aralık 1991'de SSCB'nin "resmen" dağılması ve "reel sosyalizmin" çökmesi uluslararası arena-
da yürüyen hegemonya mücadelesinin yeni bir evreye girişinin de habercisiydi.

İçinde bulunduğumuz geçiş evresi toplumsal alanda yarattığı alt-üst oluşlara paralel olarak toplumsal olayları açıklamaya çalışan sosyal bilimlerde de yeni sorgulama alanlarının oluşmasına neden oldu. Hayatın her boyutundaki yerleşik kabullerin/varsayımların kökünden sorgulandığı, geri dönülmez bir biçimde eleştirildiği bu dönemden, uluslararası ilişkiler disiplini de payını alıyor. "Soğuk Savaş" yıllarının klasik yaklaşımlarının, "soğuk savaş" sonrası varolan dünyayı açıklayamaması, uluslararası ilişkiler disiplininde kuramsal yaklaşım ve tartışmaların artmasına ve bir anlamda disiplinin çoğulcu bir yapıya girmesine de neden olmuştur. Cox'un artık klasikleşmiş olan *Social Forces, States and World Orders* makalesinde de (Millennium, No:10, 1981) vurguladığı gibi sosyal bilimlerde kuram her zaman birisi ve bir amaç için olup belli bir toplumsal/siyasal ortamın kuramıdır. Bu nedenle uluslararası sistemin geçişsel özellikler gösterdiği, istikrarlı bir yapıya kavuşmadığı bir dönemde kuramsal yaklaşımların çokluğuna da şaşırmamak gerekiyor.

Yine Cox'un vurgularıyla devam edersek, kuramsal yaklaşımları iki ana yönetime indirgeyebiliriz: var olan bir toplumsal sistem içindeki sorunların çözümüne yönelik kuramlar "sorun çözme" kuramlarıdır. Bu türden bir yönetime sahip olan kuramlar toplumsal/siyasal alanı ve güç ilişkilerini varolan biçimiyle ele alır ve bu ilişkileri sorgulamazlar. Mevcut olan ilişkilerin/yapıların sürekliliğini varsayan bu yaklaşımlar sistemde ortaya çıkan aksamaların/sorunların giderilmesiyle ilgilenirler. Buna karşılık, kuramın oluşma sürecinin bizzat kendisini sorgulayan ve varolan düzeni aşmaya çalışan "eleştirel kuram", toplumsal/siyasal yapıyı ve mevcut güç ilişkilerini veri olarak almayıp mevcut yapı ve ilişkilerin nasıl değişeceğiyle ilgilenir. Başka bir deyişle "eleştirel kuram" varolan sistemdeki dönüşme dinamiklerini ortaya çıkarmaya çalışır ve alternatif bir sistemin ortaya çıkması için gereken pratik sürece rehberlik yapmaya çalışır.

İktisat'tan

Uluslararası ilişkiler disiplininde "soğuk savaş" döneminde iki kutuplu ve ABD hegemonyasındaki bir dünyada şekillenen "sorun çözme" kuramları içinde bulunduğumuz alt-üst oluş döneminde varolanı açıklamaktan bile giderek uzaklaşmaktadırlar. Zira kutuplardan biri yoğunlaşan iç çelişkileri nedeniyle çökmüş, buna karşılık "reel sosyalist" kamp karşısında ABD önderliğinde yekpare bir bütünlük gösteren Batı, çöküş sonrası kendi iç çelişkileri ve çıkar çatışmalarıyla giderek daha fazla yüzyüze kalmaya başlamıştır. Artık "soğuk savaş" döneminde geliştirilen kavramsal araçlarla içinde bulunduğumuz dünyayı anlamak/yorumlamak mümkün değil. Öte yandan kapitalist üretim ilişkilerinin uluslararasılaşması sürecinde var olan uluslararası aktörlerin davranışlarını sınırlayan nesnel çerçeve; dünya düzeni toplumsal güçler ve devletler arasındaki bir "eklemlenme noktası"nda ortaya çıkar. Herhangi bir uluslararası aktörün davranışlarını incelerken bu nesnel çerçevenin gözden kaçırılması var olanın anlaşılmasını güçleştireceği gibi değişme dinamiklerinin ortaya çıkartılmasını da olanaksızlaştıracaktır. Bu nedenle yeni bin yılın eşiğinde uluslararası sistemde yerini arayan Türkiye'yi ele aldığımız bu sayıda sorunu bütün boyutlarıyla ele aldığımızı iddia edemiyoruz. Bugün Türkiye'nin uluslararası sistemdeki yerini ve davranışlarını inceleyen herhangi bir çalışmanın, dünya çapında yürüyen hegemonya mücadelesini, uluslararası hiyerarşik yapılanma içinde yerlerini arayan ulus-devletleri, uluslararası plandaki toplumsal güçler dengesini ve bunun ulusal plandaki yansımalarını gözardı ederek anlamlı sonuçlara ulaşabileceğini söylemek mümkün değil. Ayrıca olaylara salt varolan aksaklıkları giderme, sorunları varolan çerçeve içinde çözme yönelimli yaklaşımların da başarılı olacağını söylemek çok mümkün gözüküyor. Eğer varolan sorunlar sistemden kaynaklanıyorsa çözüm sistemi değiştirmektir...

Bu nedenle "kısa yirminci yüzyılda" yaşadıklarımızı bir daha yaşamak istemiyorsak (iki dünya savaşı, yüzlerce etnik/ulusal savaş, devletler/uluslar arası kör rekabet ve bunun sonucu insanlığın genel mutsuzluğu) yeni bin yılın eşiğinde en büyük görev "eleştirel kurama" düşüyor. İktisat Dergisi elinizdeki sayıda dünyayı anlamak isteyenler için mütevazı bir katkıda bulunmayı amaçlıyor. İnsanoğlunun daha mutlu yarınları için gerekli tartışma ortamına bir katkıda bulunabildiysek ne mutlu bize. Yeni bin yılın eşiğinde eleştirel çalışmaların çoğalacağına duyduğumuz umutla...

İlker AKTÜKÜN

İktisat

dergisi

AYLIK DERGI

Sayı: 386 Ocak 1999 Fiyatı: 750.000.- TL

İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti yayın organıdır.
İktisat Dergisi, aylık olarak yayımlanır
Kurucuları:
Nihat Batur, Oktay Emed, Reşad Umur.
Sabibi: İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti adına Yönetim Kurulu Başkanı Alpay Biber
Genel Yayın Yönetmeni:
Osman Çetinkaya
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:
Hikmet Akççek
Özel Sayı Editörü:
İlker Aktükün
Yayın Kurulu:
İlker Aktükün, Kaya Ardicı, Fuat Ercan, Eser Karakaş, Oğuz Oyan, Metin Sarfati, Ümit Şenesen
Danışma Kurulu:
Özti Akgüç
Erdoğan Alkin
Nihat Falay
Tamer İsgüden
Naci Kepkep
Murat Özyüksel
Yayın Kurulu Sekreteri:
İsmail Azgıt
Reklam Sorumlusu:
A. Güliz Çöllüoğlu
Yönetim Yeri:
Cumhuriyet Cad. Ceylan Apt. No: 27/6
80090 Taksim / İSTANBUL
Tel: (0212) 250 50 34 - 235 61 55
Fax: (0212) 255 17 73
Dizgi - Baskı:
Yenilik Basımevi - 243 55 72
Dağıtım:
Dünya Süper Dağıtım
Abone Koşulları: Yıllık: 8 milyon TL.
Altı aylık: 5 milyon TL.
Üye, Öğrenci, Arş.-Gör. ve Öğretim Üyesi: (Yıllık) 6 milyon TL.
Yurtdışı: 45\$
Abone Hesap No:
Akbank Taksim 7097-DHU
Dergide yayımlanan yazılar Cemiyeti bağlamaz; görüşler yazarlarına aittir.
Yayınlamak amacıyla gönderilen yazıların iki nüsha olarak mümkünse bilgisayar disketiyle birlikte ulaştırılmasını rica ederiz.

İÇİNDEKİLER

5

Türkiye'de 90'ların Sonunda Dış Politika Davranışları ve Bu Davranışları Etkileyen Temel Faktörler

Beril Dedeoğlu

20

İnsan Hakları Sorunu ve Türk Dış Politikası

İhsan D. Dağı

24

Haluk Gerger'le Türk Dış Politikası Üzerine

27

Türk Arap İlişkisi ve Filistin Sorunu
Dr. Mehmet Hasgüler / M. Bülent Uludağ

37

Avrasya Enerji Diplomasisi ve Türkiye

Zeynep Dağı

42

1989 Sonrası Türkiye-Yunanistan İktisadi İlişkileri: Olanak ve Sorunlar

Nurcan Özgür

49

Uluslararası Politikada Etnik Sorunlar ve Çözüm Yolları

Erol Kurubaş

60

Şöhret ve Güvenilirlik
Avrupa Para Birliği Üzerine Son Onbeş Yılda Oluşan Literatürün Seçmecisi Bir Değerlendirmesi

Hakan Batur / Gündüz Fındıkçıoğlu

68

Avrupa Bütünleşmesinin İktisadi Boyutları

Guglielmo Carchedi

75

Avrupa'daki İşsizlik: Efsaneler ve Gerçekler

Theodore Pelagidis

Türkiye'de 90'ların Sonunda Dış Politika Davranışları ve Bu Davranışları Etkileyen Temel Faktörler

Beril Dedeoğlu*

Giriş

Bir devletin, belirli bir zaman aralığındaki dış politika davranışlarının incelenmesi sırasında, o devletin ekonomik, siyasal ve diplomatik tarihinin gözönünde tutulması ve incelenecek zaman aralığındaki uluslararası sistemin temel özelliklerinin tanımlanması gerekmektedir. Dış politika davranışları değerlendirilen devletin uluslararası sistemde yarattığı etkiler bulunmakla birlikte, sistemin de o devlet politikaları üzerinde belirleyiciliği söz konusudur. Bu karşılıklı etkiler, her zaman eş ağırlıkta olmadıkları gibi eş zamanlılık (senkrozine) da göstermeyebilirler. Bu duruma yol açan bir çok ulusal ve uluslararası neden bulunmaktadır. Dış politika davranışları çerçevesinde incelenen devletin ulusal ve kendine has özellikleri küçümsenmeyecek ölçüde bir öneme sahiptir. Dolayısıyla, bir devletin belirli bir dönemdeki dış politikası, uluslararası sistemin yapısı ve işleyişine bağlı olarak açıklanabileceği gibi, kendine özgü unsurlar (ulusal güç kriterleri) ile de ele alınabilmektedir.

Bu çalışmada Türkiye'nin 90'ların son çeyreğindeki dış politika davranışları değerlendirilirken ulusal ekonomik, kültürel ve siyasal özellikleri, tarihsel süreçleri, kısaca ulusal güç ve kapasitesinin tüm değişkenleri verili kabul edilmektedir. İnceleme, Türk dış

politikasındaki temel değişken olarak uluslararası sistemdeki farklılaşmayı esas almaktadır. Bu çerçevede, öncelikle günümüz uluslararası sisteminin temel önermeleri tanımlanmakta ve Türkiye'nin bu sistem içerisindeki yeri dünya haritasının bütününe bakılarak tartışılmaktadır. Bu noktada amaç, Türkiye'nin uluslararası sistemin en azından büyük bir kısmında aktör davranışlarını etkileme kapasitesi bulunan güçlerden

birisi olup olmadığının belirlenmesidir. Bir başka deyişle, değerlendirmenin birinci aşaması, Türkiye'nin, görelî de olsa küresel politikalar üretip bunların uygulanmasındaki başarısının ölçülmesidir.

Küresel güç olma özelliklerine sahip devletler, küresel politikalarını dünya-

Küresel güç olma özelliklerine sahip devletler, küresel politikalarını dünyanın büyük bir bölümündeki aktör davranışlarını yönlendirme ve bunu siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda sürdürme eğilimi gösterirler.

nın büyük bir bölümündeki aktör davranışlarını yönlendirme ve bunu siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda sürdürme eğilimi gösterirler. Bunu yaparlarken, ya doğrudan sistemin bütününe yönelik küresel davranışlar gösterirler ve/veya belirli coğrafyalarda (alt-sistemlerde) başat güç olma yolunda faaliyet yürüterek sistemin bütününe etki doğurmayı amaçlarlar. Bu durumda, Türk dış politikasının ana çizgilerini inceleyen bu çalışmanın ikinci ayağını Türkiye'nin belirli coğrafyalardaki etkinliğinin ölçümü oluşturmaktadır. Çoğu kez bölgesel örgütlenmeler biçiminde kendisini gösteren bu davranış biçimi, Türkiye'nin hem ikili hem de çok taraflı ilişkilerinin açıklanmasında önem kazanmaktadır. Türkiye'nin, içerisinde kendisinin de yer aldığı ve bir çok küresel ve bölgesel gücün faali-

* Yar. Doç. Dr., Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

yette bulunduğu bölgelerdeki mücadelesinin nihai amacı ve bu amaca giden yolda kullandığı araçlar ile kurduğu ittifaklar da, sistemin bütünündeki yerinin tanımlanması açısından anlam kazanmaktadır. Çünkü bu çalışmada, esas olarak soğuk savaşın sona ermiş olmasının güç politikalarını sona erdirmediği kabul edilmektedir.

1- Değişen Uluslararası Sistem ve Türkiye'nin Yeri

Günümüz uluslararası sisteminin temel özellikleri

ABD ve SSCB liderliğinde oluşmuş iki blokun şekillendirdiği iki kutuplu uluslararası sistem, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren hızla değişime uğramıştır. 1989 Kasım'ında Berlin Duvarı'nın Federal Almanya ile Demokratik Almanya arasında geçişe açılması, 1990 yılında bu iki ülkenin birleşmesi ve SSCB'nin dağılma sürecine girmesi, 1991 yılında Varşova Paktı'nın feshedilmesi ile Doğu Blok'unun sona ermesi ve aynı yıl patlak veren Körfez Krizi sonrası gelişmeler ile iki kutuplu sistem son bulmuştur. Bir önceki uluslararası sistemdeki aktörleri ve ilişkileri değerlendirmek ve ne tür olayların bu sistemin sona ermesine yol açtığını irdelemek olanaklı iken, sonrasında ortaya çıkan gelişmeleri bir sistematik içerisinde ele almak o kadar olanaklı gözükmemektedir. Bunun en büyük nedeni, iki kutuplu sistem sonrasındaki gelişmelerin yeni bir başlık altında ve yeni bir isimle tanımlama yapmayı zorlaştırmasıdır. Ayrıca, "Soğuk Savaş'ın sona ermesi birbiri ile yarışan kuramsal gelenekler arasındaki mücadeleyi sona erdirmek yerine, bir dizi yeni tartışmayı gündeme getirmiştir. Toplumların demokrasi, serbest pazar ve insan hakları konularında giderek artan sayıda benzer görüşleri benimsemesi, uzmanları ortak noktalarda birleştireceğine hiç görülmedik biçimde bölmüştür."¹

Uluslararası sistemin küreselleştiği gerçeği genel kabul görmekle birlikte, bu küresel sistemin çeşitli düşünürlerce algılanış, adlandırılış ve değerlendiriliş biçimleri farklı olabilmektedir.² Yeni sisteme ilişkin tek belirsizlik, bu sistemi adlandırmaya yönelik çalışmalarda ortaya çıkmamaktadır. Ayrıca, bu sistemin temel özelliklerinin algılanışında, bu özelliklere verilen önceliklerde ve yeni sistemin biçimine ilişkin yorumlarda da farklılıklar bulunmaktadır.³ Aralarındaki tüm farklılıklara karşın hemen her yorumda, günümüz uluslararası sistemine ait olarak özellikler bulmak olanaklıdır. Sistemi açıklamaya yönelik yaklaşımların büyük bir kısmında küreselleşme, uluslararası topluluk ve dünya ekonomisi kavramlarını içeren ve bir bü-

tünselliği ifade eden anlamı ile ele alınmaktadır. Küresel yapı içerisinde devletler, firmalar, uluslararası kuruluşlar, terörist gruplar gibi bir çok ve farklı ünite karmaşık ilişkileri ile bir bütün oluştururlar. Bu karmaşık bütün, durağan değil, tam tersine hızlı bir değişimlik gösterir.⁴

Küreselleşen dünya, "... uzak yerlerin, yerel olayların kilometrelerce uzağında gerçekleşen olaylarca şekillendiği, dünya çapındaki toplumsal ilişkiler bağının yoğunlaştığı ...."⁵ bir dünyadır. Toffler'ın belirttiği gibi, önce tarım, sonra sanayi devrimini yaşayan dünyada, bugün üçüncü devrim bilgi ve iletişim alanında gerçekleşmekte⁶ ve uzak-yakın-geç-erken, dar-geniş kavramları değişmektedir. Gelişen teknoloji, bilgi ve iletişim ağlarının yaygınlaşmasını desteklerken, bu da esas olarak üretim faktörleri hareketliliğini (özellikle de sermaye hareketlerini) geliştirip piyasa ekonomisini küreselleştirmektedir. Böylece, günümüz uluslararası sisteminin en önemli özelliği piyasa ekonomisinin dünya ölçeğinde işlemesi ve sermayenin küresel dolanımı olmaktadır. Dünyanın hemen her yerinde hakim olan piyasa ekonomisinin işleyebilmesi için alınan önlemler ve bu piyasanın yönlenmesine katkı sağlayan aktörler de yine günümüz sisteminin yapı taşları olarak tanımlanmaktadır.

Küreselleşen ekonomi, devletler arasındaki gümrüklerin kaldırılması, sermaye serbestisinin sağlanması, şirketlerin pek çok coğrafyada faaliyette bulunmalarını engelleyen önlemlerin giderilmesi türünden uygulamalara hız kazandırmıştır. Yine bu çerçevede, "... rekabet koşullarının sağlanması, özelleştirme, her türlü teşvik ve sübvansiyonunun kaldırılması ve nihayet devletin küçültülmesi gibi uygulamalar, küreselleşmenin önündeki engelleri kaldırmaya yönelik..."⁷ olarak gelişmektedir. Bu durumda, artık uluslararası sistemdeki aktörler de değişmekte sadece devletler ve onların temsil edildikleri uluslararası kuruluşlar aktör olarak kabul edilmemektedir. Hükümetlerin temsil edilmedikleri (NGO) bir çok uluslararası, hatta ulusal kuruluş, bilinen diğer aktörlerle birlikte uluslararası arenada varlık göstermekte ve bunların birbirleri ile ilişkileri de giderek daha karmaşık ve örtüşük bir yapı ortaya çıkarmaktadır. Başta şirketler olmak üzere NGO'ların artan faaliyetleri, küresel sistemin hızla yaygınlaşmasına ve hatta yönlendirilmesine etki ederken, ulus-devletin otoritesini zayıflatmaktadır.⁸ Küresel sistemin devlet egemenliğini kısıtlayan işleyişi karşında devletin altında ve üstünde ortaya çıkan yeni güçler de uluslararası arenada daha rahat hareket etmekte ve kazanmaktadır. Dolayısıyla, örneğin uluslararası çevre kuruluşlarının faaliyetleri, göç ve mülteci

hareketleri, organize suç örgütlerinin eylemleri, uyuşturucu trafiği gibi konular da uluslararası ilişkilerin içerisinde önemli başlıklar durumuna gelmektedir. Ayrıca, bu türden faaliyetlerde çok sayıda ve farklı aktörün bir arada ve örtüşük ilişkiler sergilemeleri (devlet-mafya, şirket-devlet, uluslararası örgüt-ayrılıkçı terör örgütü ilişkileri gibi) sözkonusu olmaktadır.

Küresel sistemin tanımlanan bu türden özellikleri, dünyadaki mali krizlere, etnik hareketlere, terörizme ya da diğer olaylara ikiden fazla aktörün karışmasını olanaklı kılmaktadır. Ayrıca, gerek olayların ve olguların dünyanın her yanına daha kolay yayılmasından, gerek çok sayıda ve farklı yerlerdeki aktörlerin bu olaylara taraf olmalarından dolayı dünyanın her hangi bir bölgesinde ortaya çıkan ekonomik ve/veya siyasal

tirdikleri bir davranış biçimi olarak özetlemek olanaklıdır. Bir devletin küreselleşme sürecindeki başarısı, çoğu kez bölgeselleşme sınavında başarılı olmasını gerektirmektedir.¹² Benzer ekonomik/sosyo-kültürel özellikler taşıyan ve aynı coğrafyada yer alan devletlerin örgütlü ekonomik işbirliklerinde küresel rekabette korunma beklentisi bulunmaktadır. "... bölgeselleşme süreci, küreselleşme sürecine bir hazırlık, mevcut olan ticari ilişkilerin konsolidasyonu ve ilişkilerin daha fazla gelişmesini önleyen engellerin kaldırılması gibi konulara yönelik bir işlev üstlenmektedir."¹³

Görüldüğü gibi, çok sayıda aktörün karmaşık karşılıklı bağımlı faaliyetleri, ayrışan ve çakışan çıkarları çerçevesinde gelişmekte ve uluslararası sistemin kategorize edilmesini zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte,

***Artık, hiç bir aktör tek başına
dünyanın bütününe belirleme
olanağına sahip değildir ve her
uluslararası faaliyetin ikiden fazla
tarafı bulunmaktadır. Günümüzde,
diğerlerine oranla daha etkin devletler,
firmalar ve bölgelerden söz
edilebilmektedir.***

sözü edilebilecek temel özellikler bulunmaktadır. Artık, hiç bir aktör tek başına dünyanın bütününe belirleme olanağına sahip değildir ve her uluslararası faaliyetin ikiden fazla tarafı bulunmaktadır. Günümüzde, diğerlerine oranla daha etkin devletler, firmalar ve bölgelerden söz edilebilmektedir. Ancak, bu noktada hatırlanması

gerekten, bunların da birbirlerine olan bağımlılıklarıdır ve artık, yüksek ve düşük gelirli devletlerin bağımlılıklarında artış olmaktadır.¹⁴ O halde, bir devletin dış politikası incelendiğinde, o devletin ister doğrudan, ister bölgesel faaliyetler biçiminde yürüttüğü küresel etkisini ölçmek için hangi diğer aktörler ile karşılıklı bağımlılık ilişkisi sürdürdüğüne bakılması önem kazanmaktadır. Bu türden bir arayış, önemli ölçüde uluslararası sistemin bütününe tanımlamayı, biçimini belirlemeyi gerekli kılmaktadır. Sistemin belirlenmesi, incelenecek devletin ikili ve çok taraflı ilişkilerinin açıklanmasına da hizmet etmektedir.

Sistemin bütününe tanımlamaya hizmet eden eğilimleri tek bir başlık altında toplamak zor olmakla birlikte, üç ana eğilimden söz etmek olanaklıdır. Bunlardan birincisi, dünyadaki güç dağılımını çok katlı bir pastaya benzeten "çok katlı karşılıklı bağımlılık sistemi"¹⁵ yaklaşımıdır. Buna göre, pastanın en üst tabakasındaki güç, askeri kapasite ile ölçülmektedir ve tek bir merkez olarak ifade edilmektedir. ABD'nin yeri olarak tanımlanan bu üst mevkiye rakip güçlerin olmadığı ileri sürülmektedir. Yaklaşım, ortadaki güç ta-

Küreselleşme sürecindeki bu tür "akımsal iletişim etkisi"¹⁰ ulus-devletin ekonomik ve siyasal bağımsızlığının sınırlı olduğunu ortaya koyduğu gibi, tüm uluslararası aktörleri de birbirlerine bağımlı duruma getirmektedir. Sonuçta, devlet dışı aktörler karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı duruma geldikçe sistemdeki uluslararası (transnasyonal) faaliyetler, devletlerin karşılıklı bağımlılıkları arttıkça da bölgesel örgütlenme girişimleri hızlanmaktadır. Konumuz bir devlet aktörünün faaliyetlerinin incelenmesi olduğundan, bu noktada devletlerin davranışlarını etkileyen ve kısıtlayan diğer aktörler verili kabul edilmektedir. Bu durumda ele alınacak faaliyet türü ise, uluslararası değil uluslararası esastakiler olmaktadır.

Serbest ticaret bölgeleri ve/veya gümrük birlikleri biçiminde başlatılan bölgesel girişimler, küreselleşme ile paralel yürüten ve birbirlerini tamamlayan iki süreci ifade etmektedir.¹¹ Bölgeselleşmeyi, devletlerin küreselleşme sürecine uyum sağlayabilmek için geliş-

bakasını, zaten uzun zamandır varlığını sürdüren bir "üç merkezlilik" ile açıklamaktadır. Yen-Dolar-Euro', ya da NAFTA-AB-APEC gibi isimler alan bu merkezler, ekonomik bölgesel kuruluşları ifade etmektedirler. En alt tabakada ise çok merkezli bir yapıdan söz edilmekte ve bu merkezlerin, pastanın üst tabakalarındaki güçler tarafından büyük ölçüde belirlendiği ileri sürülmektedir. Bu yaklaşıma göre ortaya şu türden bir görüntü çıkmaktadır: ABD, temel belirleyici işleve sahiptir, çünkü askeri caydırıcılık ondadır. Bölgesel ekonomik kuruluşlar, bunun altında yer almakla birlikte ABD'nin gücünü korumasına yönelik bir bağımlılık yaratmaları söz konusudur. Bu bölgelere katılmayan devletler ise, üst belirlenimin yanı sıra kendi aralarında da karşılıklı bağımlı ve rakip ilişkiler sürdürmektedirler.

İkincisi, askeri gücü nedeniyle ABD'nin tek merkez olduğunu savunmasına rağmen bu merkeze bağlı bir kaç ülke lokomotifinde gelişen kuruluşların çok merkezli bir yapı oluşturduklarını ileri süren yaklaşımdır.¹⁶ Bu çerçevede, ABD'nin askeri tek merkez olduğu sistemdeki diğer güç merkezleri olarak Fransa, Almanya, ÇHC, İngiltere, Japonya ve Rusya gösterilmektedir. Üçüncü yaklaşım ise, ABD de dahil olmak üzere hiç bir devletin diğerlerine oranla bir merkezi gücü, hiyerarşik yapının üst katını ifade etmediği yaklaşımdır. Bu eğilim, çeşitli bölgesel oluşumların (alt-sistemlerin) karşılıklı rekabet ve bağımlılıklarını konu edinmektedir. Ancak, "... günümüzdeki alt-sistemlerin çoğunda, uluslararası sistemin .... hiyerarşik ve çok merkezli yapısının belirleyici etkisinden otonom olduğu ölçüde, klasik güç sisteminin özellikleri görmek mümkündür."¹⁷

Sözkonusu yaklaşımların ortak çıkarsaması, diğerlerine oranla daha güçlü devletlerin ve etkili bölgesel kuruluşların yer aldığı uluslararası sistemde, tüm aktörlerin birbirlerine bağımlı ilişkilerinin bulunmasıdır. Ancak, bazı aktörler, bu karşılıklı bağımlılık ilişkilerini yönlendirmede diğerlerine göre daha etkisizdirler. Dolayısıyla, bir devletin günümüz uluslararası sistemindeki yeri, sistemin bütününde ya da alt-sistemlerde kurduğu bağlarıyla ve yarattığı yaptırım etkileriyle açıklık kazanmaktadır. Sonuçta, Türkiye'nin günümüz dünyasındaki yeri, sözkonusu perspektif çerçevesinde öncelikle küresel etkinliğinin, ardından da bölgesel etkinliğinin değerlendirilmesi ile ölçülebilmektedir. Bölgesel etkinlik değerlendirmelerinde, genel olarak bölgesel örgütlenmeler çerçevesi esas alınmaktadır. Çünkü bir devletin münferit davranışları, belirli bir dönemde ve belirli bir olay karşısında o devletin tanımlanmasına hizmet etse de, bir organik

yapı demek olan bölgesel örgütler içerisindeki davranışları sürekli ve kalıcı dış politika eğilimlerini ortaya koymaktadır.

Değişen uluslararası sistemin bütününde Türkiye'nin yeri

Daha önce de belirtildiği gibi, bir devletin dünya düzleminde "güç" olarak kabul edilebilmesi, o devletin dünyadaki sermaye hareketlerini, pazarları, üretim potansiyellerini, askeri ve siyasi faaliyetleri kısmen de olsa denetleme kapasitesine bağlıdır. Bugün bu yeteneğe sahip devletler, dünya ekonomik ve siyasi sistemini çatışma/uzlaşma ilişkileri çerçevesinde düzenlemekte, fakat Türkiye bu ülkelerden birisi sayılmaktadır.

Türkiye, "... sanayileşmesini tamamlamış, ekonomik ve askeri gücüyle dünya politikası üzerinde her an etkili olabilen, gelişmeleri tersine çevirip durdurabilen, başlatabilen girişimler kullanma yeteneği (bulunan)..."¹⁸ bir ülke değildir. Bu durumda, Türkiye'ye yönelik değerlendirme yapılırken, şu sorunun yanıtının aranması gerekmektedir: Sistemdeki başat güçler arasında kabul edilmeyen bir devlet olarak Türkiye, doğrudan bu güçlerin etkisi altında mı dış politika oluşturmaktadır, yoksa onlardan görece olarak bağımsız politikalar geliştirebilmekte midir? Eğer bir devlet, en azından bir bölge ya da alt-sistemde görece olarak ve genellikle bağımsız bir dış politika oluşturabiliyor ise, bu devlet bölgesel güç olma yolunda faaliyet gösteriyor denebilir. Bölgesel güç olmak da, küresel sistemde etkinlik artırma amacı çerçevesindeki faaliyetlerin bir aşaması olarak kabul edilmektedir. Bu noktada devlet, daha önceki bölümde vurgulanan küresel sistemin temel özellikleri ile uyumlu politikalar üretmektedir. Çünkü, bölgesel örgütlenmelere dahil olma ve o bölgelerde güç olma ile küreselleşme ve küresel güç olma paralel yürüyen iki süreçtir. Karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin zorladığı bu sistem içerisinde Türkiye'nin bölgesel gücü, hangi üst etkilenmelere maruz kaldığının ve hangi alt etkiler yarattığının belirlenmesi ile açıklık kazanmaktadır.

Bölgesel güç, coğrafi kısıtlamayı içeren bir anlam taşımaktadır. Bu coğrafya, uluslararası aktörlerin kültürel, siyasi ve ekonomik etkileşim alanlarıdır, çoğu kez bu aktörler arasında önceden kurulmuş çeşitli düzeylerde bağlar vardır ve işbirlikleri gelişmiştir. Dar bir coğrafyada birbirine benzer ve rakip aktörlerin oluşturdukları bölgesel işbirlikleri yine genel olarak bir lokomotif ülkenin -diğerleri üzerinde etki oluşturan- faaliyetleri ile şekillenirler. NAFTA'da

ABD'nin, AB'de Almanya'nın ve Asya Pasifik İşbirliği'nde Japonya'nın rolü. Lokomotif, ya da bölgesel güç olarak tanımlanan devlet, diğer ortaklarına oranla daha gelişmiş bir ekonomiye, askeri güce ve ideolojik temsil yeteneğine sahiptir. Ayrıca bu devlet, çeşitli çıkar alanlarının çakıştığı, kesiştiği sınırlarda ortaya çıkan çatışmaların çözümünde de etkili olan devlettir. Söz konusu veriler ve tanımlamalar, Türkiye göz önünde tutularak yeniden okunduğunda, Türkiye'nin ulusal sınırları içerisinde bakılıp da söylendiği gibi bir yerde olmadığı anlaşılabilmektedir. Türkiye'nin hangi bölgesel alt-sistemde lokomotif ya da başat güç olduğu sorulduğunda ve bu arada AB içindeki Almanya NAFTA içindeki ABD ya da bir zamanların bağlantılarıyla içerisindeki Yugoslavya türü örnekler de hatırlandığında yanıt bulmak zor olmaktadır. Lokomotif güç, bir bölgede birden fazla devlet davranışını kendi beklentileri doğrultusunda uzun dönem yönlendirebilen, bu devletlerin trenin vagonları gibi lokomotifini izlemelerini sağlayan ve bunu yaparken de o vagonlara enerji dağıtabilen güçtür. Dolayısıyla, Türkiye siyaset adamlarının söylemlerindeki süslemelere ve kamufle etme çabalarına rağmen, bölgesel güç olma özellikleri taşıyor görünmemektedir.

Soğuk Savaş döneminin sonlarına doğru değişmeye başlayan uluslararası sistemle birlikte, Türkiye'de belirgin değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu değişikliklerin büyük bir bölümü, dönemin siyaset adamlarının başarılı ve cesur politikalarını bağlanmıştır. Ancak, hangi siyasetçinin adı ile anılır ise anılsın, bu dönemdeki gelişmeler söz konusu kişilerin yetenekleri ile değil, uluslararası sistemin zorlanması ile ortaya çıkmıştır. Liderlerin bu sürece katkısı, bazı değişim -ki bunun gelişme olması da gerekmemektedir- evrelerinin öne çekilmesi biçiminde olmuştur. Piyasa ekonomisinin küreselleşmesine paralel olarak 1980'li yıllardan itibaren Türkiye, bu sisteme uyum sağlayacağı düşünülen politikalar uygulamaya başlamış ve rekabet ile dışa açılmaya dayalı ekonomik sisteme geçiş çabaları sergilemiştir. "Piyasa ekonomisi şartları ve dışa açılma süreci, bir taraftan ülke içerisinde yerel dinamikleri harekete geçirirken, diğer taraftan da, ülke dışında bölgesel işbirliği ve bütünleşme hareketleri içerisinde yer alma arzusunu arttırmıştır."¹⁹ Özellikle, SSCB'nin yıkılışı sonrası ortaya çıkan gelişmeler, Türkiye'ye ekonomik ve siyasal anlamlarda geniş bir hareket alanı tanımıştır. Bir bloku temsil eden Sovyetler Birliği'nin dağılışı sonrasında dünyadaki güç dengeleri değişmiş, Türkiye açısından Kuzey tehlikesi ortadan kalkmış ve dolayısıyla NATO şemsiyesi de Soğuk Savaş dönemindeki korumacılık işlevini yitirmiştir. Bu

durumda Türkiye, "Batı"dan eskisi gibi yardım ve destek alamaz olmuştur. SSCB sonrasında ortaya çıkan yeni devletlerin iç ve dış çatışmaları, Avrupa'nın doğusundaki devletlerin değişim süreçleri ve Ortadoğu'da, özellikle Körfez Krizi sonrası ortaya çıkan gelişmeler, önemli ölçüde iki kutuplu sistem sonrası gelişen dengelerin çatışmaları olmuştur. Bunun içerisinde, pazar ekonomisinin yaygınlaşma sancıları ve yeni pazarlarda rekabetin keskinleşmesi büyük yer tutmaktadır.

Küreselleşen sistemin içkin sancıları ve çatışmaları karşısında, 1980 sonrasında, (özellikle de ABD'nin ilk Körfez Harekatı'na kadar (1990) Atatürk dönemi geleneksel dış politikasını sürdüren Türkiye, birden bire güç politikası izlemeye yönelmiştir.²⁰ Bu dönemde Büyük Türkiye söylemleriyle süslenen ve aktif dış politika ile sloganlaştırılan politika, aslında yeni ortaya çıkan gelişmelerden, özellikle SSCB'nin dağılması sonrası ortaya çıkan yeni devletlerin kompozisyonlarından yararlanmayı bekleyen ve yeni bir güvenlik arayışı içerisinde olan Türkiye'yi ifade etmektedir. Yoksa, Türkiye'nin daha büyüdüğünü açıklamaya yönelik bir önerme taşımamaktadır.

İstikrarsız bir ülke olmasına rağmen Türkiye, 80'li yılların ortalarından itibaren başlatılan girişimlerle, hızla bölgesel kuruluşlara yönelmiş, ikili ve çok taraflı ilişkiler geliştirme çabasına girmiştir.²¹ "Bir düzeyden bakılınca bütün bu ilişkiler, dar anlamda Türkiye'nin dünya pazarlarından ticari pay kapma savaşıyla, geniş anlamda da hegemon güç olmak istediği mekanla ilgili açılış stratejisi hedefleridir. Bir başka düzeyde ise, Türkiye'nin küreselleşme süreçlerine entegrasyonu ile ilgilidir."²² Buna ek olarak, birinci düzeyin, ikinci düzey için ön koşul olduğu unutulmamalıdır.

İkili ya da çok taraflı, küresel ya da bölgesel ilişkilerinde Türkiye'nin önemli bir güç olup olmadığı tartışması, esas olarak Türkiye'nin ekonomik ve askeri bir güç olup olmaması ile yakından ilintilidir. Nüfusu hızla artan, istikrarsız büyüme oranı bulunan ve yüksek enflasyonla mücadele edemeyen Türkiye, bunlara bağlı ekonomik, siyasal ve sosyal dengesizlikleri, demokratikleşme ve insan hakları sorunlarını çözmeden (ya da çözmeden) nasıl bir bölgesel güç, bir doğu-batı köprüsü ya da "Büyük Türkiye" olacaktır?

Türkiye'nin coğrafi olarak büyük güçlerin çıkar alanlarını ortasında bulunduğu, yine coğrafi olarak Doğu ile Batı arasında bir köprü oluşturduğu ve Trans-Kafkasya, Ortadoğu ve Balkanlar ile tarihsel bağları olduğu doğrudur. Ancak, bu türden bağların

sadece Türkiye'ye özgü bağlar olduğunu ileri sürmek önemli bir yanılgıya yol açar. Örneğin, Mısır, hem kuzey-güney hem doğu-batı, hem Ortadoğu-Afrika, hem Akdeniz köprüsü olduğunu ileri sürebilir. Bu konuda örnekleri çoğaltmak olanaklıdır, ancak sözkonusu savların doğruluğu, bu devletlerin güç dengeleri açısından yaptığı işlevler ile açıklık kazanmaktadır.

Bir devletin belirli aktörler ve faaliyetler arasında değer aktarımı sağlayabilmesi ve o bu görevi yapmaz ise diğerlerinin beklentilerini gerçekleştirme olanağı bulunmaması durumlarında, sözkonusu devletin köprülük işlevi coğrafi köprülüğünün ötesinde bir anlam ifade eder. Başka bir deyişle, Türkiye'nin köprülük işlevi, ancak bir başka devletin benzer bir işlevi yerine getirmemesi durumunda anlamlı olmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında, uluslararası politika içe-

risinde Türkiye'nin bir köprülük işlevi ve merkezi özelliği bulunmamaktadır.²³ Bir devletin kendisini Balkanlar, Ortadoğu ve Kafkasya'nın merkezi koordinatörü ilan etmesiyle, gerçekten böylesi bir durum ortaya çıkmamaktadır. Türkiye, sözkonusu merkezi koordinasyon işlevini üstlenemediği gibi, hiç bir devlet de açık bir biçimde kendisine bu türden bir görev yüklememiştir. Bu durumda, bölgesel işbirliklerine giderek daha fazla gereksinme duyan bir çok diğer devlet gibi (Pek çok kıtadan Brezilya, Malezya, Azerbaycan gibi çeşitli örnekler verilmesi olanaklıdır) Türkiye de çeşitli işbirliği girişimleri içerisinde yer almaya yönelmiştir. Ancak, Türkiye'nin bu alandaki faaliyetleri, onu bölgesel bir güç yapmaya yetecek ölçüde gelişmemiştir. Bu durumun bir çok nedeni arasında iki tanesi önemli gibi görünmektedir: Birincisi, Türkiye'nin bölgesel güç olma konusunda kullandığı kaynakların yetersiz olmasıdır. İkincisi, Türkiye'nin mücadele ettiği alt-sistemlerde kaynakları daha yeterli olan büyük güçlerin ve kendisi gibi bölgesel güç olma beklentisi bulunan diğer bölge devletlerinin varolmasıdır. Bir başka deyişle, Türkiye büyük güçlerin alanındadır ve bu bölgede sadece büyük güçlerin değil, Türkiye benzeri güçlerin de (İsrail, Rusya, Mısır, İran gibi) birbirleriyle rekabetleri söz konusudur.

Bu durumda Türkiye'nin önüne farklı açılımlar çıkmaktadır: Eğer bir devlet, kendi başına belirli bir coğrafyada lokomotif olamıyor ise ve bu amacına ulaşma konusunda da kararlılığını sürdürüyorsa, ya o bölgede etkin bir küresel güç ile ve/veya yine o bölgede kendi başına lokomotif güç olmayan diğer devletler ile işbirliği yapar. O halde, Türkiye'nin

uluslararası sistemdeki yerinin belirlenmesi sırasında bu kez şu soruyu sormak gerekmektedir: Küresel bir güç olmadığı gibi henüz bölgesel bir güç ya da lokomotif de olamayan Türkiye, çeşitli bölgesel ve ikili ilişkilerini geliştirirken hangi diğer güçler ile işbirliği yapmaktadır? Bu noktada yeniden hatırlatılması gereken konu, Türkiye'nin bölgesel güç olmadığı yolundaki önermenin, bölgesel oluşumları tek başına belirleme kapasitesi bulunmadığı yolundaki bul-

gulara dayandığıdır.

II. Bölgesel Oluşumlar İçerisinde Türkiye'nin Yeri

Şu bir gerçektir ki, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden günümüze kadar gelen bir süreç içerisinde Türk dış politikasının temeli "Batı" ile işbirliği üzerine kurulmuştur. "Batı"nın bir bütün olarak algılandığı ve iki kutuplu sistemin hüküm sürdüğü dönemde, ekonomik ve siyasal ilişkilerin yanı sıra güvenliğe ilişkin stratejiler de "Batı" ile işbirliği içerisinde şekillendirilmiştir. Ancak, Soğuk Savaş sonrası bu "Batı" Bloku, tıpkı Doğu Bloku gibi ortadan kalkmış ve Türkiye Batı'da çeşitli ve birbirine rakip devlet ve devlet grupları ile karşı karşıya kalmıştır. Bununla birlikte Türkiye, yaklaşık 50 yıllık geleneğini bozmayarak bugün hala yüzü batıya, Avrupa ve/veya Amerika'ya dönük dış politikasını sürdürmektedir. Bir önceki döneme göre farklı olan, önceleri bu iki tarafın bir bütün olarak algılanması sözkonusu iken, bugün bu bütünün Türkiye'nin karşısına "iki Batı" biçiminde çıkmalarıdır. Bunlardan birisi, stratejik ilişkileri ve işbirliğini temsil ederken, diğeri bölgesel bütünleşme hedefini ifade etmektedir.

SIEMENS

150 Yıldır Sizinle

Siemens, iletişimden ulaşıma, enerjiden

tıp teknolojisine, otomasyondan

şalt tekniğine, aydınlatmadan

bilgisayar teknolojisine kadar elektronik

ve elektriğin her alanında; mühendislik,

geliştirme, üretim ve servis yetenekleriyle

çözümler sunuyor, hizmet verdiği

her kuruluşun başarısına destek oluyor.

**Siemens, 150 yıldır insanın ve
yaşamın ulaştığı
her noktada, her an sizinle.**

"Küçük esnafa ve büyük sanayi erbabına
muhtaç oldukları kredileri kolayca ve ucuza verecek
bir teşekkül vücuda getirmek ve kredinin
normal şartlar altında ucuzlatılmasına çalışmak da
çok lazımdır." 1 Kasım 1937 **Mustafa Kemal ATATÜRK**

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YETMİŞBEŞİNCİ YILI KUTLU OLSUN

Türkiye, bölgesel bütünleşme yolundaki tercihini, hemen hiç değiştirmeden Avrupa'dan yana kullanmış bir devlettir. 1963 yılında Ankara Anlaşması ile başlayan ortaklık, Türkiye-AT Ortaklık Konseyi'nin 1/95 kararı ile 1.1.1996 tarihinde Gümrük Birliği ilişkisine dönüşmüştür. Ancak bu ilişki, Türkiye'yi tam üyeliğe götürecek süreci hiç bir zaman ifade etmemiştir. AB, bölgesel entegrasyonunu güçlendirdikçe ve iç ilişkilerini özellikle ekonomik ve parasal birlik yolunda geliştirdikçe, entegrasyona yönelik yeni kriterler ileri sürmüş ve Türkiye'de giderek bu kriterlerin gerisinde düşmüştür. 1992 yılında Kopenhag'da toplanan Avrupa Konseyi'nin ortaya koyduğu demokratikleşme kriterleri, 1993'de yürürlüğe giren birlik Antlaşması'nın saptadığı ekonomik ve mali kriterler ve 1997 Lüksemburg Zirvesi'nde saptanan siyasal ve özellikle dış politika kriterleri (Kıbrıs sorunun çözümü gibi) Türkiye'nin AB ile ilişkilerinde sorunlar ortaya çıkarmıştır. Birlik tarafından ileri sürülen koşulların gerçekleştirilmesi konusunda Türkiye'nin de ciddi çabaları bulunduğunu söylemek zor olmakla birlikte, benzer sorunları bulunan Orta ve Doğu Avrupa devletlerinin adaylıklarında çok daha az sorun yaşanır olması AB'nin çıkarları ile Türkiye'nin çıkarları arasında örtüşme olmadığını ortaya koymaktadır. Burada kastedilen, AB'nin bütünsel tutumudur, yoksa tek tek üyelerin yaklaşımlarında farklılıklar bulunabilmektedir. Örneğin, İngiltere ve Fransa, üyelik görüşmelerini bir tür askıya alan "strateji" sonrasında²⁴ Türkiye'yi Londra Konferansı'na davet etmişlerdir. Bu tutum, en azından bazı AB üyelerinin Türkiye'yi tümüyle uzaklaştırma eğilimi içerisinde olmadıklarını göstermekle birlikte, kendi içlerine de alma yanlısı olmadıklarını göstermektedir.

AB'nin Türkiye'ye yönelik tutumu, ne içine alma ne dışarıda bırakma politikasıdır ve bu tutumun temel nedeni, Türkiye'nin kendi başına aktör özelliklerinin değil, belirli bölgelerdeki dengelerin göz önüne alınmasıdır. AB tarafından güç dengelerinin dikkate alındığı bölgeler, Ortadoğu, Trans-Kafkasya, ve Balkanlar ile Kuzey Afrika'yı da kapsayan Akdeniz havzasıdır. Söz konusu bölgelerdeki dengelerde Türkiye'nin doğrudan yaptırım gücü bulunmadığını bilen Avrupalılar, bu noktada Türkiye'nin kuracağı ittifakların etkilerini ölçmektedirler. Dolayısıyla da AB, bugün Türkiye'yi içine alarak katlanacağı maliyeti, muhtemelen Türkiye'nin kuracağı diğer ittifaklar ile mücadeleden daha yüksek olarak hesaplamaktadır. Türkiye'nin AB'ne tam üye olması durumunda, Avrupalıların göze alamadığı maliyete ilişkin bir kaç veri örnek gösterilebilir:²⁵ Türkiye'nin AB'ne üye olması durumunda AB

bütçesine yapacağı katkının (bütçenin %2,7'si) yaklaşık 5 katına yakını (%13'ü) kendisi kullanacaktır. Bu oran, Yunanistan için 1/4'tür. Ayrıca; AB bütçenin en büyük harcama kalemi olan (bütçenin %60'dan fazlası) Ortak Tarım Politikası finansmanından da en fazla Türkiye yararlanacaktır (3,5-4,2 milyar ECU).

Genel olarak hiç bir AB üyesi devlet, ekonomik olarak (ve hatta siyasal) henüz kendi düzeylerine gelememiş bu çok nüfuslu ülke ile içlerine dahil ederek uğraşmak istememekte, ancak Almanya ve Yunanistan daha fazla istememektedir. Yunanistan, hem AB içerisindeki pozisyonunu, ekonomik ve siyasal avantajlarını yitirme endişesiyle, hem de ikili sorunların çözümünde Türkiye'nin karşısına arkasına aldığı AB gücüyle çıkarak yaptırımında bulunma amacıyla Türkiye'nin üyeliğini engellemektedir. Türkiye'yi aşırı silahlanan²⁶, aşırı nüfuslu bir tehdit olarak algılayan Yunanistan (İstanbul kadar bir nüfusa sahip olduğu düşünülürse, çok da yanlış bir algılamadan söz edilemez) ikisi de NATO üyesi olduklarından ABD ya da NATO caydırıcılığını kullanamamakta ve bunların yerini AB'nin almasını beklemektedir. Dolayısıyla, aralarında hatırı sayılır ölçüde sorun²⁷ bulunan bu iki devletten birisi AB kapılarını zorladıkça, diğeri bu yolu kapayacak her türlü girişimi başlatmaktadır.

Her bölgesel girişimin bir lokomotif gücü olduğu gibi, AB'nin başat gücü de Almanya'dır ve Yunanistan engeli de ancak bu ülkenin Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti'ne verdiği kadar desteği Türkiye'ye vermesi ile aşılabacaktır. Fakat; gerek Ortak Tarım Politikası'ndan 2020 yılına kadar vazgeçilmesini isteyen, gerek üyelik durumunda Türklerin akınına uğrayacağını hesaplayan ve gerekse AB derinleşme politikalarına (örneğin Parasal Birliğe) Türkiye'yi katarak maliyet üstlenmek istemeyen Almanya, bu desteği vermemektedir. Bu durumda da, Türkiye'nin üyeliği bilinmeyen bir tarihe kadar uzamaktadır. Yinelemek gerekirse, sözkonusu politikada AB'nin Türkiye'ye yönelik jeostratejik politikalarının bulunmamasının etkileri önemli bir yer tutmaktadır.²⁸

AB'nin tam üye olmaya aday ülkeler listesi içerisinde en sonlarda yer almasının Türkiye açısından olumsuzlukları sözkonusudur. Öncelikle, giderek AB'den uzaklaşma süreci yaşandığında "Türkiye'nin AB'deki pazar payını koruması zorlaşacaktır. AB'ye katılacak Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, büyük ölçüde Türkiye'nin ihracat ürünlerine rakip ürünler üretmektedirler."²⁹ Bu durumda, Türkiye'nin rekabet olanağı daha da daralacaktır ve ekonomik ilişkileri geliştirme yolu olarak görülen Gümrük Birliği alanında da zarara

uğrayabilecektir. Bir çok sorunun varlığı sonucunda Türkiye, AB'ne yönelik diplomatik ilgisini azaltmış izlenimi verse bile, tam üyeliği içeren nihai amaç dış politikadaki önemini sürdürmektedir. Bu amaç doğrultusunda Türkiye, Avrupa'nın kapısını zorlama yolu olarak AB için "vazgeçilmez ülke" olmanın yollarını aramaktadır. Bu bağlamda, Türkiye'nin faaliyetleri arasında ekonomik kalkınma sağlanması ile stratejik önem kazanma ilk sıralarda yer almaktadır. Gelişmiş ekonomiye sahip devletlerden biri olma yolundaki faaliyetler, önemli ölçüde zaman ve siyasal karar alma mekanizması faktörlerine bağlıdır. Büyük ölçüde gelişme potansiyeline sahip bir ülke olmasına rağmen Türkiye'de bu süreç yavaş işlemekte ve hükümetlerin seçim kaygıları gibi, darbeler gibi ya da çete ilişkileri gibi siyasal kazalara uğramaktadır.

Türkiye'de, askeri ve siyasal kararacılar kendi yürüngesinde bulunan alt-sistemlerde kurulacak ilişkilerde terazinin Türkiye kefesi ağırlaştıkça Avrupa'ya karşı bir pazarlık gücü oluşacağını hesaplamaktadırlar. Buna göre, Türkiye'nin bir başka bölgede güç olması halinde AB'nin kapısı daha kolay zorlanabilecektir. Ancak, bu noktada Türkiye'nin karşısına sözkonusu edilen alt-sistemlerdeki diğer güçler çıkmaktadır. Bu güçlerin başında ABD gelmektedir ve Türkiye, ABD ile geliştirilen ilişkileri Avrasya'daki özel konumunda kullanarak hem alt-sistemlerde güçlenmeyi, hem de AB'ne baskı yapmayı beklemektedir.

Coğrafi ve kültürel özel durumlara dayanarak bir çok bölgede başlatılan işbirliği girişimleri, ikili olduğu gibi çok taraflı bir biçim de sergileyebilirler. Örneğin Türkiye, 1995 Barselona Deklarasyonu ile AB'nin "Yenileştirilmiş Akdeniz Politikası" bağlamında kurulan Avrupa-Akdeniz İşbirliği'nde AB'nin 15 üyesi, Cezayir, Mısır, Fas, Lübnan, Suriye, Tunus, Ürdün, Kıbrıs ve İsrail ile birlikte faaliyet göstermektedir. Ayrıca, 25 Temmuz 1992 tarihinde kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİB)³⁰'in öncüsü olan Türkiye, 1964'de Kalkınma için Bölgesel İşbirliği adı ile kurulan ve 1985'de Ekonomik İşbirliği Teşkilatı³¹ adını alan kuruluş içerisinde de yer almaktadır. 15 Haziran 1997 tarihinde resmîyet kazanan D-8 girişimi³² ise, bir diğer örnek oluşturmaktadır. Ayrıca, Baltık devletleri dışındaki eski Sovyet Cumhuriyetlerinde ve Romanya ile Bulgaristan'da çok sayıda Türk firmasının faaliyetleri söz konusudur.

Tüm girişimlerin, sözkonusu ülkeler arasındaki ticari ilişkileri geliştirmeye yönelik oldukları açıktır. Her bir girişim, ticaret engellerini kaldırmaya yönelik önlemler içermekte ve bölge ülkelerine kazanç sağla-

ma beklentisi taşımaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'nin en fazla yarar beklediği ilişki Avrupa ile olan ilişkisidir ve bölgesel örgütlenmeler içerisinde Türkiye'nin ticari ilişkilerinin en yoğun olduğu kuruluş da AB'dir.³³ Diğer bölgesel girişimlerin henüz yararlı sonuçları görülmediği gibi, bu kuruluşların faaliyet gösterdikleri bölgelerde Türkiye, diğer bölgesel rakipleri olan Rusya ile İran ile mücadele etmekte ve henüz başat olma olanağı da bulamamaktadır. Sözü edilen bölgesel örgütlerin hiç birisinin bölgesel bir güce dönüşme olasılığı -en azından orta vadede- bulunmadığından, bunların kendi başlarına Türkiye'yi vaz geçilmez ülke durumuna getirmeleri de söz konusu olmamaktadır.

Türkiye'nin gerek kendi bölgesindeki alt-sistemlerde kurulmuş örgütler içerisindeki varlığını, gerekse nihai amacı olan AB'ne yönelik çabalarını güçlendirecek politikalar, bugün daha çok stratejik işbirlikleri geliştirme politikası olarak belirlenmiş gibi görünmektedir. Bu politika çerçevesinde, Türkiye'nin özellikle iki alt-sistemde, Kafkasya ve Orta Doğu'da, sürdürdüğü faaliyetler ve ikili/üçlü ilişkiler ile ve örneğin Suriye ile tırmandırılan krizde de görüldüğü gibi güç uygulamaları büyük önem kazanmaktadır.

Türkiye açısından önemli görünen bir diğer bölge olan Balkanlar ise, diğer iki bölgeden farklı özellikler taşımaktadır. Stratejik işbirliği açısından Türkiye'nin Balkanlar'daki müttefikleri, (örneğin Arnavutluk ve Makedonya) Türkiye'yi vazgeçilmez ülke kılmaya yetecek bir güce ve istikrara sahip değildir. Henüz dönüşümünü tamamlamamış olan Balkanlar'da Türkiye, münferit girişimlerde bulunmakta ve bunların çoğu da, ileride bir gün Türkiye'nin çıkarlarını savunma ihtimali bulunan ve kültürel/dinsel bağların bulunduğu toplumlara yardım biçiminde olmaktadır. Bu bölgede esas olarak Avrupa ile Rusya faktörü belirleyicidir ve örneğin ABD gibi küresel politikaları bulunan bir devlet için sorunlar "Avrupa" bünyesinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin Balkanlar politikası ne olursa olsun, sorunlar doğrudan Türkiye'yi belirlemediği için (örneğin bir su sorunu ya da petrol boru hatları sorunu ya da Körfez Krizi, İran Devrimi gibi) daha genel yaklaşımlar üretilmektedir. Özellikle stratejik işbirliği açısından bu bölgede Türkiye ile işbirliğine giren bir küresel güç de bulunmamaktadır. Türkiye, Balkanlar politikasını daha çok uluslararası örgütler yolu ile (Birleşmiş Milletler ve NATO) yürütmekte, örgütlerin aldığı kararlar doğrultusundaki yardımları ve yaptırımları uygulamakta, ayrıca pazar arayışlarını sürdürmektedir. Bu nedenle, nihai dış politika amaçları çerçevesinde son yıllarda daha aktif

davrandığı bölgeler, Orta Asya, Kafkasya ve Ortadoğu olmaktadır.

Petrol ve doğal gaz zengini bu bölgeler, bir çok uluslararası gücün rekabet alanını temsil ettiklerinden stratejik bölgeler olarak kabul edilmektedirler. Dolaşısıyla, sözkonusu bölgelere yönelik Türk dış politikası değerlendirmeleri de, Rusya, Avrupa ve özellikle de ABD ele alınmaksızın açıklanamaz hale gelmektedir.

Uluslararası sistemin iki kutupluluğunu sona erdiren olaylar ile Körfez krizi ve Türkiye'nin geleneksel dış politikadan uzaklaşması aynı tarihlerde gerçekleşmiştir. Kriz ile birlikte, ortadan kalkan Sovyet tehdidinin yok oluşunun hazırladığı ortama dayanarak Türkiye, ABD ile işbirliğini güçlendirme olanağı bulmuştur. Irak'a uygulanan ambargo nedeniyle Türkiye'nin yaklaşık 20 milyar Dolar'lık bir zararı olduğu açıklanmış olmakla birlikte, Türkiye bunu göze alarak uzun dönemli bir yatırımı olarak değerlendirmiştir. ABD, Türkiye'nin zararını karşılamak üzere Suudi Arabistan, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri ile birlikte savaş bedeli olarak 5 yılda 3,5 milyar Dolar'lık finansman öngörmüş ve ilk ödeme de 1,9 milyar Dolar olarak yapılmıştır.³⁴ Türkiye'nin beklentilerini karşılamayan bu gelişme sonrasında ABD yönetimi, Türkiye'ye yapılan askeri yardımları da kesmiştir. (Bu olayda, Körfez Savaşı'nın bitmesinin de etkisi büyüktür) Ancak, bunun karşılığında ABD yönetimi, Türkiye'nin kendi silah üretimini gerçekleştirmesine yönelik işbirliklerini (özellikle İsrail ile) ve ABD firmalarının Türkiye'ye silah satmaları yolundaki eğilimlerini desteklemeye yönelmiştir.

1991 Haziran'ından itibaren Kuzey Irak'ta fiili uygulamalarda bulunan Türkiye, hem bu uygulamaları, hem de GAP çerçevesinde gelişen Dicle ve Fırat nehirleri konusunda Irak ve Suriye ile yaşanan sorunları nedenleriyle Ortadoğu'da yeni arayışlara yönelmiştir. Bu arayışlar sırasındaki önemli yol göstericisi ise ABD olmuştur. 4 Eylül 1996'da Irak'ı yeniden bombalayan ABD, bölgedeki varlığını teyid ederek, Türkiye'yi de kendi varlığı doğrultusunda davranmaya teşvik etmiştir. Bunun en somut örneği, ABD'nin Ağustos 1998'de Türkiye'ye yaptığı öneridir: ABD yönetimi, Kuzey Irak'ta uçuşa yasak (no fly) alandan sonra bu alanın kara ulaşımına da yasak bölge (no drive) ilan edilmesini istemiş ve bu konuda Türkiye'den yardım talep etmiştir. Öneriyi çok olumlu karşılamamakla birlikte Türkiye'nin bir kaç ay sonra bu yönde davranmayacağını bir garantisi bulunmamaktadır. Çünkü, ABD Türkiye'nin önündeki yeni açılım olanakları

nı güçlendirmektedir. Stratejik işbirliğinin yanı sıra, ekonomik ve ticari ilişkilerin de geliştirilmesi yolundaki ABD önerilerini dikkate alan Türk dış politika kararlıcıları, bu çerçevede İsrail ve Ürdün ile ilişkilerini geliştirmeye yönelmişlerdir. Türk Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in Eylül 1998'de ABD'ye yaptığı gezi sırasındaki görüşmelerde de bu konu görülmüştür. Taraflar, ABD-Türkiye ticari ilişkilerinin geliştirilmesi kararını alırken, bunun Ürdün, İsrail ve hatta Meksika üzerinden yapılması konusunda uzlaşmaya varılmıştır. Cem, Türkiye'nin ABD pazarlarına girebilmesi için Ürdün ve İsrail ile yapılan işbirliklerinin yararlarını dile getirmiştir.³⁵

GAP çerçevesinde İsrail ile artan ikili ticari ilişkiler, stratejik alanda da hiç olmadığı kadar gelişmiştir. Sözkonusu işbirliğinin kökeni, 1996 yılında taraflar arasında imzalanan savunma anlaşmasına dayanmaktadır. Her iki ülkenin de Ortadoğu'da benzer tehdit algılamaları (örneğin, Suriye, radikal islam gibi) ve bir ucu Kafkasya'ya kadar uzanan alanda ortak çıkarları bulunmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin Kafkas petrolünü Bakü'den Ceyhan'a bir boru hattı ile taşıması projesini İsrail desteklemektedir. Bunun en büyük nedeni, İsrail'in kendisini Ortadoğu petrol ve doğal gaz üretiminden bağımsız kılacak bir liman bağlantısına sahip olmayı istemesidir.³⁶ Ayrıca İsrail, Türkiye'ye tank satma ve Türk hava sahasında alçak uçuş eğitimi yapma girişimleri başlatmıştır. Türkiye ile ortaklaşa havadan yere (Popeye-1 ve Popeye-2) füzeler de geliştirilmektedir.

1997'de Türkiye ile İsrail'in Akdeniz'de yaptıkları tatbikata ABD'nin de katılmış olması, bu iki ülke arasındaki işbirliğinin ABD tarafından desteklendiğinin, hatta belki de koruma altına alındığının gösterilmesi açısından önemli olmuştur. Bu arada, Türk-İsrail yakınlaşmasına bir üçüncü devlet olarak Ürdün de katılmış ve bu çerçevede bir ittifak kurulmuştur. 1998 yaz aylarında Türkiye ile Ürdün 20 gün süren ortak bir tatbikat yapmışlar, ardından 10 Haziran 1988'de başlayan ve her iki yılda bir yapılan Türk-İsrail stratejik görüşmelerine Ürdün de katılmıştır. Bu eğilimin en büyük nedeni, Akdeniz'in özellikle Körfez Krizi sonrasında önemli güvenlik alanlarından (hard security concerns) birisi haline gelmesidir.³⁷

Ortadoğu gibi tarihsel çelişki alanlarından birisinde ortak çıkarları bulunan Türkiye, İsrail ve Ürdün'ün ilişkilerini yoğunlaştırma kararlarının tümüyle kendilerine ait olduğunu söylemek zor görülmektedir. Ortadoğu'da çıkarları bulunduğunu gizlemeyen ABD, buradaki politikalarını tümüyle kendisi belirlemekte

ve bu politikaların parçası olarak görülen Türkiye gibi aktörlerin de çok fazla manevra alanları kalmamaktadır. ABD, üstün durumunu, kendi tercihlerini kabul ettirerek korumaktadır. Ayrıca, ABD'nin dünyanın bütününe yönelik politikalarındaki tek ilgi alanı da Ortadoğu değildir, Kafkaslar'dan Pasifik'e kadar uzanan geniş coğrafyada etki oluşturmaktadır." Amerika için ana jeopolitik ödül Avrasya'dır.... Amerikan'ın küresel önceliği doğrudan Avrasya kıtasındaki hakimiyetini ne kadar süreyle ve nasıl bir etkiyle sürdüreceğine bağlıdır."³⁸ Ekonomik ve askeri anlamlarda buralarda varlığını gösteren ABD, bu politikalarının desteklenmesi konusunda çeşitli bölgelerdeki müttefiklerine baş vurmaktadır. Bu noktada, Türkiye ile Suriye arasında tırmanan kriz sırasında ABD'nin Türkiye'yi desteklediği hatırlanmalıdır.

Türkiye'deki terör hareketlerinin, Türkiye açısından pek çok önemli sonuçları bulunduğu açıktır. İnsan hakları ve demokratikleşme konularının tabanına yerleştirilmiş olan sorunlar Türkiye-AB ve Türkiye-ABD Kongresi ilişkilerini olumsuz biçimde etkilemiş, ancak Türkiye'nin askeri tecrübe kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Büyük ölçüde Türkiye'yi etkileyen "Kürt Sorunu", PKK'nın Türkiye ve çevre ülkelerde bertaraf edilmesi ile ortadan kalkmayacağı açıktır. "Kürt" varlığı ile ilgilenen küresel güçler bulunmaktadır ve bunlar da birbirlerine rakiptirler. Türkiye, bu rakiplerin önerileri arasında kendi toprak bütünlüğüne zarar vermeyen ve kendi bölgesel çıkarlarını da zedelemeyenleri onaylamış gözükmektedir. Bu çerçevede, önce Kuzey Irak'ta terör kamplarını bertaraf eden Türkiye, benzer bir talep ile Suriye'ye yönelmiştir. Türkiye'nin bu politikadaki amacı, öncelikle terörün dışsal lojistik desteğinin kesilmesini, ardından da ekonomik ve siyasal desteği baltalamaktadır. İtalya'da Kürt Parlamentosu'nun toplanmış olması, bu harekete siyasal desteğin büyük ölçüde Avrupa kaynaklı olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle Suriye'ye karşı uygulanan politika, daha çok Kürt hareketinin askeri kanadına yöneliktir ve ABD'nin desteklediği alan da budur. PKK'nın dışsal askeri-lojistik desteğinin bertaraf edilmesi, Türkiye'yi siyasal sorunlarını çözmeye götürecektir ve henüz bu konuda bir tahminde bulunmak için de erkendir. Ancak, askeri güç gösterimi sağlayan Türkiye, bu gücünü gerek Ortadoğu, gerek diğer yakın bölgelerde caydırıcı biçimde kullanma olanağı bulmuştur. Bölgede rekabet eden küresel güçlerden birisi olan ABD'nin de, bu güç gösteriminden rahatsız olduğunu gösteren kanıt bulunmamaktadır.

Söz konusu durumun nedenleri arasında, ABD'nin Türkiye'yi jeopolitik bir mihver olarak değerlendirmesi

si bulunmaktadır. "Jeopolitik mihverler, önemleri güç ve motivasyonlarından değil, daha çok hassas konumlarından ve potansiyel olarak saldırıya açık durumlarının jeostratejik oyuncuların tavırları için doğuracağı sonuçlardan kaynaklanan devletlerdir. Çok sıklıkla jeopolitik mihverler, coğrafyaları tarafından belirlenir, ki bu coğrafya onlara bazen önemli bölgelere girişi ya da önemli bir oyuncuya kaynak sağlamayı reddetmekte özel bir rol verir."³⁹ ABD'nin bu çerçevede Türkiye'yi Ortadoğu dışında desteklediği ikinci alan ise Kafkasya olmaktadır.

Türkiye, SSCB'nin dağılması sonrasında Kafkasya ve Orta Asya'da bağımsızlık kazanan devletleri, kendi etki alanı olarak değerlendirmiştir. Etki alanlarına yönelik ekonomik ve kültürel yatırım yapmaya hazırlanan Türkiye, karşısında bu bölgelere daha önceden yerleşmiş Batılı firmaları bulmuştur. Dolayısıyla Türkiye'nin bu bölgelere ekonomik etkisi, sanayileşmiş ülkelerin yanında beklenen sonucu doğuramamıştır. Bu durum, daha az oranda olmakla birlikte, siyasal ve kültürel ilişkilerde de kendisini göstermiştir. Örneğin, Türkiye Azerbaycan'a alfabe basıp gönderinceye kadar, Almanlar bu ülkede bir matbaa kurarak alfabe basmışlardır. Bununla birlikte, Türk yatırımcılarının bu bölgelerdeki girişimlerinin arttığı bir gerçektir. Ancak, bu noktada dikkat edilecek konu, diğer devlet yatırımcılarının da girişimlerinin artması söz konusu olduğundan bunlar karşısındaki Türk yatırımcılarının oranı ve bu bölgelerde sürdürülen ticaretin diğer devletler ile yapılan ticarete oranıdır. Özellikle Türk Cumhuriyetleri ile ticari ilişkiler gelişmiş olmakla birlikte, bunlar ile Türkiye'nin ticareti AB ile olan ticaretin 1/25'i oranında olduğu unutulmamalıdır.⁴⁰

Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya devletleri ile ticaret ilişkilerini geliştirme yanı sıra özellikle petrol ve doğal gaz hatlarının ülkesinden geçirilmesine yönelik projeler üzerinde ısrar etmektedir. Hazar petrolünü ve Türkmen doğal gazını dünya pazarlarına ulaştıracak boru hatlarının ya da taşıma kanallarının rotaları ile ilgili olarak çeşitli devletlerin farklı beklentileri bulunmaktadır. Örneğin, Güney Doğu Asya devletleri petrolün Afganistan ve Pakistan üzerinden Hint Okyanusu'na ulaştırılmasını isterlerken, İran kendi üzerinden Abadan'a indirilmesini ve Basra Körfezi'ne aktarılmasını savunmaktadır. İran ile Afganistan arasında son dönemlerde tırmanan gerginliğin⁴¹ nedenleri arasında bu alandaki rant mücadelesinin de bulunmadığını söylemek zor olmaktadır. Rusya ise, bu konuda iki seçenek ileri sürmektedir. Asya petrollerinin Novorossiysk Limanı'na kadar taşınmasından sonra birinci seçenek petrolün tankerlerle Türk boğazlarından geçe-

rek piyasalara ulaştırılmasıdır. İkinci ve daha maliyetli seçenek ise, petrolün Novorossiysk'den Bulgaristan limanlarına ulaştırılması ve Yunanistan üzerinden de açık denizlere iletilmesidir.

Türkiye'nin beklentisi ise, 2000 yılından itibaren günlük yaklaşık 700.000 varile ulaşacağı tahmin edilen Azeri ve Kazak petrollerinin Bakü-Ceyhan hattı ile Akdeniz'e ulaştırılmasıdır. Bu durumda, Akdeniz'in jeo-stratejik özellikleri ve buradaki güç dengeleri dikkate alınmak durumundadır. Akdeniz, açılımları açısından ABD gibi küresel ve örneğin Rusya gibi bölgesel güçlerin mücadele alanıdır. Rusya, Balkanlar'da Sırbistan ve Yunanistan ile kurduğu eksenin yanı sıra Orta Asya ve Kafkaslar'daki olayları belirleme politikasını da hala sürdürmektedir.⁴² Rusya'ya rağmen kendi ile benzer davranışlar sürdüren İran ile de önemli bir rekabeti sözkonusudur ve dolayısıyla bu çerçevede yapılan ittifaklar, Türkiye'nin gücünü geliştirme açısından son derece önemlidir.

Boru hatlarının Türkiye'den geçirilmesi konusunda Türkiye ABD tarafından desteklenmektedir. ABD Başkanı Bill Clinton'ın özel temsilcisi Richard Morningstar, ABD'nin Türkiye'ye verdiği desteği bir tür Türk-Amerikan işbirliği olarak değerlendirerek⁴³ konuya verilen önemi ortaya koymuştur. Benzer bir destek Azerbaycan tarafından da gelmektedir. Kardeşlik söylemlerinin yanı sıra Azeri ulusal şirketi SOCAR, Bakü-Ceyhan projesinin gerçekleştirilmesine katkı sağlanması için çeşitli işbirliği yolları aramaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan'ın bir ikinci seçeneğinin bulunduğu ve bunun da Türkiye'yi içermediği unutulmamalıdır. Ancak, çeşitli seçeneklerin yaşama geçirilmesine ilişkin olarak Azerbaycan ile Türkmenistan arasında Hazar Denizi'ndeki doğal kaynakların paylaşımı ve egemenlik sorunu önemli bir engel oluşturmaktadır. ABD ise, her ne kadar Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi yolunda açıklamalar yapıyor ise de, henüz içerisinde İran bulunduğundan Azerbaycan'ın ikinci seçeneğini destekler görünmemektedir.

Sonuç Yerine

90'lı yılların sonlarında ve 55. Türk Hükümeti'nin son bir yıllık faaliyet döneminde Türk dış politikasına yönelik genel görüntü, şu biçimde özetlenebilir: Dış ticaretin yaklaşık %50'sinin gerçekleştirildiği AB'ye tam üyelik perspektifinden uzaklaşan Türkiye, Ortadoğu'da askeri ve ticari yeni ittifaklara, hatta güç uygulamalarına, Orta Asya ve Kafkaslar'da da enerji pastasından pay alma mücadelesine ağırlık vermiştir. Balkanlar'daki girişimlerini uluslararası örgütler bün-

yesinde geliştirme arzusu süren Türkiye, dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz'ın Eylül 1998'deki ABD ziyaretinde, BM Güvenlik Konseyi'ne dahil olma isteği ile pekiştirmiştir. Bir ayağı önemli ölçüde AB'ne dayanan ve büyük oranda AB'nin bir çıkmazı gibi görünen Kıbrıs sorunu tırmanmış, S-300'ler ile gelişen gerginliğin ardından Türkiye, dünya kamuoyunada KKTC'nin tanınması sürecini destekleyecek olan "konfederasyon" projesini onaylamıştır. Öte yandan, İsrail ile artan işbirliği, zaten hiç bir dönem olumlu gelişmemiş olan Arap ülkeleri-Türkiye ilişkilerinde yeni gerginlikler yaratmış ve Suriye yeniden tehdit kategorilerinin üst sıralarına tırmandırılarak bir anlamda Türk-İsrail yakınlaşmasının meşru zemini de oluşturulmuştur. Almanya'daki seçimler sırasında Almanya'da oy kullanma hakkına sahip yaklaşık 500.000 Türk seçmenin Sosyal Demokratlara oy vermeleri yolunda Başbakan Yılmaz açıklamalar yapmış ve bu tutum, Türkiye'nin Avrupa'daki vatandaşlarının muhtemel baskı unsuru olabileceklerini ifade amacı taşımıştır.

Birbirlerinden bağımsız gibi görünen bu olgular, esas olarak bir bütünün çeşitli yakın coğrafyalarına yönelik politikaları ifade etmektedir. Kıbrıs ya da Yunanistan ile olan ikili sorunların Türkiye-AB boyutu, Türkiye-AB ilişkilerinin AB-ABD ve Türkiye-ABD boyutları, ya da Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin Kafkasya'ya yönelik bağlantıları mutlak biçimde sözkonusudur. Sistemin ve olguların değerlendirilmesi sırasında Türkiye'nin konumu, onun bir başat güç olması ile açıklanamayacağından kurulan ittifaklar içerisinde yeri bir açıklama düzlemi haline gelmektedir. Türkiye, küresel ve bölgesel güçlerin mücadele ve çıkar alanlarının çatıştığı bir coğrafyada bulunmakta, ancak bu çatışmaları yönlendirme kapasitesi ve gücüne sahip bulunmamaktadır. Bu durumda Türkiye, kendi gücünü etkin duruma getirmeye yönelik eski ve yeni müttefikler bulmaktadır.

Türkiye, ticari ilişkilerin Doğu'da arttırmaya, Avrupa'da kaybetmemeye ve ABD'de başlatmaya çabalarlarken, bir yandan da askeri anlamda güçlenerek "caydırıcı" güç olmaya yönelmiştir. Bilindiği gibi, her bölgesel güç ekonomik, siyasal ve ideolojik dinamiklerinin yanı sıra askeri dinamikleri ile de değerlendirilmektedir. Bu çerçevede Türkiye, Akdeniz ve Ortadoğu'da müttefikleri ile yaratacağı caydırıcı etkiyi dünyanın diğer yakın coğrafyalarında da kullanma olanağına sahip olacaktır. Tam bu noktada, Türkiye'nin nihai amaçları arasında bulunan AB'ye tam üyelik üzerinde de bu türden bir etkiyi kullanma beklentisini bulunduğu hatırlatılmalıdır. Türk dış politikasının askeri

Türkiye'nin Bölgesel İşbirliği Girişimleri ile İlgili Dış Ticaret Verileri

1997 yılı İtibariyel toplam dış ticaret içerisinde % payları			
Ülke veya bölge		İhracat	İthalat
Gümrük Birliği	AB	46.6	51.5
Serbest Ticaret	EFTA	1.5	2.7
	İsrail	1.5	0.5
	Macaristan	0.5	0.2
KEİB		14.4	9.0
E.İ.Ö		4.9	2.3
İ.K.Ö		15.4	11.0
B.D.T.		13.4	7.2

Kaynak: Haluk Tükel, "Küreselleşme Kısacasında Ulus-devlet", Görüş, TÜSIAD, Sayı:35, Mayıs-Haziran 1998, s:68.

ve sivil karar alıcıları, küresel sistemde güç oluşturma-bilmek için bölgesel bütünleşmelere dahil olunması gerektiğini vurgulayarak son adres olarak AB'ni göstermekten vazgeçmiş değillerdir. Gerek Ortadoğu, gerek Orta Asya ve Kafkaslar'da etkin bölgesel güç olmak, her zaman buralarda bölgesel bütünleşme oluşturulması anlamına gelmemektedir. Bugüne kadar kurulmuş bölgesel girişimlerin başarılı olamadıkları düşünüldüğünde, Türkiye'nin bu türden ciddi bir beklentisinden de henüz söz etmek zordur. Amaç, ekonomik ve askeri güç arttırımı ile bölgede "vazgeçilmez ülke" durumuna gelmektir. Suriye krizi de, Türkiye'nin bu çerçevedeki beklentilerini güçlendirmektedir.

Söz konusu stratejinin uygulanması konusunda ABD'nin önemli desteği bulunmaktadır ve Türk karar alıcıları bu desteği ulusal çıkarlar açısından olumlu biçimde algılamaktadırlar. ABD'nin Türkiye'yi desteklemekteki amacı, muhtemelen, "yeterki Türkiye AB'ye üye olsun bu bize yeter" biçiminde değildir. ABD'nin Türkiye ile özellikle stratejik ilişkiler geliştirmesi, bu ülkenin küresel politikalarına uygun ittifaklarından sadece bir tanesidir. ABD yönetimine göre Türkiye "..... Basra Körfezi'nin ulaşma açık tutulması açısından kritik bir noktadadır ki bu konuda Türkiye'nin yaratabileceği alternatifler zaten inceleme altındadır. Mısır, Sudan, Somali, Kenya ve Umman'daki üsleri birbirine bağlayan su yollarının kesiştiği noktada olan Doğu

Akdeniz, eğer Türkiye nötr bir yol seçerse (ABD'den yana davranmaz ise denmek isteniyor) tehdit altında kalır."⁴⁴ Türkiye de, geniş çerçeveli beklentilerini karşılayabilme kapasitesini, ABD'nin küresel politikaları ile uyumlu duruma getirme ve belirli alanlarda işbirliği yaparak bu politikaların bir uzantısını sürdürme konusunda nötr davranmamayı seçmiş bir ülkedir. Türkiye tarafından da bilinen, yaklaşık 50 yıldır ABD'nin bazı politikalarının değişmemiş olduğudur. Şöyle ki: Türkiye, Irak, Pakistan, Afganistan, Hindistan ve Kore gibi kenar kuşak denen bölgelere egemen olan devlet, Avrupa ve Asya'ya egemen olur. Buralara egemen olan da dünyaya sahip olur.⁴⁵

Fazlasıyla stratejik gibi görünen bu yaklaşımı doğrulayan gelişmeleri günümüzde izlemek olanaklıdır. Ancak bu yaklaşım, sistemdeki diğer güçler tarafından da benimsenmektedir ve işte bu nedenledir ki tanımlanan devletlerin bölgelerinde sıklıkla iç ve dış çatışmalar yaşanmaktadır. Çatışan taraflardan birinin diğerine mutlak üstünlük sağlamasının söz konusu olmadığı günümüzde Türkiye, çatışan taraflardan birisine yanaşarak diğeri üzerinde etki oluşturma politikası sürdürmektedir.

Dipnotlar

¹ Stephen M. Walt, "Uluslararası İlişkiler: Bir Dünya Binbir Kuram", *Foreign Policy*, Türkiye Baskısı, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Yıl:1, Sayı:1, Bahar 1998, s:19.

² Örneğin; küreselleşmeyi Gromm, "küresel toplum" (A.J.R. Gromm, Paul Taylor, *Frameworks for International Cooperation*, Pinter Pub., London, 1990), Hedley Bull, "uluslararası toplum" (Hedley Bull, *The Anarchical Society*, Colombia University Press, New York, 1977), Brzezinski, "küresel köy" (Z. Brzezinski, *Between Two Ages*, Greenwood Pub., New York, 1982) biçiminde adlandırılmaktadırlar.

³ Örneğin, günümüz uluslararası sisteminin aktörlerinin neler olduğu yolunda bile temel bir uzlaşıdan söz edilmesi olanaklı değildir. Bir kısım düşünür, devleti sistemin temel aktörü olarak görmeyi sürdürürken, devletler arası kuruluşları ikincil aktör saymaktadır. Bir kısım düşünür, devletlerin yanı sıra hükümetleri temsil edildiği ve edilmediği uluslararası kuruluşları benzer önemde aktör olarak kabul etmekte, diğer bir kısım düşünür ise devletin temel aktörler sıralaması içerisindeki yerini kaybettiğini ileri sürmektedirler. Inis Claude, *States and Global System: Politics, Law and Organisation*, Mac Millan, London, 1988, ss:126-129.

⁴ Roger Pinto, *Le Droit des Relations Internationales*, Payot, Paris, 1972, ss:453-454.

⁵ Manserrat Gibernau, 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler, Çev: Neşe Nur Domaniç, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1997, s:201.

⁶ Alvin-Heidi Toffler, "21. Yüzyıl Demokrasisi", *NPQ Türkiye*, Cilt:1, No.4, 1993, ss:16-17.

⁷ Prof. Dr. Zafer Tunca, "Türkiye'nin Dinamikleri" 23. İktisatçılar Haftası, 13-16 Mayıs 1998, *İktisat Dergisi*, No:380, Haziran-Temmuz 1998, s:68.

⁸ Ulus-devlet egemenliğinin kaybı konusunda daha fazla bilgi için bkz. Kenichi Ohmae, *The End of Nation-State: The Rise of Regional Economies*, Free Press, New York, 1995.

⁹ "Raport on the 1998 Annual Meeting of the World Economic Forum: The View from Davos", *WEF*, 1998.

¹⁰ Akımsal iletim etkisi, yalıtılan maddelerden elektirirgin geçmesi sırasındaki etkiye benzetilmiştir.

¹¹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Beril Dedeoğlu, "Küreselleşme-Bölgeselleşme", *Coşkun Kurca'ya Armağan*, Galatasaray Üniversitesi Yayınları, No:2, Ankara, 1996, ss:201-211.

¹² Haluk Türköl, "Küreselleşme Kıskaçında Ulus-devlet", *Görüş*, TUSİAD, Sayı:35, Mayıs-Haziran 1998, s.68.

¹³ ibid.

¹⁴ Jeffrey Sachs, "Uluslararası Ekonomi: Küreselleşmenin Sırlarının Çözülmesi", *Foreign Policy*, op.cit., s.73.

¹⁵ Joseph Nye, "What New World Order?", *Foreign Affairs*, Vol:71, No:2, Sping, 1992 ss:84-85.

¹⁶ Samuel Huntington, "America's Changing Strategic Interests", *Survival*, No:1, Vol:33, January-February, 1991, ss:5-7.

¹⁷ Faruk Sönmezöğlu, "Sunuş", *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, Der. Sabahattin Şen, 2. Baskı, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s:12.

¹⁸ Murat Yetkin, *Ateş Hattında Aktif Politika*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1992, s:338.

¹⁹ Haluk Türköl, op.cit., s:69.

²⁰ O. Metin Öztürk, "Yaşadığımız Dönem Türk Dış Politikası Üzerine Birkaç Söz", *Yeni Forum*, Sayı:328, Eylül, 1996, s:33.

²¹ Daha önceki evrede Türkiye'nin taraf olduğu bölgesel kuruluşlar, daha çok iki kutuplu sistemdeki denge gereği Batı Bloku'nun kendisine yüklediği işlevlere uygun olan NATO, Balkan Pakı, CENTO gibi ittifaklar biçimini almıştı.

²² Coşkun Adalı, "Türk Kapitalizminin Arayışları" *İktisat Dergisi*, Sayı:375, Ocak, 1998, 1998, s:24.

²³ Şükrü Elekdağ, "Türkiye Dünyanın Neresinde?", *İktisatçılar Haftası*, op.cit., s:117.

²⁴ Sommet de Luxembourg. Agence Internationale d'Information pour la Presse, Ed. Speciale pour le Conseil Européen de Luxembourg, No:7121, 14 Devembre 1997, s:9.

²⁵ Faruk Şen, "A. T.'nin Yararları" *Ekonomik Panorama*, Yıl:2 No:42, 12.11.1987., s:48.

²⁶ "Türkiye, 1991-1995 döneminde ikili anlaşmalar ve mal mübadeleleri dışında 8 milyar dolarlık ağır silah ithalatı yaparak dünyada 1. sırayı aldı." Erol Mütercimler, 21. Yüz-

yıl ve Türkiye, *Yüksek Strateji*", Erciyeş Yayınları, İstanbul, 1997, s:433.

²⁷ Ege'de kıta ve hava sahanlıkları, azınlıklar, adaların silahlandırılması ve Kıbrıs sorunlarının yanı sıra Balkanlar'daki rekabet, örnek olarak gösterilebilir.

²⁸ Jacques Thobie, "Presantation", *Turquie, MoyenOrient, Communauté Européenne*, Harmattan, Paris, 1989, s:7.

²⁹ Jean Marcou, "Türkiye Dünyanın Neresinde", 23. İktisatçılar Haftası, op.cit., s.119.

³⁰ Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Gürcistan, Ermenistan, Moldova, Romanya, Rusya, Türkiye, Ukrayna, Yunanistan.

³¹ Türkiye, Pakistan ve İran kurmuş, ardından örgüte Azerbaycan, Orta Asya Cumhuriyetleri ve Afganistan katılmıştır.

³² İran, Pakistan Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır, Nijerya ve Türkiye.

³³ Bkz. Tablo.

³⁴ *Ana Yıllık*, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1992, s:28 ve 396.

³⁵ *Hürriyet*, 20 Eylül 1998.

³⁶ Jon Gorvett, "İkilemle Karşı Karşıya", *The Middle East*, 24.8.1998, *Dış Basın ve Türkiye*, TC Başbakanlık Baskın-Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, No:155, 25.8.1998.

³⁷ İler Turan, "Mediterranean security in the Light of Turkish Concerns" *Perceptions*, Journal of International Affairs, Vol: III, No:2, June-August 1998., s:21.

³⁸ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Jeostratejik Gerekliliği*, Çev: Ertuğrul Dikbaş, Ergun Kocabıyık, Sabah Kitapları, İstanbul, 1998, s:31.

³⁹ *Ibid*, s:40.

⁴⁰ *Plan Economic Report*, No:27-28-29, Vol:III., 21 Juillet 1997.

⁴¹ İran ile Afganistan arasındaki artan gerginliğin göstergeleri arasında; İran'ın Afganistan sınırına askeri birlik ve teçhizat yığması ile Afganistan'da şeri hukuka göre suçlu bulunanların idamını belgeleyen video çekimlerini dünyaya ulaştırarak İran'ın tepki almasını sağlamak bulunmaktadır.

⁴² Rusya'nın Kafkaslar ve Orta Asya'ya yönelik bu politikası, "duvar devlet" yaratma strateji olarak adlandırılmaktadır. Erol Mütercimler, op. cit., s:303.

⁴³ *Milliyet*, 5.8.1998.

⁴⁴ M. Emin Değer, *Oltadaki Balık Türkiye*, Çınar Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1993, s:60.

⁴⁵ Türkkaya Ataöv, *Amerika*, NATO ve Türkiye, Aydınlık Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1969, ss:243-244. Brzezinski, op. cit., s:41 ve ayrıca bkz. Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995.

İnsan Hakları Sorunu ve Türk Dış Politikası

İhsan D. Dağı *

İnsan hakları sadece bireysel bir talepler dizisi olmayı aşmış, küresel bir kimlik ve referans çerçevesi niteliğiyle devletlerin uluslararası meşruiyetlerinin de dayanak noktalarından birisi haline geliyor. Devletler, hem normatif, hem siyasal düzeylerde küresel insan hakları olgusunun baskısıyla karşı karşıya kalıyorlar. İnsan hakları sicilleri pek sorunlu olmayan demokratik Batılı ülkelerde bu süreç insan hakları sorunlarını dış politikalarının bir konusu ve hedefi yapma yönünde gelişirken, ulusal düzeyde insan hakları sorunlarıyla karşılaşan ülkeler dış kaynaklı baskı ve müdahalelere katlanmak zorunda kalıyorlar. İnsan hakları sorunlarının uluslararası alanda politizasyonu bir yandan insan haklarını "araçsallaştıran" bir sürece yol açarken diğer yandan da devletlerarası ilişkilerin temel çerçevesini çizen ulusal egemenlik, egemen eşitlik ve iç işlerine karışmama gibi temel ilkelerinin yeniden tanımlanması (veya revizyonu) gereğini ortaya çıkarmaktadır. Bu niteliğiyle insan hakları konusu uluslararası politikanın yeni özelliklerinin ve mevcut uluslararası yapının açmazlarını sergilemek bakımından ilginç bir laboratuvar görünümü taşımaktadır. Bütün bu gelişmelerin insan hakları davasına katkısının olumlu mu yoksa olumsuz mu olduğu ise tartışılmaktadır.

Türkiye son yıllarda insan hakları eksenli küresel değişimlerden en fazla etkilenen ülkeler arasındadır. Bu etki Türkiye'nin sadece iç politikasında sınırlı kalmamış Türk dış politikasını da sınırlayıcı ve hatta yer yer ipotek altında alıcı bir işlev görmüştür. Özellikle 1989 sonrası dönemde belirginleşen yeni uluslararası dinamikler Türkiye'nin Batı dünyası ile ilişkilerine insan hakları ve demokratikleşme konularının engelleyici

ci bir unsur olarak girmesine yol açmıştır. Türkiye'nin ulusal siyasal yapılanmasına ilişkin sorunlar, gelecekte devletlerarası ilişkiler kalıbının dışına çıkarak Türk dış politikasının aşmak zorunda olduğu konular arasına girmiştir. İnsan hakları merkezli eleştiri ve engellemeler çerçevesinde Türkiye de uluslararası politikadaki değişimleri ve yeni ve etkin hükümet dışı

örgütlerin (NGO) varlığını tanımak zorunda kalmıştır.

İnsan haklarının dünya siyaseti bağlamında siyasallaşması yeni bir gelişme değildir. Ama, siyasallaşma sürecinden önce, 1948 İnsan Hakları

İnsan hakları merkezli eleştiri ve engellemeler çerçevesinde Türkiye de uluslararası politikadaki değişimleri ve yeni ve etkin hükümet dışı örgütlerin varlığını tanımak zorunda kalmıştır.

Evrensel Bildirgesiyle başlayan 1966'da kabul edilen iki BM sözleşmesiyle devam eden ve bölgesel düzenlemelerle olgunlaşan bir uluslararası insan hakları rejimi ortaya çıkmıştır. Genelde normatif ve prosedürel bir rejimdir bu. Oysa, insan hakları, 1975 Helsinki Nihai Senedi ve ardından gelen "izleme toplantıları"nda Doğu-Batı ilişkilerinin önemli ideolojik çatışma alanlarından birisi olmuştur. 1976 sonrası Carter yönetiminin insan hakları gerekçesiyle, özellikle Latin Amerika ülkelerinde yoğunlaştırdığı diplomatik ve ekonomik baskı, siyasallaşan insan hakları söyleminin otoriter rejimlere yönelik eksenini oluşturmuştu. 1980'lerin sonuna doğru Latin Amerika'da başlayan demokratikleşme süreci ve Doğu Avrupa'yı dönüştüren liberal-demokratik devrimlerle insan hakları sorunlarının iki "kaynak" unsuru ortadan kalkmaya başladı. 1990 Paris Şartı'yla Doğu ve Batı blokları arasındaki ideolojik çatışmanın sona erdiğinin ilanı ve sonra da Doğu blokunun dağılması geriye tek bir hedef bıraktı; genelde Üçüncü Dünya olarak nitelenebileceğimiz, siyasal rejimlerinde demokratik öğelerin baskın olmadığı ülkeler.

* Doç. Dr., ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

21. yüzyılın eşiğinde insan haklarının uluslararası politikanın meşru bir konusu olmasını sağlayan ve uluslararası dinamiklere ulusal değişimlerin hızlanmasına neden olan üç önemli noktayla varılmıştır. Birincisi, 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'yle başlayan süreçte insan haklarını teker teker devletlerin egemenlik alanından çıkararak moral ve hukuksal altyapının kurulmuş olmasıdır. İkincisi, ekonomik ve toplumsal ilişkilerin niceliksel ve niteliksel dönüşümüyle ortaya çıkan global sosyolojik gerçekliğin "iç işleri-dış işleri" ayrımını ve karşıtlığını yok etmiş olmasıdır. Üçüncüsü, birey, liberal-demokratik devletler, hükümet dışı uluslararası örgütler ve bölgesel örgütlerin birbiri içerisine giren ilişkiler ağında insan haklarına ilişkin "siyasal" bir iradenin gelişmesidir. Dolayısıyla, uluslararası ilişkilerin temel öncüllerini hem teorik hem de pratik alanda dönüştürecek pratik koşullar oluşma yolundadır.

İnsan haklarının küresel bir kimlik ifadesi olduğu ve uluslararası politikanın gündemine girdiği günümüzde insan haklarının uluslararası ilişkilere eklenmesinin kuramsal güçlükleri ve pratik açmazları vardır. Westphalia Antlaşmasından (1648) bu yana uluslararası sistem bir "devletler sistemi"dir ve bu sistem, devletlerarası ilişkilerin karşılıklı egemenlik alanlarına saygı gösterilmesi esasına dayanır. Egemen devlet anlayışının doğal bir uzantısı modern uluslararası sistemin bir başka temel özelliği olan "iç işlerine karışmama" ilkesidir. Devletler egemenlerse, kendilerinden üstün bir irade ve kurum yoksa, birbirleriyle ilişkilerinde normatif düzeyde eşitlerse bunun tanınması, kurumsallaştırılması ve içselleştirilmesi "karışmazlık ilkesi"yle gerçekleşir.

İnsan hakları temelde, ulusal düzeyde devletin bireysel hak ve özgürlükleri tanınması, teşviki ve koruması sorunuyla (veya yükümlülüğüyle) ilgilidir. Dolayısıyla insan hakları ulusal-siyasal toplumun alanına girer. Bu, devletin egemenlik alanıdır ve uluslararası politikanın müdahale sınırlarının dışındadır. Ne var ki uluslararası ilişkilerdeki siyasal ve normatif dönüşüm insan haklarının ulusal boyutu ile uluslararası boyutu arasında bağlantı noktalarının oluşmasını zorlamaktadır ve bu gerçekleşmiştir de.

İnsan haklarının aktif bir şekilde uluslararası düzeyde teşvik ve denetimini sınırladığı düşünülen ulusal egemenlik ve karışmazlık kavramları küresel ekonomik ve siyasal ilişkiler bağlamında sorunlu hale gelmiştir. Karışmazlık ilkesi, devletin iç ve dış ilişkilerin ayrıştırılabileceği varsayımına dayanır; devletin mutlak "egemen" olduğu bir "iç alan" vardır ve di-

ğer devletler bu alan üzerinde hiç bir meşru iddiaya sahip olamazlar. Fakat günümüz dünyasında bir devletin iç işlerini, dış müdahale ve etkilerden, başka ülkelerin iç ve dış politikalarındaki gelişmelerden soyutlamamız ne kadar zorsa, geleneksel karışmazlık ilkesinin ve egemenlik anlayışının geçerliliğinden söz etmek de o kadar zordur. Gerçekte uluslararası insan hakları olgusu bu geleneksel yapı-

ların ve anlayışların zayıflamasında bizzat önemli bir rol oynamıştır.

Her şeye rağmen günümüzde insan hakları uluslararası arenada moral, yasal, siyasal ve pratik bir meşruiyet kazanmıştır. İnsan haklarını uluslararası politikanın alanından dışlayacak bir egemenlik ve bağımsızlık anlayışı meşruiyetini kaybetmiştir. II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası normatif düzenin gelişmesi, ekonomi ve iletişim alanlarını kapsayan karşılıklı bağımlılık olgusu, ulus-üstü ilişkilerin artan düzeyi ve önemi ve hızla çok merkezleşen dünya düzeninde NGO'ların artan rolü insan hakları sorunlarının uluslararası politikanın bir konusu olmasına katkıda bulunmuştur. Hatta, bir devletin uluslararası arenadaki meşruiyetinde ülkenin insan hakları sicili belirleyici hale gelmektedir. Bu demektir ki, devletin uluslararası meşruiyeti ulusal meşruiyetinden bağımsız değildir ve devlet, bireysel hak ve özgürlükleri garantiye alan siyasal kurumları ve süreçleri dışında özerk bir ahlaki öz taşımaz.

Türkiye'nin insan hakları sorunlarının uluslararası bir boyut kazanması 1980 askeri müdahalesiyle başlamıştır. Soğuk savaş koşullarının egemen olduğu bu dönemde ikili ilişkiler düzeyinde fazlaca bir problem yaşanmamış, stratejik kaygılar ve değerlendirmeler Batılı müttefikler için insan hakları ve demokrasinin geleceğinden daha önemli görülmüştür. Sorun, yine de Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini etkilemiştir. Türk

dış politikası sık sık ulusal koşulları açıklamak zorunda bırakılmış, demokratik sürecin başlatılması konusunda yoğun baskıyla, en azından diplomatik düzeyde, karşılaşmıştır. Fakat bu baskılar, daha çok Avrupa Konseyi ve Avrupa Topluluğu gibi hükümetlerarası kuruluşlar ile NGO'lardan gelmiş ve sivil yönetime geçişte etkili olmuştur.

1987 tarihinde AT'a tam üyelik başvurusu Türkiye'nin insan hakları ve demokrasi fotoğrafının daha yoğun bir tetkiki ve eleştirisine yol açmıştır. Kısmen buna tepki olarak ve Türkiye'yi tam üyeliğe hazırlamak üzere, 1987 ve 1989 yılları arasında komisyonun görüşünü hazırlama sürecinde Türk hükümeti Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel başvuru hakkını ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin zorunlu yargı yetkisini benimsemek zorunda kaldı. Avrupa ve Birleşmiş Milletler'in işkence karşıtı sözleşmeleri hükümet tarafından imzalandı. Avrupa Topluluğu'na tam üyelik başvurusu sürecinde uluslararası taahhütlerle Batı'yı ikna etme teşebbüsü iç siyasette, içeriden gelen baskı ve taleplerin etkisiyle de bireysel özgürlükler ve katılım haklarının genişletilmesiyle sonuçlanmıştır.

Kısaca, Soğuk Savaş öncesi dönemde Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin niteliği ve AT'dan tam üyelik gibi devam eden talepleri insan hakları sorunlarına karşı Türk hükümetlerinin daha duyarlı davranmaya sevk etmiştir. Daha doğrusu, Türkiye'nin Batılılaşma projesinin varlığı uzun dönemde Türkiye'nin insan haklarına dayalı demokratikleşme sürecinin başarısının önemli bir kaynağı olmuştur.

1989 sonunda AT'ın tam üyelik başvurusunu reddi ve Doğu Avrupa'da başlayan gelişmeler sonunda Soğuk Savaş'ın sona ermesi hem büyük ölçüde stratejik işbirliğine dayalı Türkiye'nin Batı bağlantısını zayıflattı hem de yeni uluslararası konjonktürde insan hakları ihlalleri nedeniyle daha büyük eleştiri ve muhalefetle karşılaşmasına yol açtı. Bu yeni dönemde uluslararası süreç ve aktörlerin aldığı yeni biçimler çerçevesinde sistemsel faktörler Türkiye'ye yönelik insan hakları politikalarını etkilemektedir. 1990'larda şekillenmeye başlayan yeni dünya koşullarında insan hakları giderek Batılı ülkelerin dış politikalarında da-

ha geniş bir yer işgal etmeye başlarken, uluslararası sistemdeki güç dağılımı-yayılması olgusundan yararlanan uluslararası insan hakları örgütleri etkinliklerini daha da artırmışlardır.

Türkiye, Soğuk Savaş'ın bitimiyle Batılı müttefiklerinden (ikili düzeyde ve hükümetlerarası örgütlerde) gelen eleştirilere daha fazla konu olmaya başladı, çünkü basitçe, müttefiklerin stratejik öncelikleri, tehdit algılamaları ve bunların arasında Türkiye'nin rolüne ilişkin görüşleri önemli ölçüde değişti. Bu şartlarda, Soğuk Savaş döneminde düşünülemeyecek ekonomik ve stratejik baskılar Batılı müttefiklerin Türkiye ile ikili ilişkilerinde uygulanmaya başlandı. Almanya, Türkiye'ye öngördüğü yardımları kesti, Türkiye'nin parasını ödediği askeri malzemenin transferini durdurdu ve ABD, dış yardımların belirli bir oranını insan hak-

Soğuk Savaşın bitimiyle, insan hakları sorunun da içine yerleştiği Doğu-Batı eksenini ortadan kaldırdı. Helsinki sürecinin getirdiği kazanımlarla insan hakları sorunları Batı'nın Sovyet bloku ülkelerini uluslararası arenalarda sıkıştırdığı, sorguladığı bir alan haline gelmişti.

ları şartına bağladı ve bazı silahların Türkiye'ye transferini durdurdu. Bunlar Soğuk Savaş döneminde popüler olan "kapalı diplomasi" yoluyla insan haklarının teşvikini öngören politikalarından önemli bir sapma olan, yaptırım ve zorlama anlamına gelen sert politikalar.

Ayrıca Soğuk Savaşın bitimiyle, insan hakları sorunun da içine yerleştiği Doğu-Batı eksenini ortadan kaldırdı. Helsinki sürecinin getirdiği kazanımlarla insan hakları sorunları Batı'nın Sovyet bloku ülkelerini uluslararası arenalarda sıkıştırdığı, sorguladığı bir alan haline gelmişti. Batı, insan hakları sorunlarını Doğu blokuna karşı ideolojik bir silah olarak kullanıyordu. Doğu blokunun dağılmasıyla böyle bir yönelim, ihtiyaç ve bunlara ayrılan ilgi ve kaynaklar açığa çıktı ve başka bir alana kaydırıldı. Türkiye açık bir hedefti. İnsan hakları politikalarında Batılı devletler, özellikle ABD, ortak otoriteren dost ülkeler ve "totaliteren düşman ülkeler" ayrımını yaparak birinci kategoriye giren ülkelerdeki ihlallere göz yummak durumunda değildi. Dolayısıyla Türkiye'nin de uluslararası ve ikili ilişkiler düzeyinde korunmasına ve gözetilmesine gerek kalmamıştı.

1980'lerin sonunda yalnız Doğu Avrupa'da meydana gelen dönüşüm değil Latin Amerika'da da büyük ölçüde demokrasiye geçilmiş olması bu bölge-

lerde aktif olan NGO'ların faaliyetlerini diğer bölgelere aktarmalarında etkili olmuştur. Bu dönemde insan hakları ve demokrasinin küresel bir kimlik olarak algılanmaya başlanması ve uluslararası sistemde gözlemlenen çok-merkezleşme insan hakları örgütlerinin daha aktif ve etkili olmalarını sağladı. Uluslararası örgütlerde NGO'ların görüşleri önemli bir referans noktası olurken AGİT gibi örgütlerin toplantılarına aktif olarak katılmaları mümkün oldu.

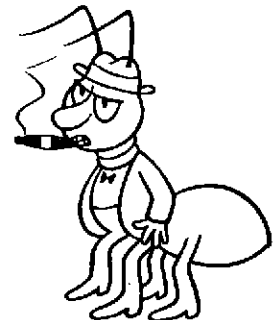
Soğuk Savaş sonrası dönemin önemli bir özelliği de özellikle Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın parçalanması sürecinde izlendiği gibi yükselen etnik milliyetçilik olgusu ve etnik tabanlı çatışmalardır. Bu sorunlara tepki gösteren Batılı devletler, hükümetlerarası ve hükümet dışı uluslararası insan hakları örgütleri faaliyetlerini etnik çatışmaların yaşandığı bölgelere kaydırmak gereğini duydular. Sonuçta, bu tip bir çatışma ve istikrarsızlık örneği olarak görülen Kürt sorunu dolayısıyla Türkiye ilgi odağı haline geldi. Ulusal azınlıkların haklarına ilişkin kaygılar, özellikle AGİK, Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi gibi uluslararası etkinliğe sahip örgütlerde yeni duyarlılıklar ve endişeler uyandırdı. Yeni eğilimin oluşmasında insan-cıl kaygılarla birlikte, ulusal azınlıkların haklarının sağlanmasıyla etnik çatışmaların daha yaygın ve derin güvenlik sorunları yaratmasının önüne geçilmesine yönelik bir tür "önleyici diplomasi" düşüncesi belirleyici oldu. Bu ise Türkiye'nin Kürt sorunu, PKK terörü ve bölgeye ilişkin yürüttüğü politikalarıyla çakıştı. Sonuçta, ulusal azınlıklara ilişkin yeni politikaların Türkiye'ye yansması kaçınılmaz oldu.

Bunun en somut biçimde yaşandığı alan ise Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri oldu. Özellikle 1987 sonrası dönemde Türkiye-AB ilişkileri insan hakları ve demokratikleşme ekseninde hızla siyasallaştı. 1997 Lüksemburg zirvesiyle ilişkiler kopma noktasına geldi. Oysa Nisan 1997'de Lüksemburg'da yapılan Ortaklık Konseyi toplantısında Türkiye'nin üyelik girişimini diğer aday ülkelerle "aynı objektif standartlar ve kriterler" üzerinden değerlendirileceği benimsenmişti. Türkiye'de önemli bir başarı olarak gösterilen bu kabulün genişleme sürecine ilişkin kararların alındığı Lüksemburg zirvesinin kararı üzerinde pek bir etkisinin olmadığı görüldü. Lüksemburg zirvesi öncesi AB Komisyonun hazırladığı Gündem 2000 raporu Türkiye'de tam bir hayal kırıklığı yarattı. Makro ekonomik olumsuzluklar ile insan hakları ve Kürt sorunu gibi artık kronikleşmiş eleştiriler yanında Komisyon raporu Türk siyasal hayatında Milli Güvenlik Kurulu'nun demokratik olmayan rolü üzerinde de durdu. Laik rejimin muhafazası gerekçesiyle yürütülen politikaların,

ordunun siyasal otoritenin kontrolünde olup olmadığına ilişkin belirsizlikler yarattığı görüşüyle TSK'nın ve MGK'nın anayasal konumunun Türk demokrasisi üzerinde bir gölge olduğu 1980 askeri müdahalesinden 17 yıl sonra yeniden gündeme geldi.

Türk dış politikasının "Batı yönelimli" temel özelliği özellikle 1989 sonrası Türkiye ve Avrupa'nın Soğuk Savaş döneminde konjonktürel nedenlerle çakışan çıkarlarının yeni bir yol ayrımına gelmesiyle açmazla düştü. Bu açmaz yeni arayışlar yaratırken dış politakada temel tercih ve yönelimlere karar verecek olan siyasal iradenin temsilcilerinin geleneksel eğilimlerden farklı alternatif çıkışlar önermeleri dikkat çekicidir. Avrupa Birliği'nin 1989 yılında Türkiye'nin tam üyelik başvurusuna olumsuz bir cevap vermesi ve daha sonra patlak veren Bosna ve Azerbaycan krizlerinde Batı'nın izlediği yanlış politikalar Türk kamuoyunun önemli bir kesiminde Batı karşıtı bir tavrın geliştirilmesine neden olmuş ve ayrıca Batı'nın güneydoğu sorununa karşı izlediği politikalar bu tavrı iyice pekiştirmiştir. Bütün bunlar Batı'nın bir değer olarak ve Batılılaşmanın bir hedef olarak geniş kesimlerde sorgulanmasıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla, aslında krizde olan Türkiye'nin Batı yönelimli dış politikası değil fakat Batılılaşma projesidir; çünkü, Batı yönelimli dış politikanın önemli güdülerinden, gerekçelerinden ve hedeflerinden birisi de "Batılılaşma" arzusu olmuştur.

Batı ile ilişkilerde varılan yol ayrımında stratejik ve politik önceliklere ilişkin farklılaşmalar yanında Türkiye kamuoyunda Batı hakkında meydana gelen algılama değişikliklerinin de rolü vardır. Bu, Batı'ya karşı oluşan genel bir güvensizliğin ifadesidir ve Kürt sorunu ve insan hakları gibi konularda Batı'nın izlediği eleştirel politikalara geliştirilen tepkileri de yansıtmaktadır. Dış politika sorunları giderek daha fazla oranda iç politikanın, daha doğrusu kamuoyu ve kamuoyu baskısının etkisi altına girmektedir.

Haluk Gerger'le Türk Dış Politikası Üzerine*

Soru: S.S.C.B.'nin çözülmesinden sonra A.B.D. önderliğinde yekpare bir bütün gibi gözükten "Batı bloğu" arasında sizce bir çözüme yaşılandı mı? A.B.D., Almanya merkezli AB ve Japonya arasında bir hegemonya savaşının sürdüğü tezlerine katılıyor musunuz? Her üç merkezin Orta Doğu, Balkanlar, Kafkasya üçgenine yönelik farklı siyasal çıkarları/amaçları var mıdır?

Cevap: Batı Bloka içinde, çok uzunca bir süredir, Soğuk Savaş'ın ilk dönemlerine göre ciddi bir çözüme (ya da disiplin gevşemesi) daha Sovyetler Birliği mevcudiyetini sürdürürken de yaşanmaktaydı. Yumuşama ve ABD'nin Avrupa (Almanya) ile Japonya arasındaki görece hegemonik üstünlüğünü yer yer yitirmesi bunun başlıca nedenleriydi. Tabii Sovyetlerin ortadan kalkmasıyla, yani "ortak düşman" tehdidinin yok olmasıyla bu gelişme yeni boyutlara ulaştı. Bu durumda, Batı Blokunu oluşturan belli başlı ülkeler arasında çelişki ve çatışmaların artarak yaşanması da kaçınılmaz oldu. Bu ülkeler arasındaki ilk açık çelişki de zaten bu duruma karşı Amerikan tepkisiyle birlikte ortaya çıktı. Sovyet sonrası dünya'da ABD'nin müttefikleriyle ilişkilerini konu alan bir Pentagon raporunda, ABD'nin nükleer şemsiyesinin devamı için öteki Batılı ülkelerin kendi askeri güç ve çıkar alanlarının eskisi gibi sınırlandırılması ve eskisi gibi Amerikan etki ve öncülüğünde sürdürülmesi düşüncesinin pek de diplomatik olmayan bir dille uzun dönemli stratejik hedefler olarak belirtilmesi, Batı Avrupa ve Japonya'da ciddi tepkiler ortaya çıkarmıştı. O dönemlerde, ABD'nin Avrupa'daki askeri varlığının artık birleşmiş Almanya'ya yönelik olduğu, ilerde Japonya ile Rusya'nın ABD'ye karşı ittifak yapabilecekleri gibi iddialar bile seslendirilebiliyordu.

Tabii sözünü ettiğiniz bölgelerde de Batılı ülkeler arasında her zaman çıkar farklılıkları ve bundan kaynaklanan çelişkiler olagelmıştır. Yeni koşullarda bunların daha "sert" mücadeleler biçiminde ortaya çıkması da olasıdır. Örneğin, Ortadoğu petrolüne Ameri-

ka'ya göre daha fazla bağımlı olan Avrupa ile Japonya'nın bu bölgedeki hakimiyetin münhasıran ve çok etkin bir biçimde ABD'de olmasını yeğlemeyecekleri açıktır. Kuşkusuz, ABD, hegemonik güç olarak sistemin çıkarlarını burada da savunmak ve mesela petrolün fiyatını belirli bir düşük düzeyde tutmak durumundadır. Ama, ilerde, ulusal dar çıkarların daha öne çıkmak durumunda olduğu bir dizi gelişme sonrasında, Ortadoğu petrollerinin fiyatındaki bir sıçramanın, uluslararası pazarlarda bu girdi nedeniyle nisbeten maliyeti artacak Avrupa ya da Japon malları karşısında bundan daha az etkilenebilecek Amerikan ekonomisine bir rekabet avantajı sağlayacağı düşünülebilir. Bu durumda, karar verme mekanizmalarının tümüyle ABD ve bölgedeki piyonlarının elinde olmasını Avrupa ve Japonya istemeyebilir. Aynı biçimde, Avrupa, Akdeniz, Kafkasya ve Ortadoğu güvenliği arasındaki çok yönlü bağlar düşünüldüğünde, daha uzak ve dolayısıyla da daha "sorumsuz ve dar bakışlı" ABD'nin etkinliğinin mutlaklaşması elbette Avrupa'yı (ve Japonya'yı) rahatsız eder. Özellikle Almanya'nın Orta Avrupa, Rusya, Kafkaslar eksenindeki geleneksel etkinlik ihtiyacı karşısındaki ölçsüz Amerikan gücü mutlaka bir çelişki kaynağıdır. Bunlara ek olarak, ABD'nin kendisinin en avantajlı hegemonya aracı saydığı askeri üstünlüğünün rantı için uluslararası ilişkilerin militarizasyonuna yönelmesinin de taraflar arasında bir çelişki kaynağı olduğu söylenebilir.

Ne var ki, en azından bugün için, Batı Bloku içinde yoğun bir emperyalist çelişki ve dolayısıyla da ciddi çatışmalar dönemine girildiğini söylemek abartılı bir yaklaşım olur. Bugün için bir zamanlar Kautsky'nin sözünü ettiği "ultra ya da süper emperyalizm"e benzer bir durumdan hareket etmek daha gerçekçi görünüyor. Elbette, hayata ve özellikle de politik ve emperyalizm içi ilişkilere uyumdan ziyade çelişkileriyle bakma yöntemsel olarak doğru bir tercihtir ve dolayısıyla da henüz belli düzeylerde sınırlanmış görünse de yapısal olarak antagonizmalarla örülmüş

* Haluk Gerger'le yazılı röportajı dergimiz adına İlker Aktükün yapmıştır.

ilişkilerdeki farklı çıkar ve amaçları asla gözardı etmemek gerekir.

Soru: S.S.C.B.'nin çözülmesinden sonra dış politikasında "Yeni Dünya Düzenine" ayak uyduramayan/en geç ayak uyduran ülkelerden biri de Türkiye. Sizce bunun nedenleri nelerdir?

Cevap: Türkiye'de rejimin "Küreselleşme/Yeni Dünya Düzeni" gereklerine tam ayak uyduramadığını söylemek doğru değil. Türkiye'nin bu konuda zorlandığı, yalpaladığı, yer yer geç kaldığı kesin. Bunun hiç kuşkusuz Türkiye kapitalizmine ve siyasal rejimine ilişkin nesnel nedenleri var. Özel tercih açısından ise, rejimin iştiafakla yeni süreçlere uyum sağlama yönünde bir kararlılık sergilediği de açık. İlk panikten hemen sonra, rejimin egemenleri yeni sürecin hem ekonomik hem de siyasal gereklerine dört elle sarılmışlardır. Örneğin, ekonomideki özelleştirme saldırısı, siyaset/ideoloji alanında görülen özelleştirme/serbest piyasa ile demokrasi arasında organik bağlar kurma yanılmasının körüklenmesi, sermayenin serbest dolaşımında ve deregulasyonda sağlanan kolaylıklar, vb. Hep bu tercihin sonuçları olmuştur. Elbette egemenlerin gidebilecekleri yolda sistemin nesnel engelleri söz konusudur. Örneğin, Türkiye burjuvazisinin devletle olan özel ilişkileri devleti devre dışı bırakmada esaslı bir fren olmuştur.

Yeni Dünya Düzeni açısından da Türkiye egemenleri tam ve şaşırtıcı bir uyum sergileyebilmişlerdir. Örneğin, ABD'nin müttefikleriyle birlikte dünyanın her yerine, gerekirse askeri de dahil olmak üzere, müdahalede bulunmasında dayalı ve yeni düzenin en önemli ayırıcı unsuru olan (ve halen oluşma sürecinde bulunan) "müdahale hukuku"nun yaratılmasında Türk diplomasisi en ön safta yer almıştır. Yeni Düzen Rambo'sunun Ortadoğu'da kılıcı olmada da rejimin esaslı başarıları söz konusudur. Kafkaslar'da Batı'nın ekonomik ve siyasal modeli olma konusunda da başarılı bir fırsatçılık gösterebilmiştir. Türkiye egemenlerine Soğuk Savaş'ta büyük olanaklar sağlayan "stratejik önem" ve "jeopolitik" in yeni koşullarda pazarlanmasında da rejim kendi açısından yararlı atılımı gerçekleştirebilmiştir. Burada da elbette rejimin yapısal özelliklerinden kaynaklanan sınırlamalar mevcut

olmuştur. Örneğin, Kürt Sorunu'nda ve esas olarak buna bağlı demokratik makyajda ciddi sorunlar ve dolayısıyla da çelişkiler ortaya çıkabilmiştir. Rejim, öne-minin azalmasına ve dolayısıyla da emperyalist talandan rant koparmada zaaflı bir dönem saydığı tek kutuplu dünyada yine de idare edebilmektedir. Belki şu söylenebilir: TC, uluslararası ilişkilerde hep çatışma ve gerginlikten yarar sağladığı için ve dış politikasında şiddet yapısal bir unsur olarak yer etmiş olduğu

için yumuşamaya bile karşı çıkmış olduğundan, "düşman"ın tümüyle ortadan kalkmasından paniklemiştir ama Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslar'ın çelişki/çatışma'ya gebe istikrarsızlığından yararlanma becerisi göstererek yeni koşullara intibak edebilmiştir...

Sonuç olarak şunu kesinlikle söyleyebiliriz: Küre-

selleşme ve yeni düzenin insanı alçaltan tüm "yükse-len değerleri" Türkiye'de hemen benimsenmiş, yaygın bir geçerlilik kazanmış, Türkiye gelişmemiş kapitalizmin dünyasında egemenlerin ve beynelmilel sermayenin iftihar edebileceği bir "show case" olabilmıştır.

Soru: 80'li yıllarda Türkiye'nin değişen toplumsal ve siyasal yapısı, kültürel değerleri, dış politikayı nasıl etkiledi? Türkiye'nin dış politikasındaki dönüşler, içerde hakim iktidar bloku arasındaki siyasal mücadelelerle ilişkilendirilebilir mi?

Cevap: Türkiye'nin ekonomik, kültürel alanda ve uluslararası ilişkilerinde bugünkü yönelişlerinin temelleri, 12 Eylül militarizminin temizlediği bir ortam içinde darbe sonrası askeri ve "sivil" iktidarlara atıldı. Denebilir ki, Küreselleşmenin ve Yeni Dünya Düzeni'nin ilk uyarılama/uygulama pratiği, en azından az gelişmiş kapitalizm dünyasında, 12 Eylül darbesiydi. Gelişmiş kapitalizmi bugünlere Reagan, Thatcher, Friedman hazırladı. Onların "Chicago boys" ve "modernleşmeciler generaller"i de Türkiye gibi yerlerdeki temel atmayı gerçekleştirdiler... İçerde bir yandan büyük burjuvazi, bir yandan rantiyeci, spekülasyoncu ve kara paracı finans kesimi, öte yandan da millitarizmin kurumları güçlerini artırdıkça bu yönelişlerin maddi/sınıfsal temeli de belirginleşerek ortaya çıktı.

Soru: 1990 sonrası Türk Dış Politikasına yön veren ana dinamikler nelerdir?

Cevap: Herşeyden önce, tek kutuplu sisteme uyum gereği ve sancıları öne çıktı. Türkiye Soğuk Savaş'taki militanlığı ve jandarmalık rolüyle Batı'dan bol miktarda kredi, borç, yardım, hibe elde edebilmişti. Bu açıdan Soğuk Savaş bir tür altın yumurtlayan tavuktu rejim açısından. Bu tavuğun kesilmesi, egemenleri jeopolitiği, yani fedailik hizmetlerini pazarlayabilecekleri yeni arayışlara itti. Ortadoğu'daki işlevler, ABD ile stratejik ittifak, İsrail bağlantısı, yani yeni militer işlev arayışları ana dinamiği oluşturdu. Büyük burjuvazinin herşeye karşın Avrupa Topluluğu hedefini canlı tutmaya çalışması dış politikaya yön veren bir başka etmendi. Küreselleşme rüzgarının ve Amerikan üstünlüğünün yarattığı avantajlar ise, içeriye yönelik olarak yoğun bir saldırıyı beraberinde getirdi; emeğe, kazanımlarına, geleceğine ilişkin çok yönlü, çok boyutlu bir saldırı. Yani, küreselleşme denilen, sermayenin uluslararası devinimini ve finans kapitalin global işleyişini dayatan sürece uyum, iç ve dış, ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarıyla, stratejik bir hedef olarak ortaya çıktı.

Tabii bu dönemde ülkenin tüm yaşamına belirleyici bir unsur olarak damgasını vuran Kırli Savaşı da unutmamak gerek. Savaşın ya da Kürt Sorununa barışçıl ve demokratik bir çözüm bulmadaki niyetsizlik ve yeteneksizliğin derin, sarsıcı, kalıcı etkilerini tam olarak kavramadan Türkiye'yi artık anlamak mümkün değildir. Politik istikrarsızlıklardan Batı ile ortaya çıkan çelişkilere, savaşın ekonomik maliyetinden sosyal/kültürel bedellerine, biz dizi yaşamsal sonuç Türkiye'yi yapısal olarak dönüştürdü. Bunun son derece olumsuz bir başkalaşma, bir kısır döngü içinde boğulma, şiddete mahkum bir çürüme yarattığı bugün artık görmek isteyen gözler önünde.

Soru: Son çalışmanızda (Türk Dış Politikasının Ekonomi Politigi)¹ Türkiye'nin 1950'li yıllardaki Orta Doğu Politikasına bir dönüş yaptığını söylüyorsunuz. Bu görüşünüzü biraz açabilir misiniz?

Cevap: İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı Bloku içinde yer alan Türkiye, bu konumunu ve özellikle de mali avantajlarını açık bir pazarlıkla elde etmişti. Buna göre, Türkiye, esas olarak Ortadoğu'da Batı'nın stratejik çıkarlarının militer bekçiliğini yapacaktı. Popülist iktidarlar ve giderek de Türkiye halkı bu hizmetler karşılığında ürettiğinden fazlasını yaşayabilir bir çark kurabilmişti. Zamanla, bu çarkta iki sorun ortaya çıktı: bunlardan biricisi artık ABD'nin gücünün Türkiye'nin hizmetlerinin karşılığı olan yükleri taşıyamaz olmasıydı. İkinci olaraksa, Türkiye içindeki mu-

halif gelişmeler sonunda eskisi gibi bu tür militer fedailik hizmetlerinin tümüyle ve (görece) ucuza yapılmamasıydı. Başka politik, askeri, teknolojik gelişmelerle de Amerikalıların artık çok şikayet etmeye başladıkları "bahşiş" ilişkisi tavsamıştı. Yeni Dünya Düzeni kurma süreciyle birlikte, Ortadoğu (sadece petrole bağlanamayacak) çok çeşitli nedenlerle yeniden hedef alınınca, oradaki kimi çevreler, 1950'lerin Batı uydusu militan ve saldırgan Türkiye'ye olan ihtiyacı dile getirmeye, bunun için gerekli "yardım/bahşiş" politikasına geri dönüşü önermeye başladılar. Soğuk Savaş'ın bitmesiyle zaten ana geçim kapısı olan "stratejik önem"inin azalmasının paniğini yaşamakta olan Türk egemenler de zaten Ortadoğu'nun istikrarsızlık ve çatışma pazarında alıcıya çıkmışlardı bile. Kuveyt'in işgali ve Körfez Bunalımı iki taraf için de, alıcı ve satıcının yeniden buluşması için tam bir fırsat oldu.

Soğuk Savaş'ın başlangıç yıllarında Türkiye'de yükselen yeni sınıf iktidarı dünyada yükselen yeni hegemonik güçle Doğu-Batı çatışma pazarında buluşmuştu. Yıllar sonra da, Türkiye'de 12 Eylül sonrası yükselen sınıf-silahlı bürokrasi ittifakı yeniden yükselen ABD emperyalizmi ile bu kez Ortadoğu çöllерinin militarizm pazarında buluşmuş oldular.

Soru: Türkiye'de sermaye kesiminin ihtiyaçları ile dış politika arasındaki ilişki nasıl kurulmaktadır?

Cevap: Türkiye'de yerli sermaye en temel sorunu olan birikim meselesini, esas olarak, dış yardım yoluyla hafifletme durumunda olagelmıştır. Bunun karşılığı olarak da elinde sadece emperyalist saldırganlığa militer hizmetler sunma kartı vardır. Buradaki bağı doğal olarak burjuva devletin zor kurumları, yani Silahlı Kuvvetler kurmaktadır. Devletin kapitalizmden, özel olarak da Türk kapitalizminden ve Türk burjuvazinin tarihsel özelliklerinden kaynaklanan rolü bu biçimde sadece yeniden üretilmemekte, ayrıca, özel bir nitelik kazanmaktadır. Yani, militarizm ve militer kurumlar yerel sermayenin ihtiyaçları ile dış dünya ve dış ilişkiler arasındaki bağı kuran temel mekanizmalar olmaktadır....

¹ Haluk Gerger, *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politigi - "Soğuk Savaş'tan "Yeni Dünya Düzenine"*, İstanbul, Belge, 1998

Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu

Dr.Mehmet Hasgüler / M. Bülent Uludağ

A- Tarihsel Koşullar:

Uzun yıllar boyunca Türk-Arap ilişkileri tarihine bakışlar, özellikle tükülere konu olan, on-dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca pek çok Osmanlı-Türk askerini "yutan" ve en müthişi de 1911'de yaşanan Yemen isyanları¹ ve akabinde 1916'da Hicaz'da Mekke Emiri Hüseyin'in ayaklanması ile şekillenen, karşılıklı güvensizlik ve atışmaların etkisi altında kalmıştır. Birinci Dünya Savaşıyla ilgili algılamalar Türkler için büyük ölçüde Çanakkale çarpışmalarıyla sınırlı kalmış konunun Arap bölgeleri ya da Kafkasya ile ilgili boyutları üzerinde ayrıntılı durulmamıştır. Bunun nedeni de Çanakkalenin tüm savaş boyunca Osmanlı kuvvetlerinin kazandığı en net başarı olarak görülmesidir. Garip bir çelişki olarak 90.000 kayıp verilen ve hezimetle sonuçlanan Sarıkamış harekâtı ya da bir kaç bin kayıpla atlatılan Kanal harekâtı maceraları üzerinde durulmazken, 253.000 şehit ve pek çok yaralıya malolan Çanakkale çatışması büyük bir zafer olarak bilinçlere kazınmaktadır. Fakat işin garip tarafı bu savaşı İslam ya da Arap ülkelelerinde pek hatırlayanın olmamasıdır. Hind müslümanlarından Muhammet İkbal'in yazdığı bazı şiirlerden başka bu konuyu ele alanlara rastlanmamaktadır. Osmanlının en hayati önemde bir savaşına Arapların gösterdiği ilgisizlik ve hatta olumsuz tutumlar, yönetimin bu bölgelere ne denli yabancılaştığının da bir göstergesi olmaktadır. Oysa Osmanlı yöneticilerinin Araplara karşı sistematik bir ayrımcılık yaptıklarını söylemek de kolay değildir. 1890'lardaki demiryolu projelerinin imparatorluğu bütünleştireceği umulduğu için Halep-Musul-Bağdat-Şam-Medine gibi önemli Arap şehirlerine ulaşılmasına öncelik verilmiş ve bu işlere milyonlarca "sarı lira" akıtılmıştı.² Bu dönemde Anadolu'nun büyük kısmı gayr-i mâmur ve büyük ulaşım sorunlarının yaşandığı koşullar içindeydi. Buna ek olarak 1900'lerin başlarında ortaya çıkan petrol sömürgeciliğinden en az yararlanan devlet de, bölgenin esas egemeni olan Osmanlıydı. Yine bir başka örnek

olarak Filistin konusunda Theodor Hertzl'in çok câzip tekliflerini geri çeviren Sultan Hamit'in tutumu da Osmanlı karar vericilerinin Arap bölgelerinin Anadolu'dan ya da İstanbul'dan farklı görmediğini göstermektedir. Üstelik Siyonist liderler tüm Osmanlı borçlarının konsolidasyonunu önerip Duvun-u Umumiye'yi kaldıracabileceklerini söyledikleri halde, bu cazip teklife Sultan itibar etmemiştir.³ Abdulhamit'in karşı teklifi, aynen 1490'larda olduğu gibi, zulme uğrayan Yahudilerin Osmanlı ülkesinin Filistin dışındaki herhangi bir yerinde yerleşmesi şeklinde olmuş, ama Filistin'e dönüş olgusu ideolojilerinin temeli olan Siyonistler bunu kabul etmemişlerdir. Sultan'ın İslamcı siyasetine ve Filistin'i "satmamasına" rağmen, Osmanlı idaresinin Arap bölgelerinde hoşnutsuzluk yaratmasının nedenlerini anlamak, TC entellektüel çevreleri için uzun yıllar "büyük müşkülât arzeden bir mesele" olarak kalmıştır. Fakat Türkiye'nin Arap dünyası ile olan soğukluğuna en çok itirazı olan bazı muhafazakâr ya da islâmî çevreler dahi Arap başkaldırısının gerçek nedenleri üzerinde durmayarak, konuyu İngilizlerce tezgahlanan basit bir casusluk olayı gibi görme eğilimindedirler. Bir başka deyişle Arap düşüncü tarzını ve dünyaya bakış açısını Türkiye'de Araplara en yakın konumdaymış gibi görünen çevreler bile gereği gibi anlayamamaktadırlar. Bu yüzden en çok bu çevrelerin Araplarla ilişkilerde hayalkırılığı yaşadığı söylenebilir. Başbakan Erbaran'ın 1996 Libya ziyaretinde karşılaştıkları bu durumun sadece ufak bir kısmını yansıtmaktadır.

Türk tarihinde önem taşıyan gelişmelere Arap bakışı farklı olabilmektedir. Hilâfet kurumunun belli süre sadakat sağladığı düşünülebilirse de, bu konuda esas belirleyici olan Osmanlının dayanılmaz gücü olmuştur. Osmanlı gücünün zaman aşımına uğrayıp yenilgi ve aşağılanmaların başladığı dönemlerde Arap bölgelerinde de ciddi siyasal ve düşünsel başkaldırıları olmuştur. Onsekizinci yüzyıl ortalarında Osmanlının hiç bir zaman denetleyemediği Necd ve Nüfud Çöllelerinin hakimi Arap kabilelerinde saf İslama dönüş biçiminde bir köktencilik savunan Şeyh Abdulvahhap

tarafından esasları oluşturan *Vahhabiyye* akımı Ondokuzuncu yüzyıl başlarında Suud kabileleri ile de birleşerek Arap Yarımadasında açıkça bir siyasal meydan okuma ile ortaya çıktılar. Osmanlı Sultanları çok uzaklardaki bu gelişmelere Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı kullanarak müdahale ettiler, ama çok kısa sürede bu kez aynı Mısır Valisinin öncülüğünde tüm Arap bölgelerinin İstanbul'a karşı hareketlendiğini gördüler. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Arap isyanlarının temel esin kaynağını, Osmanlı'nın çürümüşlüğü ve kofluğunu ortaya çıkaran Kavalalı'nın 1833 ve 1839'daki başarılarına kadar uzatmak mümkündür. Bu durumda da Arap bakışıyla, Kavalalı'ya karşı İngiltere veya Rusya'dan medet uman Sultan Mahmut'un tutumu ne denli doğru ve onurlu bir hareket ise, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı'ya karşı İngiliz-Fransız desteğiyle hareket eden Arap şeyhlerinin tutumu da aynı derecede ahlakidir. Bunlara ek olarak savaşa giriş ve devlet yönetiminde hangi grubun ne ölçüde söz sahibi olduğu yönünde başka Arap iddialarıyla da karşılaşmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'na bir kaç kişinin verdiği trajikomik karar süreciyle giren Osmanlı'nın, bu konuda hangi tebaasının görüşünü aldığı, ülke nüfusunun %20'sini oluşturan 5 milyon Arap ahalie savaş kararını sormak bir yana, toplam nüfusun %60'dan fazlasını oluşturan ve devletin esas sahibi söyleminin altında devlet için vergi ve askerden başka şey ifade etmeyen Türk ahalinin hangi görüşünün ne zaman alındığı soruları cevapsız kalmakta, ama Araplar Türklerin yaptığı gibi uslu uslu cephelere gidip ölmedikleri ve isyan ederek Türkleri ölümle yalnız bıraktıkları için suçlanmaktadır. Savaşın başlamasından önce de Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi bazı Arap şeyhlerinin İngilizlerle temasları olduğunu ve isyan hazırladığı yaptıklarını biliyordu.⁴ Arap bölgelerinde huzursuzluk vardı ve bu hem İstanbul'a hem de yeni Türk milliyetçisi yönetime tepkilerden kaynaklanıyordu. Beyrut Vilâyet Meclisi 3 Ocak 1913'te Arapçanın resmi dil olması ve yerel askeri birlikler kurulması esaslarını içeren bir karar almıştı. 13 Ocak 1913'te Balkan bozgununa tepkilerden yararlanarak Bab-ı Ali başkanını gerçekleştirerek iktidarı ele geçiren İttihât-Terakki liderleri bu kararın içerdiği istekleri reddettiler ve sadece yerel okullarda Arapçanın da eğitim dili olabilmesini sağlayan bazı tavizler verdiler.⁵ Haziran 1913'te Halaskarân-ı Zabitân grubunun karşı darbe teşebbüsünde öldürülen Mahmut Şevket Paşa'nın yerine Sait Halim Paşa sadrazamlığa getirildi. 1911 Yemen isyanının verdiği endişe ile Mısır kökenli bir Arap olan ve İslamcı düşünce ile Osmanlı'nın kurtarılabileceğini savunan⁶ Sait Halim Paşa'nın sadrazam yapıl-

masının, kesin bir gerçek olmamakla birlikte Arap kitleleri devlete yakınlaştırmak amacı taşıdığını düşünenler vardır.⁷ Bu tarihsel öncellere bakıldığından Arap bölgelerinin Osmanlı'ya karşı asırlarca dinden kaynaklanan bir sadakat içinde oldukları biçiminde bir görüşün fecî yanılması açıkça ortaya çıkmaktadır. Hatta bırakalım sadakati, hilâfetin Yavuz'un Mısır'ı işgalinin bir sonucu olarak, Mekke, Medine, Kutsal Emanetler ile birlikte "gasp" edilmesi biçiminde bir Arap algılamasına ciddi bir yanıt bulunabilmiş de sayılmaz. Bu nedenlerle iki halkın ilişkilerine bakarken hiyerarşi ve saldırganlıktan uzak, nesnel ve güvenilir yaklaşımlar geliştirebilmek kolay olmamaktadır. Ama tüm bu olumsuz verilere rağmen tüm Arap dünyasının tek bir siyasal çatı altında bütünleştiği ikinci (ilki peygamberden sonraki asırlarda kurulan ve iki yüz yıl kadar bütünlüğünü koruyabilen Arap-İslam İmparatorluğu devridir) ve en uzun dönemin de Osmanlı idaresindeki asırlar olduğu tarihsel bir gerçektir.

B- İç ve Dış Politikadaki Tercihlerin Getirdiği Farklılaşmalar

1920'lerin başlarında kazandıkları kurtuluş savaşının sonucunda Türk yöneticileri, yeni tipte bir devlet yani "cumhuriyet" olgusunu İslam dünyasına taşımışlardır. Büyük ölçüde Mustafa Kemal'in kişiliğinin ürünü olan reform dalgasıyla bu yeni devlet kısa sürede Arap-İslâm Dünyası ile farklılaşma göstermeye başladı. Arap bölgelerinin büyük kısmı sömürge durumuna düşerken Türk ulusu özgürlüğün, bağımsızlığın ve kalkınmanın getirdiği umutlarla gençleşiyordu. Arap ülkelerinde, özellikle 1917 Bolşevik İhtilali'nin etkileriyle anti-emperyalist bir bilinçlenme başlamıştı. Bakü'de 1920'deki "Doğu Halkları Kurultayı"na İran'dan ve Araplardan da katılanlar oldu. Yine Bolşeviklerin Çarlık rejiminin İngiliz-Fransızlarla yaptığı Ortadoğu'yu günümüzde de biçimlendiren paylaşma anlaşmalarını ilan etmeleri ve Siyonistlere Filistin'de yurt verilmesini vaadeden Balfour Mektubu'nun ortaya çıkması da Araplar arasında anti-emperyalist gelişmeyi hızlandırdı. Türk Kurtuluş Savaşı sürerken de iki halk arasında yakınlaşma denemeleri oldu. Suriye'de oluşan Fransız-karşıtı havanın etkisiyle Prens Faysal ile Mustafa Kemal arasında mektuplaşma olduğu bilinmektedir.⁸ İngiliz-Fransız sömürgeciliğinin eşzamanlı ve eşgüdümlü uygulamaları olan "parsellenme-parçalanmışlık-kukla monarşiler-petrol sömürüsü" çerçevesinde ortaya çıkan Arap trajedisi, İkinci Dünya Savaşından sonra bu fecî durumda siyonistlerle girdikleri hesaplaşmanın sonucunda İsrail'in kurulmasıyla daha da belirginleşirken, Türkiye'nin Atatürk'ün et-

kisiyle yöneldiği Batı Dünyası ile siyasal-askerî-ekonomik birlikteliği daha da kesinleşiyordu. Bu süreç içinde Arap devletleri, Türkiye'nin hemen yanbaşında, ama Batı karşıtı ayrı bir dünyanın üyeleri olarak kurulurlarken, Türkiye Batı Dünyasının etkin bir üyesi olmayı temel bir hedef olarak seçmiş durumdaydı. Sınırdış ve dindış halkların farklı siyasal ve kültürel zeminlerde gelişeceği yapılar oluşmaktaydı. Batı Dünyası ile her alanda, yapay ve sanal verilerle de olsa, bütünleşilebileceğini uman Türkiye yöneticileri için ne sosyalist blok ne de eski sömürge ülkeleri ciddi bir seçenek oluşturmuyordu. Bu şartlar altında özellikle DP iktidarında "kraldan çok kralcı" yani Batından çok daha Batıcı bir dış politika izleyen TC, Orta Doğu'da ABD'nin kurmak istediği anti-komünist kamp için de gönüllü oldu. Siyonizm ve emperyalizm gibi, Arap dünyasını derinden etkileyen gerçekler gözardı edilerek, tüm Arap ve İslam dünyasının SSCB'ye karşı seferber edilebileceği umuldu. Hatta Türkiye'de özellikle 1950-1960 dönemi hatırlandığında, bu duruma verilen ad "Ortadoğu'da Batı'nın jandarmalığı" rolüydü.⁹ 1955 Bağdat Paktı bu varsayımlarla şekillendi, ama tüm bu yanlış hesaplar kısa süre sonra "Bağdat'tan döndü." O yılların Türkiye'sinde DP yöneticilerinin dış politika davranışları, ne günümüzdeki kadar ilgi çekiyordu, ne de Özalizmin birazdan anlatılacak kuralsızlıklarına benziyordu. Bu çerçevede daha derli toplu ve sorgulanmaksızın "milli mutabakat" olarak kabul edilen uygulamalar göze çarpıyordu. Kıbrıs konusunda Yunanistan aleyhine kazanılan başarılar öteki uygulamaları da meşrulaştırıyor, hem bu sebeple hem de yukarıda anılan seçeneksizlik açmazında resmî muhalefet partileri ve gazeteler dış politikayı fazla yoklamıyorlardı. Bu kısırlıkta 1930'larda kurulan anti-komünist devlet anlayışını yansıtan kanunlarla biçimlenmiş kurumların etkisi vardı. Dış politikadaki sadakatiyle Batı Dünyasına yamanabileceklerini uman yönetici elitte, iç politikadaki uygulamaların doğu despotik geleneğini çağrıştırdığını görmek istemiyorlar ve her alanda hegemonyacı devlet geleneğini sürdürmek istiyorlardı. Bu anti-demokratik yapı ve onu kuran 1930'ların yöneticilerinin içten ama yapay çabalarına rağmen fazla değişmeyen ve "Şark toplumu" olarak muhafaza edilen kitle kültürü, ilkeri dönemlerde Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerinin hızlanıp gelişmesine olumlu katkılar yapmıştır.

C- Irak Bunalımı ve Filistin-Kıbrıs Sorunlarının Türk-Arap İlişkilerine Etkileri

İsrail'in doğuşu ve Arap devletlerinin bunu önlemedeki başarısızlığı 1950'li yıllarda Arap dünyasında

ulusçu ya da sosyalist yönde bazı rejim değişikliklerine yol açtı. Türkiye'nin İsrail'e karşı politikası pek çok kararsızlıklar içermekteydi ve bu durum da gittikçe radikalleşen Arap dünyasında anlayış görmedi. TC, 29 Kasım 1947 tarihli BM Genel Kurulu'nun "Filistin'i Bölme Kararı"na Arap devletleriyle aynı yönde hareket ederek karşı çıkmışken, iki yıl sonra Aralık 1949'da İsrail'i tanıyıp diplomatik ilişki kurdu ve sarkaç misali iki zıt uç arasında gidip gelen öncesinin tam tersi yönde politika uygulamaları serisi de böylece başlamış oldu.¹⁰ İnönü yönetiminin son yıllarında alınan bu kararlar konunun Araplar için önemini TC yöneticilerince pek iyi anlaşılmadığını ya da ciddiye alınmadığını göstermekteydi. Sultan Hamit'in Siyonist liderlerin önerilerini reddinden elli yıl kadar sonra Osmanlı'dan çok farklı çizgide bir Türk devleti vardı. Artık Türkiye'de İslam, devlet politikalarını belirleyen bir etmen olmaktan çıkmış, yozlaşan ve İslam dünyasında dahi ciddiye alınmayan, zaten asırlar boyunca saltanatla çakışık bir rol oynayarak cahil kitleler nazarında sistemi meşrulaştırmaktan başka bir işlevi de kalmamış olan hilâfet kurumu da, saltanat ile birlikte kaldırılmış ve laik-ulusçu temelde kapitalist bir modernleşme-kalkınma programı yürürlüğe konmuştu. Bu programın eksik yönü olan çok-partili demokrasi de 1946'da yapılan seçimlerle, bazı aksaklıklara rağmen TC'ye gelmişti. İsrail'i tanıma kararının TBMM'nde pek tartışılmadığı ve DP tarafından da tasvip gördüğü bilinmektedir. Buna rağmen 1950'li yıllarda DP iktidarı boyunca dinci kesimler bu Batıyanlısı partiyi desteklemeye devam etmişlerdir. Buradan da o dönemde Türkiye'deki dincilerin dahi İslâm ve Arap dünyasından ne kadar bihaber olduğu anlaşılmaktadır. Arap dünyasında Batılı güçler aleyhine her gelişmenin ardından "komünistlerin olduğu" varsayımına, DP'nin "Amerika'dan çok Amerikancı" çevreleriyle birlikte, yeni serpilen dinci kesimler de içtenlikle inanıyorlardı. Bu çerçevede Kore Savaşı sanki "yeni bir Çanakkale destanı" olarak yorumlanırken, 1955 Bağdat Paktı'nın Ortadoğu halklarına gerçekten yararlı olacağına dair içten bir inanç vardı. Ama 1958'de Bağdat'taki İngiliz-Amerikan kuklası despotik rejimin çöküşünü getiren ve General Abdulkerim Kâsım'ın önderliğinde gerçekleştirilen "Temmuz İhtilali"ne DP hükümeti çok sert bir tutum aldı ve Ürdün Krallığını "Irak rejiminin meşru temsilcisi" gibi gördüğünü açıklayan garip iddia ile ortaya çıktı. 1990'larda Özal'ın ABD endeksli dış politikasının Irak'la getirdiği sürtüşmelerin Türkiye'yi nasıl bölüğü ve tepki aldığı hatırlanırsa, DP'nin 1958 olaylarına tepkisi, Özal'ın 1990 Kuveyt gelişmelerinde yaptıklarına kıyasla, çok daha geri, saldırgan ve ABD-İngiltere çizgisindedir. Ama o

dönemde bu dış politika, Türkiye'nin geri sosyokültürel yapısı gereği fazla ilgi uyandırmadığından, elektrik-TV gibi bir imkan da olmadığından anlaşılmamış ve "milli mutabakat" kapsamına girmişti. 1958 olaylarına bir ABD-İngiliz müdahalesi olsaydı, T.C'nin de bunun içine çekileceği kesindir. Öyle ki ABD ilerki dönemlerde bu tür beklenmedik olumsuz gelişmeleri önlemek için, Türkiye, İran ve Pakistan yönetimleriyle 1959 yılında ayrı ayrı anlaşmalar yaparak, tek yanlı olarak bu rejimlere destek vermek, yardım etmek imkanına kavuştu. Bu anlaşmaların 1978'de Afganistan Demokratik Halk Partisi rejimi ile Moskova arasında yapılan ve Afganistan'a SSCB müdahalesinin hukuki temelini oluşturan "Dostluk ve İşbirliği Anlaşması"ndan hiç bir farkı olmadığı halde, bu vahim durum da Türk iç politikasının gündemine hiç bir zaman girmedi ve Bağdat Paketi'nin yerini alan CENTO'da 1979'da tarihe karışınca bu anlaşmalar anlamını yitirdi. ABD-İngiltere'nin, 1990'larda da gözlemlenen Irak üzerinde tarihi geri çevirme yönünde olağanüstü gayretlerine rağmen, 1958'de Irak'ta kukla monarşi devri bitmişti. 1957 tarihli Eisenhower Doktrini Ortadoğu ülkelerindeki radikalleşme eğilimlerine karşı Washington'da duyulan kuşku ortaya koyuyordu.¹¹ 1958 ihtilali bu kuşku doğrudurğunu gösterdi ve Soğuk Savaş'ın en kızıştığı bir dönemde, 1952-56 döneminde Mısır'da yaşananlara benzer bir süreçle dünya petrol rezervlerinin %10'unun bulunduğu Irak'da "kaybedilmiş" oldu. ABD'nin tepkisine ek olarak Irak'taki kukla monarşi rejimin bir mandater devlet olarak kuran, 1936'da bağımsızlık "lütfeden" ve bu yolla petrol sömürüsünü uzun süre devam ettiren İngiltere'nin "kuyruk acısı" da anlaşılabilir, ama Ankara'nın kızgınlığının anlaşılması kolay değildi. Buna karşın DP yöneticileri İngiliz yandaşlığının karşılığı o yıllarda bunalımın yaşandığı Kıbrıs konusunda aldılar. 1959 Anlaşmaları sorunun uluslararasılaşmasını önlediği gibi, TC'ye gerektiğinden mühadale imkanı vermiş, bu sonuç da İngiltere'nin etkin desteğiyle elde edilmişti. Ama bu açıdan bakıldığında İngiltere'de Limasol ve Larnaka yakınlarındaki iki büyük askeri üssü koruyarak TC'ye göre çok daha büyük bir avantaj sağlamıştı. TC teorik olarak haklı olduğu Kıbrıs konusunda, emperyalist bir güçle aynı safta buluşmuştu. Üstelik bu güç 30 yıl kadar önce Musul-Kerkük konusunda Türkiye'ye büyük oyunlar da tezgahlamıştı. Buna karşın Yunanistan Makarios'un mücadelesini anti-emperyalist bir savaş olarak göstermeyi başararak, Ortadoğu'da ve Bağlantısızlar arasında itibarlı bir Kıbrıs-Rum önderi devlet başkanı yaptırmayı başarmıştı. İngiliz emperyalizminin etkilerinden kurtulmaya çalışan ve 1951-53 İran, 1952 Mısır, 1956 Süveyş ve 1958

Irak ve Lübnan olaylarının hareketlendirdiği Ortadoğu'da Yunanistan ve Makarios'un kazandığı prestij tahmin edilebilir. Ama bu durumu en son anlayan TC olacak ve bu da ancak 1960'ların ortalarında Kıbrıs sorunu uluslararasılaştığında BM'in Genel Kurulu'nda ve öteki platformlarında uğranılan ağır hezimetlerden sonra gerçekleşebilecektir.¹² Ama genelde Üçüncü Dünya özelde de Ortadoğu ülkelerinde Türkiye aleyhine bir durumun varlığının algılanmasında salt Kıbrıs sorununda yaşanan olumsuzlukların etkisi olduğunu düşünmek yetersiz kalmaktadır. Türkiye'nin iç ve dış politikalarında, 1960 sonrasındaki iktidar ve zihniyet değişikliğinin de etkileriyle Araplar lehine bir tutum görülmeye başlanmıştır. 1967 savaşında İsrail'i tüm dünya ile birlikte Türkiye de kınadı ve 242 sayılı Güvenlik Konseyi kararının uygulamasını savundu. Oysa 1956'da İngiltere-Fransa-İsrail ortak operasyonunda TC Süveyş sorununu uluslararası konferansa taşıma tezini savunarak dostu ve müttefiki İngiltere'nin sadakatle yanında yer almıştı. 1967 savaşına ABD'nin de tavır koyduğu, 242 sayılı kararın bu sayede çıktığı ve Türkiye'nin de bundan "doğal olarak" etkilendiği ve kendi uyumlu politikasını oluşturduğu biçiminde bir açıklama da yetersizdir. Çünkü ABD 1956 Süveyş operasyonuna da, Soğuk Savaş'ın en hassas bir döneminde olunmasına rağmen SSCB ile birlikte en sert şekilde karşı çıkmıştı. DP hükümetinin bilinçli tercihi ve İngiliz yanlısı tutumu nedeniyle TC, Mısır'ın ve Nasır'ın karşısına geçmişti.¹³ Oysa aynı ittifak içinde olduğu komşusu Yunanistan, Dışişleri Bakanı Evangelos Averof'un maharetli ve cesaretli hamlesiyle Süveyş konusunda toplanacak bir konferansa, bunun bir ülkenin içişlerine karışma anlamına geleceği gerekçesiyle karşı çıkarak Araplar nezdinde çok olumlu puan toplamıştı. 1960'larda Yunanlılar bu cesaretlerinin karşılığında Arap dünyasında Kıbrıs konusunda geniş destek bulurlarken, aynı Arap devletleri TC'nin tezini dahi dinlemek gereği duymamışlar, 1964 Kahire İkinci Bağlantısızlar Zirve Konferansında Semih Günver'in başkanlığında ki Türk diplomatlarını aşağılayarak kapı-dışarı etmişlerdir.¹⁴ DP'nin dünyaya "at gözlüğü" ile bakmasının sonucunda geliştirilen tek yanlı politikalar bu şekilde iflas edip Türk diplomatları bunun bedelini ödemeye başladıktan sonradır ki, TC Arap davalarına ve İsrail'e bakışımı değiştirmek gereğini duymuştur. Bu konuda yürütülen yeni dış politika yaklaşımları da Üçüncü Dünya'yı anlayıp, üzerinde düşünülmüş yaklaşımları değil, "günü kurtarma yönelimli" olduğu için bu ülkeler üzerinde pek istenilen etkiyi bıraktığı söylenemez. Uzun vadede özellikle 1980 darbesiyle birlikte TC dışarıda (özellikle Batı dünyası içinde)

kaybettiği itibarını daha çok içe dönük bir yaklaşımla sürdürmek zorunda kaldı.

D- Türkiye'nin İslam Dünyasına Yeni Bakışı ve Üçüncü Dünyacılık Retoriğinin Yansımaları

Haziran 1967'deki Arap-İsrail savaşında Arapları tatmin edecek şekilde tavır koyan Türkiye, Ağustos 1969'da Kudüs'te, müslümanlar için Mekke'deki Kâbe ve Medine'deki Mescid-i Nebevî'den sonra üçüncü önemli kutsal mekân olan Mescid-i Aksâ'nın fanatik Yahudi gruplarınca yakılması olayına da sert tepki gösterdi. Bu olay konusunda İslâm dünyasının tutumunu belirlemek amacıyla Fas'da yapılan toplantıya da katılarak, toplantı sonunda doğan İslam Konferansı Örgütü (İKÖ)'nün kurucuları arasında yer aldı. Böylece TC'nin tutumu salt Araplara değil tüm İslâm dünyasına olumlu mesajlar vermeye başlamıştı. Artık Arap-İsrail sorununda TC tarafsız değil Arap-yanlısı bir konumdaydı. NATO üyesi olan başka bazı devletler bu politikayı çok önceden uygulamaya koydukları halde Türkiye ancak eski politika ile pek çok zararı yaşadıkten sonra yenisini oluşturabilmiştir. O yıllarda Türkiye'de İslamcı akımların henüz "embriyo" halinde olduğu gözönüne alınırsa bu yeni politikalarda etkilerinin hemen hiç olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Ama Ekim 1973 seçimlerinden sonra pek çok şey değişmiştir. Bu seçimlerde İslamcı MSP parlamentoda 43 milletvekilliğini %11 gibi ciddi bir oy oranıyla kazanmış, ayrıca CHP'nin yeni lideri Ecevit'in "üçüncü yol" çabaları ile örtüşen söylemi sayesinde MSP hükümet ortağı da olmuştu. Seçimle aynı günlerde yaşanan, Arap dünyasının İsrail ve Batı karşısında en büyük başarısını kazandığı, tüm Arap devletlerinin birlikte hareket ederek dinsel bir söylemle ve kendi inisiyatifleriyle düşmanı gafil avladığı "Harb-ür Ramadhân" ve akabindeki petrol şoku sayesinde Ortadoğu'daki kozlar artık Arapların eline geçmişti. Arap dünyası artık kısa süre önce olduğu gibi çaresiz değildi. Türkiye'nin yanında potansiyel imkanlar ve tehlikeler içeren bir güç olarak yükselişe geçmişti. Türkiye de 1960 sonrası getirildiği koşullar çerçevesinde tarihinin iç politikada en özgür, dış politikada da en bağımsız dönemini yaşamaktaydı. Koşullar hem ilerici hem de gerici Arap rejimleriyle ortak hareket etmeyi kolaylaştıracak biçimde oluşuyordu. Hükümetin CHP kanadı "ilerici-Üçüncü dünyacı" Arap rejimlerine el atarken, MSP kanadı da gerici-İslamcı arap merkezleriyle sıcak ilişkiler kurmayı tasarlıyordu. Ecevit'in Libya Başbakanı Callut ile ilişkileri, Erbakan'ın Suudi Arabistan ile sıklaşan ziyaretleri bu durumun somut göstergelerini

oluşturuyordu. Bu eğilim 1975-77 dönemindeki Milli Cephe hükümetleri devrinde de devam etti. 1976'da Türkiye İKÖ Dışışleri Bakanları Zirvesi'ne evsahipliği yaptı. Şubat 1977'de geleceğin Irak lideri ve o dönemde ülkenin Devlet başkanı Ahmet Hasan El-Bekr'den sonraki ikinci adamı olan genç Saddam Hüseyin Türkiye'yi ziyaret ederek Kerkük-Yumurtalık boru hattına ilişkin anlaşmayı Başbakan Demirel'le birlikte imzaladı. Başbakan Yardımcısı Necmettin Erbakan'ın Suudi Arabistan'a her yıl yaptığı hac ziyaretlerine siyasal bir anlam yükleme çabalarına karşın, Milli Cephe hükümetleri devrinde zengin Arap petrol krallıkları ile ilişkiler fazla içerik kazanamadı. Suud yöneticileri pragmatist-realist-çıkarıcı bir dış politika uygulamaktaydılar ve burada İslâm dayanışması idealizminin yeri yoktu. Ecevit'in 1978-79 yıllarındaki ikinci hükümetinde de Üçüncü Dünyacı söylemler zaman zaman öne çıktı, Araplarla ilgili sorunlarda karşıt tavırlara girilmedi ve özellikle Filistin davasına yoğun bir sempatiyle yaklaşılmaya başlandı. Örneğin Mısır-İsrail Barış Andlaşmasına tepki olarak Filistinli gerillaların Haziran 1979'da Ankara'daki Mısır elçiliğine yaptıkları baskın iki ölü, iki yaralı ile sonuçlanmasına karşın, sağ ele geçirilen gerillalar bir kaç ay sonra garip bir şekilde hapisneden kaçabildiler. Daha çarpıcı olan gelişme ise Ekim 1979'da yaşandı ve Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) lideri Yasser Arafat Ankara'yı ziyaret etti ve Ecevit'le beraber diplomatik statüde bir FKÖ temsilciliğini açtılar. 1979 sonunda kurulan AP azınlık hükümetinde de bu dış politika çizgisi fazla değişmedi. Ağustos 1980'de İsrail'in Kudüs'ü "ebedi ve değişmez başkent" olarak ilan etme kararına yine sert tepki gösterilerek, Tel Aviv'deki temsilci ikinci katınlık düzeyine indirildi. Ama bu tepkiye rağmen hükümet, özellikle MSP'nin etkin çabalarıyla Dışışleri Bakanı Hayrettin Erkmén'in gensoruyla düşürülmesini önleyemedi. Bu olaydan bir gün sonra Konya'da yapılan Kudüs günü gösterileri bir hafta sonraki askeri darbenin gerekçelerinden birini oluşturdu. Göze çarpan örnekleri verilen bu genel eğilimlerden yola çıkılırsa Kıbrıs müdahalesinin Türkiye'yi, Batı dünyasından uzaklaştırmasına koşut olarak, Arap komşularla yakınlaşmaya yönelik politikaların geliştirildiği düşünülebilir, ama 1970'ler boyunca ülkede yaşanan sistem krizinin istikrarlı dış politikaları engellediği de bir başka gerçektir.

E- Militarizmin Getirdiği Özaltizm ve Amerikancı-Arabesk Dış Politika

12 Eylül 1980 müdahalesi ile TC iç politikada "istikrar" kazanırken dış politikada en yalnız dönem-

lerden birine girdi. Devlet Başkanı sıfatıyla Kenan Evren, üç yıl önce 1977'de Pakistan'da kendisi gibi darbe ile işbaşına gelmiş, Nisan 1979'da da devirdiği Başbakan Zülfikar Ali Butto'yu astırmış General Ziya ül-Hak'tan başka samimi dost bulamıyordu. 1981'de Körfez'deki emirliklere ve Kuveyt'e bazı ziyaretler yapıldı. Son olarak da ilerde yıllarda taş tutulacak "komünist" diktatörler Todor Jivkov ile Nikolae Çausescu Evren'in görüşebildiği öbür liderleri oluşturuyorlardı. Bu yalnızlık ve dışlanmışlık özellikle Ortadoğu sorunlarına karşı bir ilgisizlik getirdi. O kadar ki TBMM'nin yetkilerini devralan askeri yönetimin atadığı "sivil" hükümetin Dışişleri Bakanı İlder Türkmen, Haziran 1982'de İsrail'in Güney Lübnan'ı işgalini "beklenmedik bir gelişme" olarak değerlendirdi. BM kurallarına uygun olarak İsrail'e kınama yapılmasına rağmen bu beklenmedik gelişmelerin ardı arkası bir türlü kesilmedi. Fakat dışarıdan bakıldığında 12 Eylül sonrası Türkiye için çok farklı başka fikirler de üretilebilmektedir. Buna göre 1980 müdahalesi 1960'ın hem iç politikada hem de dış politikada "rövanşı" niteliğindeydi. İç politikada özgürlük-demokrasi rafa kaldırıldı, dış politikada ise 1950'lerin DP çizgisini hatırlatan ABD güdümlü uygulamalar yaşandı. Fakat bu sürecin otuz yıl öncekinden farklı yönü Ortadoğu ağırlıklı siyasal açılımlara Türkiye'yi götürmesi ve TC'nin Arap dünyası ile yaşayacağı en parlak dönemin kapısını açmasıdır. Bu süreç büyük ölçüde, başka amaçlarla iktidara gelmesine izin verilen Özal tarafından gerçekleştirildi.

1983 sonlarında seçimle işbaşına gelen Turgut Özal hükümetinin Arap dünyasına bakışı daha dinamik, cesur ve "işbirici" oldu. Özal TC için alışılmışın dışında, ama halkın "şark toplumu" özelliklerini yansıtan bir yönetim anlayışı geliştirdi. Araplarla ilişkilerin ancak çıkar temelinde gelişebileceğini iyi gören Özal, bu ortamı hızla kurmak amacıyla dış politikayı da tek adam olarak yönlendirmek gerektiğini duydu. Özal'ın Araplara ilişkin akıl danıştıkları arasında Mehmet Keçeciler, Enver Ören, Nevzat Yalçıntaş, Ercan Vuralhan, Korkut Özal, Mustafa Bozkurt gibi bu bölge konusunda "deneyimli" insanlar bulunuyordu. Dışişleri Bakanlığı ise zaten bütçe ve personel imkanlarını geleneksel olarak Avrupa ve NATO'ya seferber ettiği için Ortadoğu konusunda ne yeterli uzmanlık bilgisine ne de yerel bağlantılara sahipti. Özal bu avantajlardan iyi yararlanarak bölge ile ilişkilerde TC'ye en parlak ve verimli dönemi yaşattı, ama bu yıllar da çok kısa sürdü ve 1985-90 ile sınırlı kaldı. Bu dönemde Türkiye'nin Arap yanlısı konumu en iyi yansıtan iki olayın üzerinde durmak yararlı olacaktır:

Uzun süredir yaşanan ABD-Libya gerginliğinde Mart 1986'da, Sirtre Körfezi bunalımında bir Amerikan iki Libya savaş uçağının düşürülmesinden hemen sonra da terörizme destek gerekçesiyle Libya'nın, doğrudan Kaddafi hedef alınarak bombalanması ve aralarında Kaddafi'nin oğlunun da olduğu 54 kişinin ölmesi olayında Türkiye ABD karşıtı bir politika izleyerek "uluslararası hukukun ihlalinden endişe duyduğunu" belirtti. ABD ile bir ittifak sisteminde yer almasına karşın, Libya ile olan özel ilişkiler gereği bu tutuma cesaret edilebilmişti. Benzer ikinci örnek de Filistin konusunda Türkiye'nin FKÖ yanlısı bir konuma geçmesi ve Ecevit devrine göre çok daha büyük bir sempatiyle soruna yaklaşabilmesinde görülür. 15 Kasım 1988'de Filistin Ulusal Konseyi'nin Cezayir'de Filistin Devleti'nin ilan etmesine Türkiye'nin hemen tanıma ile karşılık vermesidir. Türkiye 40 yıl önce İsrail'i tanıyan ilk İslam ülkesi olmuşken, bu kez Filistin'i ilk tanıyan NATO üyesi oluyordu. Bu hamlenin yapılmasında Özal'ın belirleyici olduğu ortadadır. O kadar ki, 1973 sonrası dönemde zorunlu olarak başlayan Avrupa-Arap diyalogu çerçevesinde gittikçe Arap-yanlısı çizgiye gelen İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya gibi bazı NATO üyesi ülkelerin uzun dönemde Araplar nezdinde kazandıkları itibarın çok ötesinde bir yere Türkiye bir hamle ile ulaştı ve Arap kamuoyunda 1950'lerin eski Türkiye imajları değişti. Yunanistan bile, cunta dönemi istisna tutulursa, istikrarlı şekilde yıllardır süregelen Arap-yanlısı konumuna rağmen Filistin'i tanımaya cesaret edememiş ve Türkiye bu hamle ile geleneksel rakibinin de önüne geçmişti. Özal döneminde Araplar ve İslam dünyasında Yunanistan aleyhine alınan mesafelerin önemli kilometre taşlarından biri, Filistin Devleti olayından 1.5 yıl önce Kuveyt'te yapılan İKÖ zirvesinde alınarak, KKTC'ye gözlemci statüsü ile toplantılara katılma imkanı sağlanmış, ayrıca karar metninde Kıbrıslı türklerin haklarına en geniş ölçüde vurgular yapılmış, Bulgaristan'daki Türklere yapılan kültürel baskılar da kınanmıştı. Toplantının ana gündem maddesinin İran-Irak savaşı olduğu gözönüne alınırsa, Türkiye'yi ilgilendiren sorunları altının böylesine çizilmesi, Arap ve İslam dünyası ile ilişkilerde 1960'larla başlayan yakınlaşma sürecinin doruk noktasına vardığı rahatlıkla söylenebilir. Fakat Ortadoğu ile yoğun ve içerikli ilişkiler kurulabilmesinin başka nedenleri de vardı: Askeri rejimin sonucu olarak, Avrupa'dan uzaklaşma, Türk ekonomisinin dışa açılma, pazar, işgücü, döviz sorunları ve Ortadoğu'nun sağladığı coğrafi avantajlar, Araplar ve İran açısından da Türkiye'nin "keşfedilmesi", Türkiye'nin rekabete açık bir alan olduğunu ve ekonomik-siyasal güçleri ortan Ortadoğu devletlerinin de bu devlet

üzerinde etki kurabileceklerini görmeleri, Türkiye'de toplumsal ve genetik özelliklerin getirdiği şark-arabesk kitle kültürünün sonucu olarak, laiklik ve demokrasi adına Arapları ve İran'ı terk edebilecek başarıların yakın bir gelecekte olamayacağını anlaşılmış v.b. pek çok başka etmenin de dönemin politikalarının oluşumuna katkı sağladığı görülüyor.

Özal'ın İran ve Irak'ta kurduğu dengeli ilişkiler tüm savaş boyunca Türkiye ekonomisine önemli katkılar yaptı. Savaştan yararlanan bir ülke olduğu halde Türkiye savaşın sona erdirilmesi yönünde taraflara ciddi telkinlerde bulundu ve Özal hem Rafsancani hem de Saddam Hüseyin ile dostluğu muhafaza etti. Türkiye her iki tarafa da silah satmayan ender ülkeler arasında yer aldı. Ama sivil sektörlerde bu ülkelerdeki ticaret payını çok arttırdı.¹⁵ Mesela Irak Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı haline geldiği gibi, tüketilen petrolün zaman zaman %80'inin alındığı kaynak oldu. İkinci bir boru hattı ile de ek gelir imkanları yaratıldı. Irak'taki mütahhithlik hizmetlerinde de Türk firmaları önemli pay sahibi oldular. Irak'ta ihracat kredisi alanında Türk girişimcilerine olağanüstü imkanlar sağlandı. Böylesine yoğun içerik kazan Türk-Irak ilişkiler 1990'daki Kuveyt olayından sonra Özal'ın kişisel çabalarıyla bitirildi ve ABD'nin politikalarına endekslendi. Irak yönetimi 1990 başlarında su sorununu Arap davalarının gündemine almıştı ve sırf bu sebepten Mart 1990'da Bağdat'ı ziyaret eden Başbakan Yıldırım Akbulut'a, Türkiye'deki pek çok muhalif merkezin yaptığı gibi yapılarak, saygı gösterilmedi. Özal bu durumu geçiştirip yutmayı başarmasına rağmen bir kaç ay sonra Kuveyt işgali olunca tavrını ortaya koydu. Özal'ın savaşa girme ve zaferin kazanımlarından pay alma çabalarının da gerçekçi olmadığı ortadaydı. ABD'nin de istemesine rağmen, ellerindeki savaş güçlerinin ve hazırlıklarının yetersizliğini gören TSK yetkilileri, Özal'ın planlarını önlemeyi başardılar.

F. Türk Dış Politikasını Etkileyen Yeni Gelişmeler ve Arap Dünyasından Uzaklaşma Eğilimleri

1991 sonlarında işbaşına gelen DYP-SHP koalisyon hükümetinin dış politikada tek adam rejimine son verilmesi ve sınırlı bir açıklık sağlaması bakımından yararlı oldu, ama Irak ve Kürt konularında temel politikalar değişmedi. Fakat bu hükümetin siyasal liberalleşme ve devlette kurumlaşmaya ağırlık veren uygulamaları, işlerin böyle yürümediği Ortadoğu bölgesiyle ilişkilerin etkinlikle sürmesini önlemeye başladı. Yeni

karar verici elitlerin Ortadoğu ile bağlantıları 1993'te ölen Özal ve ekibininkiler kadar sağlam ve sürekli değildi. Üstelik bölge ile yeniden geliştirilmeye çalışılan ilişkiler, Demirel'in tüm çabalarına rağmen, yine bu liderin devlet ağırlıklı tutucu söylem ve uygulamalarının sonucunda resmi sınırları aşamıyor, düşünsel-kültürel olarak kolaylaştırıcı yönlelere de sahip bulunmuyorlardı. Buna bir de Türk siyasal hayatında gelenek haline gelen eski idarenin karalanması eklenerek, 1990 krizi sonrasında Türkiye'nin karşılaştığı olumsuzluklar Özal'ın iç ve dış politikalarının iflasi gibi gösterilmeye çalışıldı. Ayrıca koalisyon ortağı SHP ve askeri çevrelerin, AB lobisinin etkileriyle, laiklik konusu iç ve dış ilişkilerde daha çok gündeme gelmeye başladı. Bu ön hazırlayıcı geçiş döneminden sonra ortaya konjonktürel gelişmeler çıktılar ve Türkiye'nin dikkatini başka yönlelere çektiler. Bunları maddeler halinde sıralamak gerekirse:

1) SSCB'nin dağılması "Türk Dünyası" kavramını ortaya çıkardı. Zengin Arap petrol devletlerine benzer bir "Türki Petrol Birliği" düşüncesi ve petrol-gaz eksikliğini yeni politikalar, uygulanabilirlikleri pek incelenmeden gündeme sokuldu. Türkiye'nin asırlar süren yalnızlığından ve dostsuzluğundan artık kardeş cumhuriyetlerin bağımsızlaşması sayesinde kurtulduğu ve yıllardır aradığı bir özgüvene kavuştuğu görüldü.

2) Yugoslavya'nın dağılması, Arnavutluk, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'ın serbestleşmeleri de Balkanlarda "Osmanlı Coğrafyası" kavramını ortaya çıkararak, Türk Cumhuriyetlerle yaşananların benzeri etkilere yol açtı.

3) Kürt sorununun çok geniş boyutlarla gündeme gelmesi Suriye-Irak-İran ile çekişme ve sürtüşmelere yol açtı. PKK'ye karşı Kuzey Irak'ta sınır ötesi operasyonlar sık sık uygulamaya konuldu ve Arapların bir "Arap toprağı" olarak gördüğü yerler TSK'nin "av alanı" olarak algılanmaya başlandı. Bu durumda da 1986'dan beri gündeme gelen ve İsrail'in 1982 Lübnan operasyonu (Galile Barış Harekatı) ile TSK'nin Kuzey Irak hareketleri karşılaşmalarını Arap bilincinde sıkça yapılmaya başlandı. Ayrıca 1987'de başlayan İntifada ile aynı yıl şiddetlenen PKK-Kürt sorunu arasında paralellik kurarak Türkiye sınırları içerisinde bir "Kürt İntifadası" yaşandığına dair, pek uygun olmayan benzetmeler Arap ve İran kamuoyunda, en az Avrupa'da olduğu kadar yaygınlık kazandı. Bir başka faktör de Irak'ı parçalama amaçlı bir denetim göreviyle oluşturulan "Çekiç Güç" Türkiye'deki iki Amerikan üssünde konuşlandırılınca ortaya çıktı. Bu güç için Kuveyt krizi sırasında Irak'la savaşmış Arap ülkeleri

yerine Türkiye'nin tercih edilmesinin iki yönlü bir gerekçesi vardı: 1) Arap kamuoyunda duyulan endişeler, 2) Buna karşın Türk kamuoyu, hükümeti, parlamento-su ve askeri-sivil bürokrasinin uysallığına duyulan güven. Türkiye hükümetlerinin 1991'den günümüze kadar olan dönemde Çekiç Güç ve Irak maceraları kesintisiz bir süreklilik göstermektedir. Irak'ın toprak bütünlüğü savunulurken, o bütünlüğü bozan ya da bozmayı amaçlayan iç güçlere destek amacıyla kurulan Çekiç Güç'e ev sahipliği yapıldı ve parti farkı olmaksızın bu dönemde kurulan hiç bir hükümet bu konuda farklı bir politika oluşturamadı.¹⁶ Ayrıca Irak konusuna da son derece dar kapsamlı bakılarak, petrol boru hattı, Türkiye'nin zararları ve Kuzey Irak-PKK sorunlarına vurgu yapılmakla yetinildi. Arap kamuoylarındaki ani değişiklikler, Arap devletlerinin de Irak politikalarını belirlerken, Türkiye'nin politikalarını hep aynı kaldı. Öyle ki zaman içinde Arap kamuoyunda Türkiye "bir Arap devletini parçalamak isteyen güçlere yataklık eden ülke" olarak algılanmaya başlandı.

4) Türkiye'nin kendi Kürt kökenli insanını kazanma amacı taşıyan GAP projesine bağlı olarak gelişen su sorunu da Suriye ve Irak'la yeni gündemler oluşturdu. 1992 yılında Atatürk Barajı'nda su tutulmaya başlanması TC'ne önemli kozlar verdi.

5) Ermenistan'ın da öteki SSCB birlik devletleri gibi bağımsız olması, bu halkın Türkiye ve Türklerle olan tarihsel rekabetini ve hesaplaşmasını yeniden gündeme getirdi. Arap ülkelerinde ve İran'da yoğun Ermeni nüfus, diasporanın önemli bir ögesi olarak yaşıyordu. Ayrıca Ermeni karar vericileri kendilerini aynı zamanda bir "Ortadoğu ülkesi" olarak gördüklerini dış politikalarının önemli bir ilkesi olarak ilan etmişlerdi. Bu ve benzeri gelişmeler Arap ülkelerinin ve İran'ın, çok eski bir tarih-kültür zenginliği olan bu yeni bağımsızlaşmış halka ilgisini arttırdı. Petrol zengini olması muhtemel olan Azerbaycan devletiyle Ermenistan'ın girdiği çatışma, pek çok açıdan Arapların ve İran'ın menfaatine sonuçlar içeriyordu. Azerbaycan'ın zenginleşmesi ve Türkiye'nin sadık bir soydaşı ve müttefiki olarak belirmesi İran açısından tehlikeli sonuçlara yol açabilirdi. Azeri petrolünün uluslararası pazara çıkması Araplar açısından zararlı olabilirdi. Tüm bu nedenlerle Arap dünyası ve İran, Ermenistan'ın, tıpkı İsrail'in Arap topraklarında yaptığı gibi, Azerbaycan'da saldırgan ve genişlemeci bir politika izlemesine sessiz kaldılar. Türkiye karar vericileri de Azerbaycan sorunun, tıpkı Kıbrıs gibi, anlatamamanın sıkıntısına düştüler. Ermeni işgallerinin TC yöneticilerine ve halkına, yarım yüzyıldır süren Siyonist

saldırganlığından Arapların ve Filistinlilerin neler çektiğini daha iyi anlatması gerekirdi. Ama bu olmadığı gibi, bunun tersi oldu ve Özalist Ortadoğu politikasına tam zıt olarak Araplardan uzaklaşma İsrail'le görülmemiş boyutlarda işbirliği ve dostluk arayışları süreci başladı.

6) Türkiye, Ortadoğu'da düştüğü yalnızlığı, pek çok başka etmenin de katkısıyla, 1990'ların ortalarından itibaren İsrail'le ilişkileri ortaklık düzeyine yükselterek aşma fikrini uygulamaya koydu. Bu gelişmenin hazırlayıcısı ve hızlandırıcısı etmenleri de sıralamak gerekir: a- Yahudilerle Türkler arasında eskilere uzanan bir yakınlık sözkonusudur. 630-960 yılları arasında hüküm süren Hazar İmparatorluğunun yöneticisi soylu sınıfı Yahudi dinine girmişti. Hatta Doğu Avrupa Yahudilerinin kökenini Hazar Türklerine dayandığı biçimde iddialar da zaman zaman olmuştur.¹⁷ Osmanlı donanmalarının 1492 sonrası dönemde Grenada'nın çöküşü sebebiyle Katolik İspanyolların baskısı altında kalan müslümanlarla birlikte çok sayıda yahudiye de kurtardığı, bunların bir kısmına Osmanlı ülkesinde yaşama izni verildiği ve çoğunun Selanik, Edime, İstanbul gibi yerlere yerleştikleri bilinmektedir. Bu olayın 500. yıldönümü 1992'de kutlanmış ve bu vesile ile Türk-İsrail ilişkilerinde de yeni bir dönemin kapıları açılmıştır. 1492'deki bu kurtarma hareketinden ötürü Osmanlı sultanlarının Yahudiler nazarında, en az Babil Sürgünü'nü sona erdirip yahudilere Kudüs'e dönme izni veren Pers hükümdarı Keyhusrev kadar itibarlı duruma geçtikleri bilinmektedir. b- Osmanlı etnik ya da dini azınlıkları içerisinde Türklere sorun çıkartmayan tek grup da yine yahudi tebaa olmuştur. c- İkinci Dünya Savaşı yıllarında da pek çok yahudi Nazi zulmünden kaçarak Türkiye'ye sığınmıştır. Bu sebeple bazı İslamcı ya da Türkçü çevrelerin Türkiye'de bir antisemitizm oluşturma gayretleri hep sonuçsuz kalmıştır. d- İsrail'in kurulmasından sonra 50.000 kadar TC yurttaşı yahudi de bu ülkeye göç etmiş ve Türkiye anılarını canlı tutmaya özen göstermişlerdir. e) İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde her ikisi de ABD kampında yer alan ve görüldüğü üzere "barışık" bir tarihleri olan iki halkın ve devletin yakınlaşmaları değil, bunu yapmak için niçin bu kadar uzun süre duraksadıkları asıl şaşırtıcı olan noktadır. f- Türkiye'nin İsrail'le somut işbirliği yapabileceği pek çok alanın varlığı son zamanlarda daha iyi anlaşılmıştır. Askeri, siyasi, ticari, ekonomik, kültürel boyutları olan işbirliği potansiyeli her gün daha da genişlemektedir. g- İsrail'le Mısır ve Ürdün'ün barış andlaşması yapmaları, en çok sıkıntı çeken Filistinlilerin dahi FKÖ liderliğinde İsrail'le anlaşma yoluna girmeleri, Arap liderliklerinin

Türkiye aleyhine öne sürebilecekleri itiraz haklarını ortadan kaldırmıştır. h- PKK'ya en geniş desteği veren Suriye'ye karşı Arap dünyasından hiç bir uyarı gelmemesi de TC'yi Araplardan uzaklaştıran, Suriye'nin başdüşmanı İsrail'e yakınlaştıran bir başka etmen olmuştur. i- Aynı şekilde Irak ve İran konusunda Türkiye ve İsrail'in algıladıkları askeri ve siyasi tehditler bir başka buluşma noktası olmuştur. j- ABD'de pek çok sorunu çözmeye muktedir olan yahudi lobisinin gücü de, bu ülkedeki Rum, Ermeni lobileriyle sık sık sorunlar yaşayan TC yöneticilerine cazip gelmiştir. j- Arap psikolojik yapısı gereği işbirliği yapmanın zorlaştığı koşullar oluşabilmektedir. Oysa İsrailliler asırların verdiği yaşam deneyimlerinden hareketle, her türden insanlara ve halklara karşı önyargılardan uzak, çıkarlara hitap eden objektif stratejiler geliştirmeyi öğrenmişlerdir. Bu durum onları kaprisli, irrasyonel, duygusal Araplara göre işbirliğine çok yatkın ortaklar durumuna getirmektedir. k- Ortaasya, Kafkasya, Balkanlarda Türkiye'nin önüne açılan yeni olanaklar İsraillilerin de ilgisini çekmektedir. l- Arap dünyasından islâmcı dalgalar güç kazanmakta ve İran, Afganistan gibi merkezlere ek olarak TC karar vericilerini rahatsız eden gelişmeler arasında yer almaktadır. Laik devlet yapılarının Arap ülkelerinde olmayışı TC için doğrudan bir sorun yaratmamakla birlikte, İslâm'ın evrensel mesajlar, ortak kültür ve tarih içeren "ihraç edilebilirlik" potansiyeli rahatsızlık vermektedir. Türkiye'deki bazı islâmcı merkezler zaman zaman İsrail'in de yahudi dinin şeriatına göre işleyen bir devlet oluşunu öne sürerek, laikliğin niçin salt islâmı "ehlileştirmeye" yönelik olarak uygulandığını sormaktadırlar. Fakat İsrail'deki yahudi şeriatçı uygulamaları Türkiye veya başka herhangi bir ülke açısından ihraç edilebilir değildir ve salt yahudileri ilgilendirmektedir. Oysa İran'daki veya Arap ülkelerindeki dini akımlar böyle değildir ve Türkiye'yi etkilemektedirler. TC açısından devletin yönetim kurallarının herhangi bir dine ya da ideolojiye dayanıp dayanmadığından ziyade, bu akımın Türkiye'yi etkileme potansiyeli önemli olmaktadır. Mesela Marksist-Leninist-Maoist bir ideolojiye dayanan bir devlet olduğu halde Çin Halk Cumhuriyeti'nin TC'yi etkileyecek söylem ve politikaları olmadığı için, buradaki rejim TC'yi rahatsız etmemektedir. Aynı şey İsrail için de sözkonusudur.

7) Tüm bu eşzamanlı gelişmelerin sonucunda Türk-Arap ilişkileri 1990 sonrası dönemde gitgide artan bir hızla düşüşe geçti ve ekonomik anlamını da büsbütün yitirdi. Kuveyt krizi TC'nin hem Irak, hem de Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan'da olan çıkarlarını, bu ülke ekonomilerindeki büyük çöküş nedeni-

le, bitirdi. Ayrıca Libya'da Aralık 1988'deki Lockerbie olayı nedeniyle 1992'den itibaren konulan yaptırımlar ve bu ülke liderinin, ABD-İsrail-Kürt konularında çatışan politikalar nedeniyle Türkiye karşıtı çizgiye geçmesi bu önemli pazarı da kapattı. Uluslararası ilişkilerde ekonomik çıkarların sona ermesinin dostluğu ve işbirliğini de bitireceği yönündeki kural, Türk-Arap ilişkilerinde de çarpıcı biçimde doğrulanmış oldu.

G- Sonuçlar ve Olasılıklar

Arap dünyasında, İran rejimiyle olan rekabetin ve Kuveyt krizinin sonuçlarında yaşanan Körfez krizlerinin etkisiyle, siyasî ve ekonomik bir çözülme dönemine girilmiş ve dinsel radikalizm yönündeki gelişmeler tırmanmaya başlanmıştır. Türkiye'de de etkileri görülen bu dinsel yükseliş nedeniyle sistemin duyduğu rahatsızlık Türkiye'nin Ortadoğu ve İslâm ülkesiyle ilişkilerine de yansımaktadır. Fakat 75. yıl konusunda koparılan büyük yaygaralara rağmen Türkiye'nin kendi içinde de siyasal-ekonomik sistem ve ideoloji krizi yaşadığı bir gerçektir. Bu çifte krizin sonucunda yok olmaya yüz tutan Türk-Arap ilişkilerinde karşılıklı bir radikal içdeğişim sonrasında yeni kapılar açılabilir. Bu krizin Arap dünyasını derinden sarsacağı muhakkaktır, çünkü Osmanlı yönetiminin bitmesinden beri, ilk sayfalarda anlatıldığı üzere Arap dünyası sürekli bir kriz içinde olmuş, İsrail, İran ya da ABD-İngiltere-Fransa gibi dış aktörlerin siyasî-askeri müdahaleleri bu krizi yükseltici rol oynamışlardır. Örneklendirmek gerekirse İsrail'in kuruluşu Mısır'da krallığın çöküşünü getirmiş, 1956 Süveyş krizi Nasır'ı kahraman yapmış, 1967 savaşı bu balonu söndürmekle birlikte İslâmcı dalgayı kuvvetlendirmiş, İslâmcı söylem ve simgelerle girilen 1973 savaşı ile artan petrol gelirleri Suudilerin başını çektiği tutucu-şeriatçı krallıkların yanı sıra Irak, Libya gibi "ilerici" rejimleri de yükseltmiş, tüm bunların bileşimi İslâmcı dalgalar ve anti-Amerikan tepki İran Şahının sonunu getirmiş, ama öncekinden çok farklı yeni krizler gündeme gelmiştir. İslâm, bir din olarak Türkiye'nin krizinin aşılmasında somut çözümler sunamamaktadır, ama bir ideoloji olarak Arap dünyasındaki krize tek alternatifi sunmakta ve şu an için iktidara yüксеleşti salt silahla önlenmektedir. Buradan da İslâmın kaçınılmaz olarak ancak silahla yani iç savaşla iktidara gelebileceği sonucuna varılmaktadır. Nitekim İslâmın Suriye, Irak, Cezayir gibi ülkelerde baskı altına alınması, buralara kutuplaşma istikrarsızlık ve sonuçta iç savaştan başka bir şey getirmemiştir. İslâmın kendisi kan dökmeyi esas almadığı halde siyasal-askeri yapılar onu böyle

bir konuma itmektedir. İsrail-Türkiye yakınlaşmasında ya da 1979'dan beri Arap devletlerinin birer birer İsrail'le anlaşma yoluna girmelerinde İslâmcı dalgaların sağtığı endişelerin de etkisi olmuştur. 1993 sonrası dönemde Filistin'de kurulmaya çalışılan Pax-Americana için de en büyük tehdit yine İslâmcı güçlerden gelmektedir. ABD'nin buna çare olarak uygulamaya koyduğu ve 1920'li yılların İngiliz kolonyalizmi devrinde uçaklardan bir kaç bomba atarak yerel halkı korkutmaya yönelik girişimlerine benzeyen "füze politikaları"da İslâmcıları ve onların söylemlerini kullanan başkalarını daha da yükseltmektedir. Böylesi çok boyutlu yönleri olan İslâmcılık olgusu Türkiye'de en yetersiz kültürel-sosyal-siyasal yapılara mahkûm durumdadır ve uluslararası etki kurma potansiyeli en düşük olanıdır. Bu açıdan bakıldığında İslâmı bir ideoloji olarak topluma sunup siyasal sonuçlar çıkarmak isteyen çevreler, aynen 1960-70'lerin sosyalist-komünist girişimlerine benzer şekilde toplumsal kısırlık içinde boğulma sendromuna düşebilirler. Türkiye'deki İslâmcı yükselişin yapısal, teorik, kültürel sorunları üzerinde gerektiği kadar durulmadığı gibi, sahip olduğu varsayılan dış bağlantıları abartılmakta ve pek az kimse dinsel yükselişe esas kaynaklık eden TC sistemin kendi krizi üzerinde konuşma cesareti bulabilmektedir. Nasıl Ortadoğu'da İslâmcı yükselişin ana nedeni bölgedeki kronik krizler olmuşsa, Türkiye'de de sistem krizinin yansıması olarak, çözüm gücü olmadığı halde, İslâm yükselmektedir. Arap devletlerinde radikal bir dönümü önlemenin yolu onlarla bütün kapılar kapamak değil, uygun koşullarda işbirliği yolları aramaktır. Türkiye ve Arap dünyasındaki rejimler arasında bu temelde yeni şekillenmeler önümüzdeki yıllarda Ortadoğu'nun gündemini oluşturabilir.

Dipnotlar

¹ İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti'nin Çöküşünde Yemen İsyanları*, İstanbul, 1985.

² Bu konuda en çarpıcı örneği Falih Rıfkı Atay'ın Zeytindağı adlı eseri oluşturmaktadır. Eserde Atay, Arapları hem aşağılamakta, hem de Osmanlıya isyan etmelerini teşvik etmektedir. Öte yandan Arapların sefalet içinde olduğunu ve Osmanlı'nın Arapları altına boğduğunu anlatmaktadır. Atay'ın savaş hatıralarını içeren bu eseri böylesi çelişkileri içermekteydi. Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, 1998, s.31-99.

³ Mim Kemal Öke, *Tarihten Günümüze Filistin Sorunu ve Türkler: 1880-1980*, Ankara, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, 1987 s.22-25.

⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa-Makedonya'dan Ortaasya'ya Cilt III: 1914-1922*, 4. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1992, s.266,270-293.

⁵ Sina Akşin, *Jön Türkler ve "İttihat ve Terakki"*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s.257.

⁶ Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, İZ Yayınları, 1990.

⁷ Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford, 1969, s.133-139.

⁸ Mim Kemal Öke, *Abortive Attempt for Arab-Turkish Rapprochement 1918-1921*, Ankara, The Cyprus Turkish Cultural Association, 1988, s.5-18.

⁹ Haluk Gerger, *O Yıllar*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1987, s.126.

¹⁰ Türkkaya Ataöv, "The Palestine Question and Turkey", *AÜSBFD Cilt XXXIV No 1-4*, Ocak-Aralık, 1979, s.15

¹¹ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy*, Oxford University, Press, 1982, s.180.

¹² Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Hasgüler, *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim'in İflası*, Özgür Üniversite Kitaplığı: 26(Ötcki Yayınevi), 1998, s.61-64.

¹³ 1955 Bağdat Paktının kurulmasıyla birlikte Nasır'ın TC'yi "Arap dünyasını bölmeye çalışan emperyalistlerin yönlendirdiği bir ülke" olarak algılamasına bir de böyle bir tutum eklenince Mısır-Türkiye ilişkileri cpeyce zedelenmiştir.

¹⁴ Bu konuda yapılmış doktora tezi için bkz. Mehmet Hasgüler, *Bağlantısızlık Hareketi: Yükselişi ve Düşüşü*, (Tez Danışmanı: Baskın Oran), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

¹⁵ Türkkaya Ataöv, "İki Doğu Komşumuz: Irak ve İran", *SBFD*, Cilt XLIV, Cilt No 1-2, Ocak-Haziran 1989, s.133.

¹⁶ Baskın Oran, *Kalkık Horoz: Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

¹⁷ Şaban Kuzgun, *Hazar-Karay Türkleri ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Türklüğü Sorunu*; Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile-Hazar İmparatorluğu'nun Mirası*, 2. Baskı, (çev. Belkıs Çorakçı), İstanbul, Ada Yayınları, 1977, s.195-249.

Avrasya Enerji Diplomasisi ve Türkiye

Zeynep Dağı *

Sovyetler Birliği'nin dağılması Türk-Rus ilişkilerinde köklü bir dönüşüme neden oldu. Uluslararası sistemde iki kutuplu yapının sona ermesi, Türkiye ve Rusya'da ikili ilişkileri "ideolojik baskıların" ötesinde geliştirme fırsat ve inisiyatifi verdi. İki ülke artık farklı iki kutupa ait devletler değil, aynı bölgenin önemli aktörleri olarak ortaya çıktılar. "İdeolojik dayatma" ortadan kalkınca, iki ülke birbirlerine karşı dış politikalarını ve birbirlerini algılayış biçimlerini yeniden tanımlamak zorunda kaldılar. Bölgesel sorunlar ve dinamikler iki ülke özelinde incelendiğinde, çatışma ve işbirliğinin kaçınılmaz olduğuna tanık olunabilir. Soğuk Savaş sonrası dönemin anahtar sorunu haline dönüşen, Avrasya enerji kaynakları üzerinde yaşanan pazarlıklar ve güç mücadelesi Türk-Rus ilişkilerine doğrudan yansımaktadır. Avrasya enerji diplomasisinde, iki ülke paradoksal bir biçimde rekabet ve işbirliği ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda, Avrasya enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara nereden ve nasıl taşınacağı sorunu çözülmedikçe, Türk-Rus ilişkileri her an için kırılgan kalmaya mahkumdur. Bu yazıda, Avrasya enerji kaynaklarının taşınması ile ilgili, iki ülkenin çatışan tezlerinden ziyade, Avrasya enerji diplomasisinde yaşanan olayların genel bir değerlendirilmesi ve bunun bölgeye yansımaları kısaca incelenmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, uluslararası literatüre iki kavram eklendi; Türk Cumhuriyetler ve Avrasya enerji kaynakları. Enerji kaynaklarının Rusya ve Türk Cumhuriyetlerde yer alması, dikkatlerin bu bölgeye çevrilmesine neden oldu. Enerji kaynakları bölge açısından sadece ekonomik bir anlam ifade etmenin ötesinde, nüfuz arayışlarını, güvenliği de beraberinde çağrıştırmaktadır. Avrasya enerji diplomasisinin iki kaynağı mevcut; petrol ve doğal gaz. Petrol ve doğal gazın bölgeden dünya piyasalarına nereden ve nasıl taşınacağına dair tartışmalar

bitmek bilmiyor. Konuyla ilgili sürekli temaslar, toplantılar yapılsa, anlaşmalar, protokoller imzalanırsa da sorunun çözümü henüz mümkün görünmüyor. Enerji diplomasisi şimdiden 21. yüzyıl siyasetinin gündeminde birinci sıraya otursa da, sorunun çözümü bazı güçler ülkelerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve gerekse bölgeye dışardan müdahil olan güçler arasındaki görüş farklılıkları ve güç mücadeleleri sorunu iyice içinden çıkılmaz bir hale sokmaktadır. Avrasya enerji diplomasisindeki gelişmeler günlük olarak izlendiğinde, sorunun çözümsüz olduğu izlenimine kapılmamak elde değildir. Avrasya doğal kaynakları üzerinde yaşanan pazarlıklarda, "diplomasi"nin her türüne tanık olunabilmektedir. Soğuk Savaş öncesi döneme damgasını vuran "klasik güç dengesi" manevralarını, petrol ve doğal gaz siyasetinde yaşanan gelişmelerde görmek mümkün.

Avrasya enerji kaynaklarının gerek potansiyel ve gerekse olası taşıma güzergahlarında etnik-milliyetçi hareketlerin neden olduğu istikrarsızlıklar ve sınır çatışmaları nihai taşıma güzergahlarının belirlenmesini güçleştirmektedir. Bu sorunların her ne kadar tarihsel kökenleri olsa bile, bazı güçler tarafından da körüklendiği bilenen bir gerçektir. Boru hatlarının olası taşıma güzergahlarındaki mevcut tarihsel düşmanlıklar ve sınır çatışmaları, ister istemez boru hatlarının güvenliği sorununu da beraberinde getirmektedir. Soğuk Savaş sonrası uluslararası platformda etkisi hissedilen etnik-milliyetçi hareketlerin bölgede canlı olması sorunları derinleşmesine neden olmaktadır. Örneğin, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorununun çözümsüz bir hal alması doğrudan boru hatları sorununa yansımaktadır. Karabağ sorunu yalnızca boru hatlarının güvenliğini olumsuz etkilemekle kalmayıp, her iki ülkede ve bölgesel milliyetçi radikal söylemlerin güçlenmesine de yol açmaktadır. Tüm bu açmazlara rağmen, Azerbaycan ve Ermenistan tıpkı diğer ilgili ülkeler gibi, enerji diplomasisinin getireceği fırsatlardan da maksimum düzeyde yararlanmak istemektedirler. "Büyük Oyun"un dışında kalmak ya da

* A.Ü. SBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi

dışında bırakılma, iç ve dış politikalarında prestij kaybına yol açacağından, sonuç ne olursa olsun "Oyun" a devam edilmektedir. Bu doğrultuda da, boru hatları sorunu, artık tüm bölge devletleri açısından ciddi bir siyasi malzeme olup, siyasi gündemin temel konularından biri haline gelmiştir. Türkiye'de bile siyasi liderlerin demeçlerine bakıldığında, "boru hatları" tıpkı "AB'ne tam üyelik" gibi bir prestij politikası haline dönüşmüştür.

Yeniden Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çıkmazlara ve onun muhtemel yansımalarına dönelim.

Bölge devletleri, bir yanda boru hatlarının getireceği ekonomik-stratejik fırsatları kaçırmak istemezken, diğer yandan kendi aralarındaki sorunların çözümüne de yanaşmamaktadırlar. Siyasette yükselen radikal milliyetçi hareketlerle mücadele etmektense, içerde konumlarını korumak isteyen hükümetler uzlaşmacı politikalarından uzak durmayı tercih etmektedirler. Dolayısıyla, Karabağ, Gürcü-Abhaz, Rus-Çeçen sorunlarının kısa dönemde çözümleri mümkün görünmemektedir. Bu sorunlar çözülmeden de "boru hatları" konusunda ciddi somut adımların atılması güçleşmektedir.

Bu arada Türkiye, bazı konularda gerek bölge ve gerekse bölge dışı güçler tarafından farklı yönde manipüle edilmeye çalışılmaktadır. Örneğin ABD, ülkedeki güçlü Ermeni lobisinin de etkisiyle, bölgedeki kronikleşmiş krize ve Ermenistan'ın uzlaşmaz tutumuna rağmen, her durumda Ermenistan'ı "Oyun'a" dahil etmeye çaba harcamaktadır. Bu doğrultuda da, ABD Ermenistan'la diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde Türkiye'ye baskılar yapmaktadır. Bölgesel barış ve istikrarın kalıcılığını arzulayan Türkiye'de Ermenistan'la iyi ilişkiler kurmak istemekte, ancak bir takım ciddi açmazlarla karşı karşıya kalmaktadır. Ermenistan'ın 1915 soykırım iddialarını uluslararası arena da siyasi malzemeye dönüştürmesi ve Azerbaycan'ın Türkiye üzerindeki ciddi baskıları Türkiye'yi ileri bir adım atmaktan alıkoymaktadır.¹ Türkiye, her ne kadar tarihsel, dinsel, etnik yakınlıktan ve Azerbaycan'ın hukuki haklılığından ötürü Azerbaycan'ın tezlerine destek verse de Azerbaycan, boru hatları konusunda Türkiye'ye tam destek vermekten kaçınmakta, iki yönlü diplomasi izlemeye devam etmektedir.

Avrasya enerji diplomasisinde dikkati çeken bir konu da ABD ve Batılı petrol şirketlerinin başını çektiği çok uluslu petrol şirketlerinin zaman zaman men-subu olduğu devletlerin resmi söyleminden farklı hareket edebilmeleridir. O nedenle, hükümet düzeyindeki açıklamalar ile çok uluslu petrol şirketlerinin tutumları birbiri ile çelişebilmektedir. Çok uluslu petrol şirketlerini, bölgeye yaptığı ve yapacağı yatırımlarda esas dinamik öncelikle karını maksimize etmekten, devletlerin davranışlarını ekonomik unsurların yanı sıra başka kaygılar da belirleyebilmektedir. Örneğin, Avrasya enerji kaynaklarının dünya pazarlarına taşın-

masında, Batılı şirketler İran'ı optimal bir seçenek olarak değerlendirmelerine rağmen, ABD, Humeyni sonrası İran'la yaşanan siyasi gerginlikler nedeniyle ısrarla İran'ı "Oyun"un dışında tutmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla, ülkelerin özellikle de Türkiye'nin, şirketler ve devletler arasında çıkar farklılıklarını göz önünde bulundurması gerekmektedir.

Bu doğrultuda, "Büyük Oyun"da başarı şansını ve pazarlık gücünü artırabilmek için, Türkiye'nin günün şartlarına uygun realist bir politika izlemesi gerekmektedir. Siyasi baskıları sonucu boru hatları politikasında İran'ı dışarda tutabilme gücüne sahip olan ABD, Bakü-Ceyhan'a verilen desteği açıklamasına rağmen, Bakü-Ceyhan seçeneğinin Konsorsiyum tarafından kabul görmesinde aynı gücü nedense gösterememektedir.²

Avrasya petrol ve doğalgazının boru hatları ile dünya piyasalarına taşınması zaman zaman ayrı iki konu gibi değerlendirilse de son zamanlarda iki ürün ile ilgili gelişmeleri birlikte ele almak eğiliminin güçlendiğine tanık oluyoruz. Petrol ve doğalgaz her ne kadar iki farklı ürün de olsa, onların taşınmasında ortak çözümlere doğru bir yönelim var. Bu kaynaklara talep olan tüketici ülkeler ile çok uluslu şirketler, petrol ve doğalgaz konusunu birbirinden farklı iki konu gibi değerlendirmek yerine, maliyetin de düşmesini sağlayabilmek için aynı rotalardan paralel taşıma for-müllerine ağırlık vermektedir.

Boru hatları konusunda dikkati çeken diğer bir unsur, alternatif boru hatları güzergahını belirlemek için yapılan fizibilite çalışmalarındaki maliyet hesaplamalarında ciddi farklılıkların bulunmasıdır. Öner-

dikleri güzehgahı cazip kılabilmek ve pazarlık güçlerini artırabilmek için taraflar, birbirinden çok farklı fiyatlandırma yolunu seçmektedirler. Dolayısıyla, yapılan maliyet hesapları taraflar açısından ya oldukça yüksek ya da oldukça düşük değerler içermektedir. Bu durum, boru hatlarının bir an önce işlerlik kazanmasında kilit konu olan finansman-maliyet konularında gerçekçi bir yaklaşım izlenmesini güçleştirmektedir.

Soğuk Savaş döneminde, enerji kaynakları üzerinde kontrolün ele geçirilmesi bloklararası rekabetin ve çatışmanın ana nedenlerinden biriydi. Soğuk Savaş sonrası bu yeni dönemde de rekabet, Avrasya enerji kaynakları üzerinde farklı aktörler arasında devam etmektedir. Oldukça zengin ve kullanılmamış kaynaklarıyla Avrasya bölgesi, petrol ve doğal gaz üretimi ve ihracatında yakın gelecekte kilit bir bölge olacaktır. Bir başka ifadeyle, gelecek yüzyılda eski Sovyetler Birliği topraklarında yer alan geniş petrol ve doğal gaz yatakları global ekonomi için çok büyük bir önem taşıyacaktır. Özellikle, Hazar Denizi bölgesi kullanılmamış petrol ve gaz potansiyeliyle ikinci bir Körfez olmaya adaydır. Orta Asya petrol alanları Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'da yer alırken, Hazar Denizinin petrolü daha çok Azerbaycan'ın Hazar Denizindeki kıyılarında yer almaktadır. Bu nedenle, bu kaynakların işlenme ve ulaşımı üzerinde kontrolü ele geçiren devlet, global politikada da etkin bir devlet olacaktır. Bu enerji kaynaklarının kontrolü ve bölgeden ihraç rotaları, Soğuk Savaş sonrası uluslararası politikanın en temel konularından biri olmuştur. AB ülkelerinin enerji ihtiyaçlarındaki artış ve bu ihtiyacı eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden karşılama istekleri Hazar petrollerini kârlı bir piyasa yapmaktadır. Avrasya enerji kaynaklarına giriş, Batı'nın Ortadoğu petrollerine olan bağımlılığının azalmasına neden olacak, Avrasya kaynaklarının dünya piyasalarına eklenmesi petrol ve doğalgaz fiyatlarında ciddi bir düşüşe neden olacaktır. Ayrıca, bölge enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ulaşması için kısa dönemli ve uzun dönemli bir güzergah bulma ihtiyacı vardır. Fakat, Sovyet kontrolünün sona ermesiyle petrol pastasından pay alma kavgası kızışmıştır. Bu durum, önerilen boru hatları güzergahlarında istikrarsızlığı arttırmakta ve bir bütün olarak boru hatları sorunu, giderek bir bilmeyece dönmektedir. Dünya bugün iki seçenekle karşı karşıya bulunmaktadır: söz konusu kaynaklar ya işbirliği içinde kullanılacak ve bölge barış ve istikrar sağlanacak; ya da uzlaşsı bir kenara itilerek, kıran kırana bir rekabet ortamında bölgenin zenginliği de boşa akanacaktır. Enerjinin ulaştırılmasında artık tek bir ses yoktur; bölgede Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Türkiye

ve İran, bölgenin dışından da ABD ve AB "Büyük Oyun"un içindedirler. Soğuk Savaş sonrası Rusya ve Türkiye'nin bölgenin en güçlü ülkeleri olarak belirmeleri gerçeğine rağmen, petrolün nasıl ve nereden taşınacağına ABD ve Batılı şirketler karar verecektir. ABD, enerji diplomasisinde Rus nüfuzunu kırabilmek için, İran seçeneği dışında (kaldı ki, İran ile ilgili ABD'nin tutumunda konjoktürel olarak zaman zaman yumuşama da gözlenmektedir) Avrasya enerji yataklarıyla ilgilenen bölge içi ve bölge dışı güçlerin bölgeye eşit ve serbest bir şekilde girişini garantileme ihtiyacı hissetmektedir.

Rusya, Türkiye ve İran petrol boru hatlarının kendi ülkelerinden geçmesini öngören üç farklı proje sunmaktadırlar. Boru hatlarının ekonomik ve stratejik öneminin farkında olan bu ülkeler arasında ciddi bir rekabet başlamıştır. Rusya, Tengiz ve Azeri petrolünün Karadeniz'deki Novorossisk limanına getirilmesini ve buradan gemilere yükleyip Türk Boğazlarından taşınmasını önermektedir. İran, Hazar petrollerini boru hatlarıyla Basra Körfezine taşımayı, Türkiye'de Tengiz-Bakü'den Ceyhan-Doğu Akdeniz'e uzanan boru hattı kurmayı istemektedir. Batı dünyasının İran'a karşı duyduğu güvensizlik ve Amerika'nın İran'a uyguladığı ambargonun devam etmesi, İran'ı boru hatları projesinde ciddi bir alternatif olmaktan çıkartmamıştır.³ Ancak İran'ın coğrafi konumunun stratejik önemi nedeniyle enerji diplomasisinin dışında tutulması "Büyük Oyun"u daha da çözülemez bir bilmeyece dönüş-türmektedir. Bu durum da, geriye Rusya ve Türkiye'nin çatışan projeleri kalmaktadır. Fakat, bu ülkeler, boru hatlarının güzergahı konusunda tek başlarına karar verecek güçte değiller. Boru hatları konusunda hangi tarafın porjesinin kabul edileceği büyük ölçüde ABD'nin vereceği desteğe bağlıdır. ABD bir yandan Rusya'yı ürkütmemek için dikkatli bir politika izlemekte, diğer yandan da bölgedeki enerji kaynakları üzerinde Rusya'nın tam hakimiyet kurmasından endişe duymaktadır. Bu durum, sonucu belirleyecek olan Amerikan desteğinin daha çok Türkiye'den yana olacağı varsayımını güçlendirmektedir.

Gerçekte, Rusya bölgedeki enerji kaynaklarının büyük bir bölümünde kontrolü elinde tutmaktadır. Buna rağmen, Rusya Hazar petrollerinin boru hatları aracılığı ile ihracat rotasında da kontrolü ele geçirmeyi istemektedir. Rusya Federasyonu, Avrasya enerji diplomasisinde daha çok söz sahibi olabilmek için İslamcı İran rejimi ile *de facto* ittifak yapabilmektedir. Moskova ve İran arasında 1920 ve 1941'de imzalanan, ancak bugün anlaşmaya imza koyan rejimler hayatta olmasalar bile, zimnen geçerli olduğu aşikar olan Sov-

yet-İran protokolü Hazar Denizi ile ilgili konularda dış güçlerin müdahalesine asla izin verilmeyeceğini öngörmektedir.⁴

Rusya enerji diplomasisinde başarı şansını yükseltebilmek için çeşitli tezler öne sürmekte, bu arada da bölgedeki "dondurulmuş istikrarsızlıklardan" yararlanmaya çalışmaktadır. Rusya Federasyonu, özellikle Kafkasya'da askeri gücünü-nüfuzunu yeniden tesis ederek, gelecekte boru hatları üzerindeki kontrolünü şimdiden sağlama almaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda da, Gürcistan'da 4, Ermenistan'da 3 askeri üs edinmiştir.⁵ Rusya Federasyonu, bölgedeki enerji kaynakları ile ilgili gelişmelerin yavaşlığından zaman kazanmaya ve bu süreçte, Batı'nın kendi içinde bölünmesine çaba harcamaktadır. Bu paralelde, Rusya bölgede enerji diplomasisinde İran'ın yanı sıra, Fransa gibi Batılı bir devletin desteğini almayı da başaramıştır. Örneğin Fransız Dışişleri Bakanlığı, Kremlin'in "Hazar Gölü" tezlerini resmi bir şekilde desteklediğini açıklamıştır. Rusya'nın bir başka argümanı da, Hazar denizinde yapılan arama çalışmalarının ekosistemi tahrip ettiğidir. Oysa, Sovyet döneminde Hazar Denize verilen hasarın hayal edilmesinin bile güç olduğunu belirtmektedir teknik uzmanlar.

Bunun yanı sıra, Sovyet döneminde kurulan Cumhuriyetler arasındaki kompleks ve karşılıklı bağımlılık yapısı, Rusya'yı bile zaman zaman zora sokmaktadır. Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan petrol üreticisi ülkeler olmalarına rağmen, rafinerilerin diğer üretici olmayan Cumhuriyetlerde kurulması, söz konusu kompleks yapıyı daha da pekiştirmiştir. Rafinerilerin pek çoğu Belarus, Azerbaycan ve Ukrayna'da yer almıştır. Örneğin bugün bile, yeraltı dolum istasyonlarını büyük bir bölümü Ukrayna'da yer almakta ve Rusya doğalgazının %90'ını Ukrayna üzerinden ihraç etmek zorunda kalmaktadır. Buna karşılık, Ukrayna ihtiyacı olan doğal gazın önemli bir miktarını da Rusya'dan satın almak zorundadır. Moldova, Letonya, Litvanya, Estonya ve Belarus da bütün doğalgaz ihtiyaçlarını Rusya'dan karşılamaktadırlar. Bu örnekler, eski Sovyet Cumhuriyetlerinin enerji ihtiyaçlarını karşılamak konusunda birbirlerine oldukça fazla bağımlı olduklarını göstermektedir. Bu karşılıklı bağımlılık, eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında işbirliğini bir zorunluluğa dönüştürmektedir.

Eski Sovyet Cumhuriyetlerinden doğalgaz ve petrol almak isteyen ve boru hatlarının inşasıyla yakından ilgilenen ülkeler için, Rusya hala kilit bir ülkedir. Çünkü, Rusya istediği takdirde bölgede karışıklık çıkarabilir ve petrol ve gaz akışını kesintiye uğratabilir.

Rusya Federasyonu Başbakanı Primakov'un "Yakın Çevrede Rusya'nın Politikası" başlıklı yazısında, BDT devletlerinin global ekonomiyle bütünleşmelerinde, Moskova'yı dışarda bırakmaları halinde, çabalarının sonuçsuz kalacağını vurgulamaktadır.⁶ Rusya Federasyonu bu nedenledir ki, Rusya'nın katılımı olmaksızın petrolünü ihraç etmek isteyen Kazakistan ve Azerbaycan'ın kurduğu işletmeler üzerinde baskılar kurmaktan kaçınmamaktadır. Rusya'nın atak bölgesel politikası, enerji kaynakları ve rotası üzerinde patron olma arzusu, Ukrayna ve Baltık devletleri ile devam edegelen çatışması, Batılı şirketler ve ülkeler arasında kaygı yaratmakta, onları alternatif rotalar arayışına yöneltmektedir.

Bağımsızlık sonrası bu yeni dönemde, bölge devletlerinin acil finansman sorunlarının çözümlenebilmesi için, petrolün çıkarılabilmesi ve dünya piyasalarına kısa sürede ulaştırılması gerekmektedir. Mevcut petrol ve doğal gazın dolara dönüşümü sayesinde, yeni bağımsızlığına kavuşmuş bölge devletleri ekonomik ve siyasi sorunlarına daha kısa bir zamanda çözüm bulabileceklerdir. Kalkınmaları için gerekli finansmanı karşılayabilmek için, ürünlerini dünya fiyatlarından bir an önce pazarlamaya ihtiyaç duyan bölge ülkeleri Batı'nın gelişmiş teknolojisine ihtiyaç duymaktadırlar. Bu arada, Sovyet döneminde yaratılan kompleks yapının da kırılması için çaba harcamakta ve Rusya'nın iyi niyetine bağımlı olmaktansa alternatif rotalar aramaktadırlar. Fakat tüm bu çelişkili durumlar, bölgedeki çatışma ve gerginliğin daha da tırmanmasına yol açmaktadır.

Son zamanlarda, iki ülke ilişkilerinde ya da bölgesel çatışmalarda mevcut boru hatlarını kapatmak gibi "enerji" konusunun etkili bir siyasi koz olarak kullanıldığına tanık oluyoruz. "Enerji kozunun" etkisini kırabilmek için, tüketici ülkeler enerji ihtiyaçlarını karşılayacakları ülkeleri, bölge ülkeleri de boru hatları güzergahını çeşitlendirmeye çalışmaktadır. Bu durumda, Türkmenistan ve İran doğalgazı, Rusya'nın doğal gazına bir alternatif olmaktadır. Pazarlık gücünü arttırabilmek için, İran doğalgazını Türkiye'den ve Balkan'lardan geçecek olan boru hatları aracılığı ile Avrupa'ya satmayı planlamaktadır. Tahran, aynı zamanda doğalgaz boru hattı için biri Azerbaycan, Rusya, Ukrayna ve Avrupa; diğeri ise Ermenistan, Rusya ve Ukrayna üzerinden geçecek alternatif rotalar da geliştirmiştir. Fakat, Avrupa ve komşu ülkelerin İran hakkındaki kuşku ve bölgedeki istikrarsızlıklar, İran'ın bu projelerini gerçekleştirme şansını zayıflatmaktadır. Doğalgaz boru hattı konusunda, Rusya, Kafkasya-Rusya-Avrupa rotasını önermiştir. Rusya açısından te-

mel sorun, kendi doğalgaz petrolünü ve ihraç edecek sınırlı sayıda rotasının olmasıdır. Rusya'nın petrol ihracatı, mevcut bulunan liman ve boru hatları kapasitesini aşmıştır. Yakın gelecekte, Batılı şirketlerin yardımıyla yeni petrol yatakları üretime açıldığı takdirde, Rusya'nın petrol ulaşımı gerçek bir zorlukla karşılaşacaktır.

Ruslar, Rus ve Orta Asya petrolünü Novorossisk'den ihraç etmeyi istemektedir. Bölge petrolü Novorossisk'den taşındığı takdirde, Rusya petrol fiyatları ve miktarı üzerinde kontrolü ele geçirecek ve böylece Orta Asya ve Kafkasya devletlerinin en önemli gelir kaynağı üzerinde de söz sahibi olacaktır. Bu, uzun dönemde petrol ihraç eden eski Sovyet Cumhuriyetleri üzerinde Rus nüfuzunu kurmanın güvenli bir yolu olarak görülmektedir.

O halde, kaotik Avrasya enerji dünyasında Türkiye'nin rolü ve yeri nedir? Türkiye, bölgesel bir devlet olarak Avrasya coğrafyasının merkezinde bulunmakla, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, pek çok ekonomik ve siyasi konularda önemli varlık göstermiştir. Bölge ticaretinde ve enerji ulaşımında Türkiye kendini Doğu-Batı arasında bir köprü olarak görmektedir. Bu durum realize edildiği takdirde Türkiye petrol ihtiyacını göreceli olarak daha ucuza karşılayabilir, önemli döviz girdisi kazanabilir ve stratejik önemini daha da artırabilir. Bölgede boru hatları oyunu ile ilgili Türkiye'nin geliştirdiği strateji, Türkiye'nin uzun dönemde AB ve Avrasya ülkeleri ile ilişki biçimini de belirleyecektir. "Enerjinin taşınması" sorunu Türkiye ve Rusya'yı karşı karşıya getirmektedir. "Enerji diplomasisi"nde daha avantajlı konuma geçmek için rekabet kaçınılmaz olmaktadır. Fakat her iki taraf da, açık bir şekilde bunu zero-sum oyunu olarak görmemekte ve işbirliğini de reddetmemektedirler. Bölge ülkeleriyle tarihi, kültürel bağları ile Doğu-Batı arasında coğrafi köprü konumu Türkiye'yi bu bölgeden gerçekleşecek enerji ulaşımı ile ilgili planların bir parçası yapmaktadır. Türkiye böylece, Soğuk Savaşın sona ermesiyle Batı ittifakı içindeki sarsılan konumunu yeniden inşaaya çalışmaktadır. Türkiye, aynı zamanda Orta Asya ve Kafkasya enerji ulaşımında kilit bir rol üstlenerek küresel iktisadi sistemin de önemli bir halkası olmayı istemektedir. Bu, Soğuk Savaşın bitimiyle, Türkiye'nin Avrupa siyasi ve askeri kurumlarında giderek gevşeyen konumunu da sağlamlaştırmak ve dış yönelimindeki "kimlik krizi"ni çözmede yardımcı olacaktır. Bu nedenlerden dolayı, Türkiye, bölgenin en önemli sorunu olan enerji diplomasisinde etkin olmaya özen göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye, Avrasya enerji kaynakları konusunda gerek böl-

ge devletleri, gerekse çok uluslu şirketler ve ABD gibi bölge dışı güçlerle sürekli temas halindedir. Saddam'ın Kuveyt petrolleri üzerinde kontrolünü engellemek için savaştan ABD ve Batı Avrupa, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın enerji kaynakları üzerinde benzeri bir kontrolün Rusya'nın eline geçmesine de izin vermeyecektir. Bu analiz ve beklenti Batı'nın bir müttefiki olan Türkiye'nin Batı'nın desteğini alma şansını güçlendirmektedir.

Boru hatlarının güvenliği, bu projelere katılan şirketler açısından en önemli konudur, Çünkü oldukça yüksek maliyetli olan bu projeler ancak uzun dönemde kendini finanse edecek niteliktedir. Fakat bölgede günümüzdeki siyasi, askeri ve ekonomik koşullar pek de ümit verici gözükmemektedir. Tarafların çatışan çıkarları güzergahın belirlenmesini ve yapıma başlamasının ertelenmesine yol açmaktadır. Oysa, bölgedeki barış ve istikrarın ön koşulu, bölgenin bir an önce uluslararası sermaye ile entegrasyonundan geçmektedir. Avrasya enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara ulaştırılması konusunda siyasi irade ortaya konup güzergah belirlendiği takdirde, bölge ülkeleri ekonomik ve siyasi sorunlarını kısa zamanda çözecek ve dünya piyasaları ile entegre olabileceklerdir? Avrasya enerji kaynakları dünya piyasalarına aktarıldığında, bölgenin barış ve istikrarı, kendiliğinden uluslararası istikrarın ön şartı olacaktır. Başka bir deyişle, Avrasya güvenlik sistemi uluslararası güvenliğin ayrılmaz bir parçası olarak algılanacak, bölge ülkeleri kadar buraya yatırım yapan Batılı devletler ve şirketler de istikrar sağlamada sorumluluk üstleneceklerdir.

Dipnotlar

¹ Zeynep Dağı, "Rusya'nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye", *Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim*, Der. İ.D. Dağı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s.109-113.

² *Briefing*, 6 Şubat 1995, s.8; *Briefing*, 17 Kasım 1997, s.3.

³ Douglas W. Blum, "Domestic Politics and Russia's Caspian Policy", *Post-Soviet Affairs*, Vol.14, April-June 1998, s.137-141.

⁴ Ariel Cohen, "The New Great Game: Pipeline Politics in Eurasia", *Eurasian Studies*, Vol. No.1, Spring 1996, s.4.

⁵ Bakınız, *FBIS-SOV*, 4 Şubat 1994, s.4.

⁶ Cohen, *age*, s.6-7.

1989 Sonrası Türkiye-Yunanistan İktisadi İlişkileri: Olanak ve Sorunlar

Nurcan Özgür*

I. 1989 Sonrası Türkiye-Yunanistan İktisadi İlişkileri

1 989 sonrası dönemde somut bir canlanma sürecine giren Türkiye-Yunanistan ilişkileri hukuksal zeminde Soğuk Savaş döneminde imzalanmış 7 Kasım 1953 tarihli Türkiye-Yunanistan Ticaret ve Ödemeler Anlaşması, 15 Kasım 1970 tarihli Türkiye-Yunanistan Arasında Uluslararası Karayolu Nakliyatına Dair Anlaşma ve 1980 tarihli Karma Turizm Komisyonu Muta-bakat Zaptı gibi ikili anlaşma ve protokollere uzanan bir geçmişe dayanmaktadır.¹

Söz konusu ikili anlaşma ve protokollerin var olmasına rağmen, 1989 öncesi dönemde başlayan ve günümüze dek uzanan ikili siyasi sorunlar, iki kutuplu sistemin yarattığı blok liderine bağımlılık, ulusal çıkarları blok çıkarlarının arkasına itme ve ulusal politikaları blok politikalarına uydurma gereği ile iktidardaki kadroların himayeci, askeri yöntemlere ağırlık veren ve güvensizlik dolu yaklaşımları (ki bu o zamanki uluslararası sistemin kısmen gerektirdiği bir politika şekli olmuştur) iki komşu devlet arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişimini engellemiş, etnik ve tarihsel önyargıların resmi eğitim yoluyla zaman zaman iç politika aracına dönüştürülerek tekrar tekrar üretilmesine yol açmış, 1989 sonrasında uluslararası sistemde başlayan ve devletlerarası sorunların çözü-

münde iktisat, bilgi ve sivil alışverişin önemini ön plana çıkaran yeni küreselleşme akımlarıyla birlikte iki devlet arasında ekonomik alışverişin ilk somut adımları atılmıştır.

Bu adımların atılmasında gerek Yunanistan'da özellikle Simitis'ten sonra, gerekse Türkiye'de Özal'dan sonra hızlanan piyasayı liberalleştirme, dev-

Türkiye, ABD ve AT ile ilişkilerine ağırlık verip, Doğu Bloku ülkeleriyle ilişkilerini minimum düzeye indirirken, Yunanistan, özellikle Balkan ülkelerini iyi tanıyan ve sık sık ziyaret eden Karamanlis hükümeti döneminden sonra Doğu Bloku ülkeleriyle yakınlaşma ve ilişkilerini geliştirme süreci içerisinde girmiş, bu bağlamda da Rusya'ya Türkiye ile olan sorunları bazında ayrı bir önem atfetmiştir.

letin ekonomik faaliyetlerini daraltma, komşu bölgelerdeki ekonomik pazarlara ve uluslararası ekonomik piyasaya açılma eğiliminin büyük önemi olmuştur. Özellikle Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya gibi büyük ve bakir ekonomik alanların açılması, bloklar sisteminin ulusal coğrafyayla sınırlandırdığı büyük ve özellikle orta ve küçük özel girişimin ülke-dışına açılmasına, devletlerarasında ekonomik ve toplumsal ilişkilerin özgürleşmesine ve ge-

lişmesine uygun ortam sağlamıştır. Bu gelişmeler, özellikle Balkan ülkeleri gibi önyargıların ve çözümsüzlüklerin "laboratuvar koşullarında" üretildiği ülkeler açısından özel önem taşımış, bölge toplumları arasında temasın artmasıyla karşılıklı önyargıların ve kalıplaşmış yaklaşımların aşındırılması süreci başlamıştır. Bu süreç, yetersiz de olsa en belirgin şekilde ekonomik alanda görülmektedir. Özellikle Türkiye ile Yunanistan bu bakımdan ilginç bir örnek oluşturmaktadırlar.

1989'dan önce iktidarda olan Yunanistan ve Türkiye hükümetlerinin başlıca dış politika konuları

* Arş. Gör., İ.Ü. S.B.F. Uluslararası İlişkiler Bölümü

Kıbrıs ve Ege olmuş ve iki devletin dış ekonomi politikalarının belirlenmesine doğrudan yansımıştır.

Türkiye, ABD ve AT ile ilişkilerine ağırlık verip, Doğu Bloku ülkeleriyle ilişkilerini minimum düzeye indirirken, Yunanistan, özellikle Balkan ülkelerini iyi tanıyan ve sık sık ziyaret eden Karamanlis hükümeti döneminden sonra Doğu Bloku ülkeleriyle yakınlaşma ve ilişkilerini geliştirme süreci içerisine girmiş², bu bağlamda da Rusya'ya Türkiye ile olan sorunları bazında ayrı bir önem atfetmiştir. Karamanlis, özellikle Yugoslavya ve Bulgaristan ile olan ilişkilerine Kıbrıs, Ege ve Ludogorie (Deliorman), Rodoplar, Makedonya ve Batı Trakya'ya uzanan Türk diasporası kapsamında büyük önem vermiş ve kendi döneminde 1976'da Atina'da Balkan Pakti'ndan sonra ilk Balkan zirvesini toplamıştır.³

1977 seçimlerinde PASOK'un iktidara gelmesi ile başlayan Papandreou'nun "ulusal onurun korunması" politikasıyla sürekli artan bir bozulma süreci içerisine giren Türkiye-Yunanistan siyasi ilişkileri ekonomik ilişkilere de yansıdı ve 1982 yılı itibarıyla Yunan hükümetinin Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesini protesto etmesinden dolayı Türkiye'nin Yunanistan'dan ithalatı 14.409.605 dolara düşerken, Türkiye'nin Yunanistan'a ihracatı 129.976.819 dolar şeklinde devam etti. 1982 yılında 115.467.214 dolar şeklinde gerçekleşen iki ülke dış ticaret dengesi, Kıbrıs Türk Federe Cumhuriyeti'nin Kasım 1983'de ilan edilmesiyle oluşan gerilim ortamında Türkiye'nin Yunanistan'a ihracatını yarıyarıya kesmesi üzerine 36.635.013 dolara düşmüştür.

1984 yılı Mart bunalımı ve ardından

- tehditin Varşova Pakti'ndan değil de Türkiye'den geleceği düşüncesine dayalı yeni savunma doktrininin resmen duyurulması;

- 1986'da Meriç sınırında çıkan çatışma;

- 1987 Mart'ında Ege'de petrol arama meselesi çevresinde oluşan ve kısa süreli savaş ortamı yaratan bunalım;

- 1989 seçimlerinde Batı Trakya'dan aday olan Türk adaylar bağlamında oluşan siyasi tikanıklık izlemiştir.

Bütün bu olumsuz pratiğin içerisinde iki ülke arasında kültür, turizm ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini ve iki tarafın birbirlerini tanıması gereğini vurgulayan tek olumlu gelişme Papandreu ve Özal'ı biraraya getiren ve "direk telefon" hattı ile bağlayan 1988 Davos süreci ve onunla birlikte Türk hükümetinin

1964 karamamesini kaldırması, Yunanistan'ın AT'da takındığı 1964 AT-Türkiye antlaşmasının yeniden işletilmesini engelleyici tutumunu terk etmesi, Yunan vatandaşları için vize zorunluluğunun kaldırılması ile iki ülke arasında, özellikle Yunanistan'dan Türkiye'ye turistik ziyaretlerin artması gibi karşılıklı tavizler olmuştur.⁴

Bu gerilim yılları içerisinde, siyasi ilişkilerin geçirdikleri bunalımlara rağmen iki ülke arasında gerçekleşen dış ticaret hacminde zaman zaman küçük gerilemeler yaşansa da günümüze dek ulaşan, genelde sürekli ve istikrarlı bir artış gözlenmektedir (Bkz: Tablo 1). Bu artış özellikle 1994'ten sonra hızlanmış ve AB'de Yunanistan'ın tutumu, Kıbrıs, Batı Trakya ve Ege gibi siyasi sorunlara rağmen, Yunanistan ile ticaret hacminin 1994'te 300 milyon dolardan 1996'da 518,9 milyon dolara, 1997'de ise 729,6 milyon dolara, Yunanistan'a ihracatın %12,2, ithalatın %41,2 oranında artması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerini, özellikle bankacılık, ortak yatırımlar, deniz taşımacılığı, turizm alanlarında geliştirme potansiyelinin var olduğunu vurgulamıştır.

Tablo 1. Türkiye'nin Yunanistan ile Dış Ticareti (Milyon Dolar)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge
1982	129.9	14.4	115.4
1983	57.6	20.9	36.6
1984	93.6	48.9	45.1
1985	76.2	47.1	29.0
1986	75.8	78.3	- 2.7
1987	58.8	126.5	- 67.6
1988	95.8	82.7	13.1
1989	124.9	100.8	24.1
1990	139.3	128.9	10.4
1991	143.6	77.0	66.6
1992	145.7	88.1	57.5
1993	118.2	120.5	-2.3
1994	168.7	105.1	63.6
1995	209.9	200.7	9.2
1996	236.5	285.0	-48.5
1997	298.2	430.8	-132.6
1998	166.9	182.8	-15.9

Kaynak: 1992 ve öncesi hk.bk: T.C. Atina Büyükelçiliği Ekonomi ve Ticaret Müsteşarlığı, Yunanistan Ekonomik Raporu, (Atina: Ağustos 1993), s.96. ve 1992 ve sonrası hk. bk: DEİK, Yunanistan Ekonomisi ve Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri, (İstanbul, Eylül 1998), s. 9.

İhracat-ithalat bazında da Türkiye'de Yunanistan'dan ithalatta sürekli artan ve 1997 yılında 432.8

milyon dolara ulaşan bir mebla söz konusudur ki bu, 1993'te 148.4 milyon dolar olmuştur.

Bütün bu gelişmelerle birlikte, ticaret hacmindeki artışlar ayrı ayrı ülkeler çerçevesinde ele alındığında, 1990 ve 1991 yılında Yunanistan ile dış ticaretin Türkiye'nin toplam ticaret hacmi içerisinde ancak %0,50 ile %1.1 arasında değişen bir orana sahip olduğu, bunun ihracat bazında %1.1, ithalat bazında da %0,58 olduğu görülmektedir. Türkiye ile ticaretin Yunanistan toplam ticaret hacminde payına bakıldığında ise, Yunanistan'ın toplam ihracatı içerisinde Türkiye ile ticaret payının 1990'da %2.03, 1991'de %1,13, Türkiye'den yapılan ithalatın Yunanistan toplam ithalatı içerisindeki payının ise %0,75 seviyesinde kaldığı görülmektedir. Bu değerlerin 1997 yılında da tekrar ettiği, çok küçük bir farkla Yunanistan toplam ihracatında Türkiye'nin payının %3.26'ya arttığı, ithalatın ise %0.9 şeklinde gerçekleştiği görülmektedir.⁵

Ticari kalemler açısından Türkiye ile Yunanistan ticaretinin önemli bir bölümünü tarım ve tekstil ürünlerinin işgal ettiği söylenebilir. AB'nin başlıca pamuk üreticisi olan Yunanistan (1997'de yıllık 1.080.000 ton) Türkiye'nin de önemli 4.5'lik pamuk kaynaklarından birini oluşturmaktadır. Özellikle 1995'ten itibaren önemli miktarlara (toplam ticaretin %29.8'i) ulaşan iki ülke pamuk ticareti 1997 yılında Yunanistan'ın Türkiye'ye ihracatı bazında yaklaşık 157 milyon dolara ulaşmıştır. Bu gelişmede etkili olan önemli faktörlerden birinin AB'nin FEOGA Tarım Fonu'ndan sağlanan gelirin olduğu söylenebilir.⁶ Bununla birlikte uluslararası pamuk piyasasının ve özellikle Türkmenistan ile birlikte bölgenin önemli pamuk üreticileri olan her iki ülkenin benzer hacimlerde olan pamuk ticaretinin rakip bir alışverişten çok, tamamlayıcı bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Şöyle ki, Türkiye Yunanistan'dan ince kumaş dokumasında kullanılan elyaf uzunluğu 4,5'lik pamuk ithal ederken, Yunanistan'a toprağın niteliğinden dolayı değişik kalitede ve değişik fiyatta olan ve daha kalın mamullerin üretiminde kullanılan elyaf uzunluğunda pamuk ihraç etmektedir.

Diğer yandan pamuk ticareti, tamamlayıcı karakterinin yanında iki ülke arasında soruna da yol açabilmektedir. Yunanistan yıllık 250 bin tonluk pamuk ihraca-

tının büyük bölümünü Türkiye'ye yapmaktadır. Ve uygulamada pamuk ticareti Türkiye aleyhinde olan negatif bir dengeye sahip bulunmaktadır. Bunun sonuçlarından biri, Ekim 1998'de Türkiye'nin pamuk ithalatına fon uygulaması ve bunun üzerine Yunanistan ile arasında Yunanistan tarafından AB Komisyonu'na ulaştırılan sorun olmuştur.⁷

Türkiye-Yunanistan arasındaki ekonomik ilişkilerin zayıflığı genelde siyasi sorunların olumsuz etkileriyle açıklama bulurken, ileri sürülen diğer bir açıklama şekli de her iki ülkenin üretim ve ihracat kalemlerinin benzerliği ve birbirleriyle rakip karakterleridir.

Türkiye-Yunanistan arasındaki ekonomik ilişkilerin zayıflığı genelde siyasi sorunların olumsuz etkileriyle açıklama bulurken, ileri sürülen diğer bir açıklama şekli de her iki ülkenin üretim ve ihracat kalemlerinin benzerliği ve birbirleriyle rakip karakterleridir.

Her iki açıklamanın da büyük ölçüde doğru olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, son açıklama gerekçesi, örneğin tekstil üreticisi Yunanistan'ın AB ülkelerinden büyükçe hacimde tekstil ithal etmesine yeterli bir izah getirememektedir. Bunun sebebi, küreselleşme ile birlikte evrenselleşen ve devletler arasında paylaşılan üretim süreçlerinin ulusal

üretimler arasında yarattıkları tamamlayıcılık ilişkileridir. Bu tamamlayıcılık ilişkilerinin en belirgin biçimde yansıdığı unsurlar ise üstte pamukta değinildiği gibi mamul veya yarı mamul nitelik, kalite ve/veya maliyetlerindedir.

Bununla birlikte her iki devletin benzer dış ticaret kalemleriyle Balkan piyasasında rakip durumunda oldukları her ikisinin Balkan iktisat politikaları karşılaştırıldığında anlaşılmaktadır. Bu rekabette Türkiye, piyasaya değişik kalite ve fiyatlarda ürünler sunabilme olanaklarıyla, Yunanistan ise AB üyesi olarak kalite standartlarına uyma zorunluluğu olmakla birlikte, AB menşeli mallardan gümrüklerin alınmaması yoluyla avantaj sağlama imkanına sahip bulunmaktadır.

İki ülke iktisadi ilişkilerinin diğer bir, denebilir ki en zayıf boyutunu da yatırımlar oluşturmaktadır. Halen Yunanistan'da yatırımda bulunan veya çalışan Türk menşeli firmaların varlığı konusunda (2-3 joint venture dışında) somut veriler bulunmamakla birlikte, Türkiye'de 1997 yılı itibariyle 37 Yunan firmasının bulunduğu, bunlardan birinin Yunanistan'ın en büyük pamuk üreticilerinden olan Yorgos Spiro'u'ya ait olduğu ve Akdeniz, Güney Doğu Anadolu ile Karadeniz bölgelerinde olmak üzere 1999 yılında faaliyete geç-

cek üç pamuk fabrikası açmak üzere 20 milyon dolar yatırım konusunda anlaşmaya varıldığı bilinmektedir.⁸ İki ülke arasında yatırımların koordinasyonu konusunda DEİK içerisinde oluşturulan Türk-Yunan İş Konseyi ve onun Yunanistan Genç Girişimciler Derneği ile birlikte 21 Ekim 1996'da İstanbul, Aralık 1996'da Atina'da, Mayıs 1997'de İstanbul'da ve Ekim 1997'de Atina'da Türk-Yunan Forumu adı altında düzenlediği Türk, Yunan, Kuzey ve Güney Kıbrıslı işadamlarını biraraya getiren karma toplantılar ilk başlangıç olarak büyük önem taşımaktadır.⁹

Gerek Türkiye, gerekse Yunanistan'dan birçok firma gıda ve tekstil sektörlerinde iş kurma arayışı içerisinde bulunurken, mevcut birçok olanağın iki ülke arasındaki siyasal, psikolojik, kültürel ve ekonomik sorunlardan dolayı değerlendirilemediği söylenebilir. Bunun başlıca göstergesini Yunanistan'da iş yapan Türk menşeli firmalarla ilgili verilerin bulunmaması/bulunamaması ve büyük kısmı Yunan vatandaşı Batı Trakya'lı Türkler tarafından 1989 öncesi dönemde kurulmuş Yunan menşeli firmaların sayısındaki azlık oluşturmaktadır.

II. Balkan İktisadi Coğrafyasında Türkiye-Yunanistan Ekonomik İlişkilerinin Olanak ve Sorunları

Türkiye ile Yunanistan ekonomik ilişkilerinde olanak ve sorunlara geçmeden önce, son dönemdeki hükümet değişikliklerinden yararlanarak Yugoslavya ve Yunanistan ile halihazırda var olan ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin, Türkiye'nin onursuz bir politika izlediği anlamına gelmeyeceğini, aksine, bu yönde manevra kabiliyetini arttıracaklarını belirtmek gerekir. Bu bağlamda Yunanistan ile şu anda negatif dengeye sahip ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde mevcut olanakların değerlendirilmesi gereği bulunmaktadır.

A) Türkiye-Yunanistan Ekonomik İlişkilerinde Olanaklar

Bu bağlamda Yunanistan-Türkiye ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesinde kullanılabilecek olanaklardan bazıları kısaca şunlardır denebilir:

- DEİK çerçevesinde oluşturulan Türk-Yunan İş Forumu'yla Türk ve Yunan işadamlarının BDT, Orta Asya ve Balkanlar'da üçüncü ülkelerde inşaat, altyapı yatırımları, özel sektör finansmanı, yatırım bankacılığı, KEİ, deniz taşımacılığı, gemi onarımı ve üretimi alanlarında işbirliklerinin sağlanması amaçlanmakta-

dır. Bunun finansman ve diğer ülkelerin rekabetini birlikte aşma açısından yararlı olacağı düşünülmektedir.

- Turizmde her iki ülke açısından Ege kıyılarında turistik tesis inşa etmekten diğer ülkelerde ortak ihaleye girmeye, ortak Ege turlarının düzenlenmesine kadar geniş bir yelpazede çalışma imkanı bulunabilir. Her iki ülke de ilk 20 turizm ülkesi konumunda olmaktan dolayı mevcut rekabeti işbirliğine dönüştürebilir. Özellikle turizm gelirlerinin büyük kısmının yabancı organizatörlere gittiği ve her iki ülkenin ortak/bağılantılı turlar şeklinde değerlendirilmeye bakır tarihi ve coğrafi özelliklerinin bulunduğu düşünüldüğünde bu daha da fazla değer kazanmaktadır. Gene Yunanistan için Türkiye, dini turizm açısından ayrı bir öneme sahip bulunmaktadır.¹⁰

- Türk-Yunan Forumu çerçevesinde öngörülen, Öncelikli Kalkınma Bölgesi olan Makedonya-Trakya'da %100'e varan vergi muafiyeti ve %45 üzerine çıkan yatırım indirimleri, vize ve bürokratik sorunların aşılması durumunda uygun yatırım koşulları sunacaklardır.¹¹

- Gene, Karadeniz Ekonomik İşbirliği süreci çerçevesinde, AB üyeliği iddiasında olan Balkan ülkelerinin, AB ile ilişkilerinde KEİ üyesi Yunanistan'ı köprü olarak görme eğiliminde oldukları söylenebilir. KEİ bağlamında ekonomik ilişkilerin bölgesel entegrasyon yönünde geliştirilmesinde, AB adaylığında bulunan bölge ülkelerinin EFTA ülkeleri ve AB ile imzalamış oldukları ticaret anlaşmalarının, Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği süreci içerisinde birbirlerini tamamlayan süreçler şeklinde değerlendirilmeleri, bu ülkelerle Serbest Ticaret Anlaşmaları'nın ve bölgesel ekonomik bütünleşmelerin kurulmasını teşvik edici bir unsur olacaktır.

- Güçlü para birimi bakımından Yunanistan'ın ithalatçıları açısından nispeten istikrarlı bir pazar olduğu söylenebilir. Drahminin güçlü olması ihracatı ve turizmi olumsuz şeklide etkilerken, yabancı para birimleri karşısında değer kaybının düşük olması enflasyon oranının düşük tutulmasına ve ekonomik istikrara olanak sağlamaktadır. Bu durumu zorlayan önemli bir faktör ise, büyük oranlarda yapılan tüketim malları ithalatıdır. Bu durum Türkiye açısından değerlendirilebilir unsurlar içermektedir.

Bütün bu olanakların, "olması gereken" kıstaslara uygun görünmekle birlikte, özellikle Türkiye ile Yunanistan gibi, her bakımdan ve bütün yönleriyle "yakın oldukları kadar uzak" iki ülke arasında uygulama

alanı bulmaları pek gerçekçi görünmemekte ya da gerçekleştirilmesi çok zor ve uzun vade gerektiren konu karakteriyle öne çıkmaktadır. Şöyle ki, nihai noktada, gerçeklikte, Yunanistan ile Türkiye, dış ekonomik pratikleri itibariyle partnerden çok iki rakip ülke imajını taşımakta ve sahip oldukları avantajları paylaşmaya eğilimli görünmemektedirler.

Yunanistan AB üyeliğini Türkiye'yi Balkanlar'da safdışı etmek için kullanabileceği en güçlü silah olarak görürken, Türk işadamları tarafından gelen işbirliği tekliflerine AB üyeliğinin kendisine kazandırdığı avantajları kullanırmak veya paylaşmak istemediğinden olumsuz ve şüpheli yaklaşmaktadır. Türkiye ise genelde Yunanistan ile olumsuz ticaret dengesine sahip olduğundan ve Yunanistan'ın kendisi ile rekabet etmeye çalıştığını algıladığından ticaret dengesini olumsuz durumdan çıkaracak politikalara yönelmekte ve Balkanlar'da Yunanistan'la rekabet etmeye çalışmaktadır. Bu karşılıklı mücadele de iki ülke arasında sürekli rekabeti, şüpheliği beslemektedir. Bu bakımdan üstte sayılan ve ancak kağıtlarda yazılı kalan üstteki olanakların gerçekleştirilmesinin iki ülke arasındaki birçok sorunun kaldırılmasına ve rekabetin durdurulmasına bağlı olduğu söylenebilir.

B) Türkiye-Yunanistan Ekonomik İlişkilerinde Sorunlar

Türkiye-Yunanistan ekonomik ilişkilerinde rol oynayan başlıca sorunların ve negatif etkenlerin siyasal ilişkilerde var olan sorunlardan kaynaklandıkları ve çözümlerinin doğrudan bunlara bağlı olduğu bilinmektedir. Bununla beraber, küreselleşme süreci ile birlikte ekonomik gücün siyasal ve hatta askeri gücün kapasitesini belirleyen başlıca unsur haline geldiği ve gitgide uluslararası politikada öncelikli önem kazandığı dikkate alındığında, uluslararası ekonomik bağımlı-

lığın siyasal sorunların diplomatik yöntemlerle çözümünde belirleyici gücü de ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Bu bağlamda ülkelerarası ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi günümüz uluslararası arenasında mücadele eden temel aktörler açısından büyük önem taşımaktadır. Bu öneminin yanında, siyasal ve özellikle de bölgesel ve güvenlik sorunları olan devletlerin sağlıklı ekonomik ilişkiler geliştirmeleri de oldukça güç

bir girişim sayılmaktadır. Bu çerçevede Türkiye - Yunanistan ekonomik ilişkilerinin gelişmesini etkileyen siyasal, ekonomik ve psikolojik olmak üzere birkaç tür sorun olduğu söylenebilir: Bunları başlıca hatlarıyla özetlemek gerekirse:

-Bu sorunların başında Çifte Vergilendirmeyi Önleyen Anlaşma'nın müzakerelerinin sonlandırılması ve yürürlüğe konması gelmektedir.

-Yunanistan AB Ortak Dış Ticaret Politikası çerçevesinde getirilen serbest ticaret ilkelerine uyma zorunluluğundadır. Ancak son yıllarda ödemeler dengesindeki açıklar nedeniyle ithalatı idari tedbirlerle kontrol altında tutmakta,

bundan en çok etkilenen ülkelerden biri ise genellikle Türkiye olmakta ve tekstil, deri mamulleri, gıda ve otomotiv sanayi ile ilgili ihracatı zaman zaman engelleyerek, zaman zaman da AB'nin üçüncü ülkelerle ticareti düzenleyen kararlardaki esneklikleri kullanarak sınırlamaya çalışmaktadır. Tarife dışı bu kısıtlamalar Türk işadamları ve dış ticaret şirketlerinin Yunan pazarına olan ilgilerini azaltıcı etkiye bulunmaktadır.

- AB ile Türkiye arasında gerçekleştirilen Gümrük Birliği Anlaşması endüstri mallarının serbest dolaşımını öngörmektedir. Bunun kabulü ile Türk taşımacıları için Yunanistan'dan kara taşımacılığı önem kazanmış ve artarak 1997'de Türk taşımacılara verilen geçiş izin sayısı 9.500'ü bulmuştur. Türk tarafı bu kotayı yetersiz bulmakta ve taşıyıcılar için her girişte vize yenilemeyi, gümrüklerde bekletmeleri zaman kay-

Yunanistan AB üyeliğini Türkiye'yi Balkanlar'da safdışı etmek için kullanabileceği en güçlü silah olarak görürken, Türk işadamları tarafından gelen işbirliği tekliflerine AB üyeliğinin kendisine kazandırdığı avantajları kullanırmak veya paylaşmak istemediğinden olumsuz ve şüpheli yaklaşmaktadır. Türkiye ise genelde Yunanistan ile olumsuz ticaret dengesine sahip olduğundan ve Yunanistan'ın kendisi ile rekabet etmeye çalıştığını algıladığından ticaret dengesini olumsuz durumdan çıkaracak politikalara yönelmekte ve Balkanlar'da Yunanistan'la rekabet etmeye çalışmaktadır.

bina yol açan ve taşımacılığı yavaşlatan uygulamalar olarak görülmektedir.¹³

- Türk işadamlarına göre, Yunanistan tarafının uyguladığı bürokratik ve tarife dışı ön lisans yaptırımları iki ülke arasında serbest ticareti sınırlamakta, kontrol altında tutmakta ve girişim isteğini azaltmaktadır.¹⁴

- Yunanistan'da, özellikle 2-3 yıl öncesine kadar Türk menşeli malların genelde satın alınmamasından dolayı, Türkiye'den Yunanistan'a giden malların "Made in Turkey" etiketlerinin kazındığı ileri sürülmektedir. Gene, satılanların daha çok Atina ve Selanik gibi Türkiye'den göç eden Rumlar'ın yaşadıkları bölgelerde ve deniz ticaretinin daha canlı olduğu adalarda satın alındığı da bilinmektedir.

- Yunanistan'daki dış ticaret ve yatırımlarla ilgili düzenlemeler büyük ölçüde AB normları çerçevesinde oluşturulmuştur. Dolayısıyla Türkiye açısından Yunanistan'la ticari ilişkilerini sürdürmek ve yatırım girişimlerinde bulunmak AB standart ve ölçülerine uymayı gerektirmektedir. Bu durum da kısmen, iki ülke arasında ticaret ve yatırımları nitelik ve nicelik bakımından sınırlandırmaktadır.

- Yunanistan Milli Bankası'nın dış yatırımlar ve ticaret mekanizmasıyla ilgili verdiği bilgilerden Yunan mallarına yapılan yatırımların gelirlerinin vergilendirilmediği, yabancı yatırımların girişlerinin serbest olduğu, korporatif kazançların ortaklar arasında dağıtılmadan önce %35 vergiye tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Ancak uygulamada gerek Türkiye, gerekse Yunanistan'da yabancı yatırımlar Yabancı Sermaye Genel Müdürlükleri'nin iznine tabi bulunmaktadır. Özellikle 1993 sonrası birçok yatırım talebinin bu aşamadan geri döndüğü söylenebilir.

İki ülke arasında ekonomik ilişkilerin gelişimini olumsuz etkileyen bu sorunların aşılması gerekmekte, bu bağlamda:

- çifte vergilendirmenin kaldırılması;
- tarife dışı engellerin kaldırılması,
- iki ülkenin birbirlerinin ekonomik yapılarıyla tanımları
- iki ülke firmaları arasında temasın artırılması
- Yunanistan'ın tek taraflı uyguladığı vize koşulunun kaldırılması
- toplumlar arası temas sağlanarak etnik önyargıların aşılması
- doğrudan ve portföy yatırımlarının teşviki amacıyla özendirici tedbirlerin alınması

-sermaye transferlerinin kolaylaştırılması gerekmektedir.

Ancak bu tedbirlerin uygulanması her şeyden önce tarafların rızalarına bağlı bulunduğundan, siyasal sorunların egemen olduğu Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde ifade bulması oldukça zor görünmekte ya da daha doğru bir ifadeyle iki ülke ve toplum arasında temasın arttığı uzun alıştırma dönemi gerektirmektedir. Birçok değişimi gerektiren bu gelişim devam ettiği sürece ise, iki ülke ilişkilerinde temel unsurun özellikle Balkan iktisadi coğrafyasında yoğunlaşmış ekonomik ve siyasi rekabetin olacağı söylenebilir.

Sonuç olarak, üstte açıklanan sorunlar ve ikili ilişkilere ilişkin veriler bağlamında oluşan, umut vaat etmekten çok, işbirliği ortamını yıkıcı sonuçlar doğuran izlenim, mevcut ortam ve koşullar içerisinde sözü edilen olanakların değerlendirilmelerinin oldukça güç olduğu, siyasi sorunların egemenliğindeki iki ülke iktisadi ilişkilerinin işbirliğinden çok rekabeti vaat ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin Yunanistan'ın bölgesel iktisadi nüfuzuna ve rekabetine karşı neler yapması gerektiği hususu ön plana çıkmaktadır.¹⁶

Türkiye'nin belirli bir Balkan ekonomi politikası geliştirmesi, özellikle günümüzde var olan Yunanistan ile rekabeti ve Balkan pazarına uzun vadeli yerleşmesi açısından, orta vadede ise Yunanistan'ın Türkiye ile işbirliği gereğini hissetmesi ve Türkiye tarafından yönetilen tekliflere yanasmaya başlaması açısından büyük önem taşımaktadır. Ters bir durum, yani Türkiye'nin bölgesel nüfuzunun zayıflaması, bölge pazarlarından çekiliyor imajının yaratılması ya da salt oradaki Türk topluluklarına dayanan bölgesel varlıkla sınırlı kalması, ekonomik boyutunu geliştirmemesi, ne Türkiye'nin bölgesel devletlerle ilişkilerinin gelişmesine, ne de ekonomik ilişkilerin Yunanistan ile olan siyasal sorunların çözümünde umutların doğmasına yardımcı olacaktır. Bu nedenle Türkiye'nin Balkan bölgesine dış iktisadi ile yerleşmesi her bakımdan avantajlı bir pozisyona işaret etmektedir.

Kaynaklar

BARCLAYS Economics Department. *Country Reports: Greece*. May 1992.

Clogg, Richard. *Modern Yunanistan Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Danos, Vassilis. "The Balkans and Southeastern Europe at the Center of Entrepreneurial Action". The Athens Chamber of Commerce and Industry. *Trade with Greece*, Number 10. Athens, January-March 1998.

DEİK. *The Turkish Economy by Figures*. May 1996.

DEİK. *Turkey 1998: An International Comparison*. İstanbul: 1998.

DEİK. *Yunanistan Ülke Raporu*. İstanbul: 1997.

DEİK. *Yunanistan Ekonomisi ve Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri*. İstanbul: Eylül 1998.

DİE. *En Çok İthalat/İhracat Yapılan Kırk Ülke*. Ankara: dic.gov.tr, 1997.

EİU. *Country Profile: Greece 1996-97*.

Haralambidou, Vasso "Major New Greek Highways". The Athens Chamber of Commerce and Industry. *Trade with Greece*. Number 10. Athens: January-March 1998.

Hellenic Centre for European Studies, *The European Community and the Balkans*, Proceedings of the Conference in Corfu, 2-5 July 1993, Athens, 1995.

Hellenic Foreign Trade Board, *Greece*, Athina: 1997.

Konothokolias, Haris. "Theme Tourism and a Longer Season", Athens Chamber of Commerce and Industry, *Trade with Greece*, Number 11, Athens: April-June 1998.

Melektosun, Tuncay, *Türk -Yunan İlişkileri*, yayınlanmamış çalışma, İstanbul: DEİK, 1998.

Ministry of National Economy, *Investing in Greece*, Athens, 1996.

National Bank of Greece, *Guide to the Greek Financial Markets 1996*. Athens: 1996.

Nikova, Ekaterina, *Balkanite I Evropeyskata Obşnost*, Sofya: BAN, 1992.

Özgür, Nurcan, "Globalleşme ve Türkiye'nin Balkan Ekonomi Politikası 1989-1998", *İktisat Dergisi*, İstanbul: Ocak 1998. s. 58-71.

"Regional Economic Cooperation in the Balkan Region", *Hellenic MFA*, Athina: mfa.gov.gr, 1997.

Şen, Leyla, "Pamuk İthaline Fon Uygulaması Dış Ticarette de Sorun Oluyor", *Dünya*, İstanbul: 6 Ekim 1998.

T.C. Atina Büyükelçiliği Ekonomi ve Ticaret Müsteşarı, *Yunanistan Ekonomisi Hakkında Bilgiler*, Atina, Ekim 1992.

TC Atina Büyükelçiliği Ekonomi ve Ticaret Müşavirliği, *Yunanistan Ekonomi Raporu*, Atina, Ağustos 1993.

T.C. Atina Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Yunanistan Ülke Raporu 1997*, Atina: Temmuz 1998.

The Economist Intelligence Unit. *Country Profile: Greece*, London, 1998.

Yunanistan International Helsinki Federation for Human Rights'tan Nasos Theodoridis ile "Amavut göçü" ile ilgili yapılan görüşmede alınan kişisel notlar, Atina, 28.07.1998.

Dipnotlar

- ¹ DEİK, *Yunanistan Ekonomisi ve Türk-Yunan Ekonomik İlişkileri*, (İstanbul: Eylül 1998), s. 8.
- ² Ekaterina Nikova, *Balkanite I Evropeyskata Obşnost*, (Sofya: BAN, 1992).
- ³ Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), s. 218-219.
- ⁴ *Ibid.*, s. 232-237.
- ⁵ DEİK, *Yunanistan Ekonomisi ve...1998*, *op. cit.*, s. 10.
- ⁶ T.C. Atina Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Yunanistan Ülke Raporu 1997*, (Atina: Temmuz 1998), s. 12.
- ⁷ Leyla Şen, "Pamuk İthaline Fon Uygulaması Dış Ticarette de Sorun Oluyor", *Dünya*, (İstanbul: 6 Ekim 1998).
- ⁸ DEİK, *Yunanistan Ekonomisi ve...1998*, *op. cit.*, s. 10.
- ⁹ Tuncay Melektosun, *Türk-Yunan İlişkileri*, yayınlanmamış çalışma, (İstanbul: DEİK, 1998), s. 11.
- ¹⁰ Yunanistan turizm sektörü ile ilgili ayrıntılı bkz: Haris Konothokolias, "Theme Tourism and a Longer Season", Athens Chamber of Commerce and Industry, *Trade with Greece*, Number 11, (Athens: April-June 1998) s.42-44.
- ¹¹ DEİK, *Yunanistan Ülke Raporu*, (İstanbul: 1997).
- ¹² T.C. Atina Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, *Yunanistan Ülke Raporu 1997*, (Atina: Temmuz 1998), s. 14.
- ¹³ DEİK, *Yunanistan Ekonomisi ve..., 1998*, *op. cit.*, s. 10-13.
- ¹⁴ T.C. Atina Büyükelçiliği Ekonomi ve Ticaret Müsteşarı, *Yunanistan Ekonomisi Hakkında Bilgiler*. (Atina, Ekim 1992), s. 25.
- ¹⁵ National Bank of Greece, *Guide to the Greek Financial Markets 1996*, (Athens: 1996), s. 9.
- ¹⁶ Nurcan Özgür, "Globalleşme ve Türkiye'nin Balkan Ekonomi Politikası 1989-1998", *İktisat Dergisi*, (İstanbul: Ocak 1998), s. 58-71.

Uluslararası Politikada Etnik Sorunlar ve Çözüm Yolları

Erol Kurubaş*

Giriş

Soğuk Savaş sonrası dünya politikasında etnik gruplar adlarından daha fazla söz ettirmekte ve bir sorun olarak uluslararası ilişkilerdeki ağırlıklarını gittikçe arttırmaktadırlar. Aslında etnik grupların uluslararası politikanın aktörü olarak ortaya çıkmaları 1990 sonrası dünyaya özgü bir durum değildir. İleride ayrıntılarıyla görüleceği gibi etnik gruplar bundan en az yüzyıl önce uluslararası politika alanına girmişlerdi. Günümüzde de etnik hareketler, etnisitenin öngörülen ulusal entegrasyon ve ekonomik kalkınma sürecinde zayıflayacağı görüşünü yalanlarcasına giderek önem kazanmakta ve yerel kimlikler siyasal eylemde bulunma yönünde kişileri harekete geçirmektedir. Ayrıca bugün yerel ve geleneksel kimliklerle küçük toplulukların egemen etnik yapı ve ulus içinde eriyerek önemini kaybedeceği ve fonksiyonel iş bölümünün geleneksel bağların yerini alacağı öngörüsü doğrulanmamış, fonksiyonel kimlik ve ilişkilerin yanında geleneksel kimlik ve ilişkiler yeniden canlanmaya başlamıştır.

Soğuk Savaşın sona ermesiyle pek çok gözlemci uluslararası çatışmaların azalacağını veya en azından daha kolay çözümlenebileceğini zannetmişti. Bu kanıyı güçlendiren birtakım gelişmeler de yok değildi. Örneğin uluslararası toplum Körfez Krizi sırasında saldırıya karşı (Irak) ortak hareket edebilmiş ve Avrupa Birliği ülkeleri ortak dış politika yürütme kararı almışlardı. Ancak kısa süre sonra bütün bunların gerçekten uzak birer hayal olduğu ortaya çıktı. Çünkü Bosna sorunu karşısında ne Avrupalılar ne de uluslararası toplum çatışmaları önleme konusunda ortak hareket edebildiler. Uluslararası toplum bir yandan Birleşmiş Milletler Antlaşmasının 2/7. Maddesi gereği, devletlerin içişlerine müdahale edilemeyeceği hükmü, öte yandan sınırların zorla değiştirilemeyeceği ve fakat azınlıkların korunacağına ilişkin hükümler arasın-

da sıkışıp kaldı. Bu açıdan etnik sorunlar sadece uluslararası politika açısından değil, aynı zamanda uluslararası hukuk açısından da önemli bir sorun olarak karşımıza çıktı. Bu sorunların anlaşılabilmesi ve gerekli çözüm yollarının bulunabilmesi herşeyden önce etnisite kavramının her yönüyle incelenmesini gerekli kılmaktadır. Daha sonra bu sorunların nasıl uluslararası boyut kazandığına ve önüne geçmek için neler yapılabileceğine bakılabilir.

1.KAVRAMSAL VE KURAMSAL AÇIDAN ETNİSİTE

1. 1. Etimolojisi ve Yakın Kavramlarla İlişkisi

Eski Yunanca'da halk anlamına gelen *ethnos* sözcüğünden türetilen etnisite, eski zamana ait ortak mirasla karakterize edilen bir topluluktan geldiğine inanan kimselerin duygularını ifade eden bir kavramdır. *Ethnos* sözcüğünün Yunanca'da farklı kullanımlarına da rastlamak mümkündür. Ancak bütün bu kullanımlarda ortak paydayı, aynı klan veya kabileye ait olmamakla beraber, birlikte hareket eden, birlikte yaşayan insan topluluğu oluşturmaktadır. Yunanca'da kabile anlamına gelen *genos*, *ethnosun* bir alt birimini oluşturmaktadır ve daha çok kan bağına dayalı birliği ifade etmektedir. *Ethnos* sözcüğü ise biyolojik veya kana dayalı farklılıklardan çok, kültürel birliğe uygun düşmektedir. Yunanca'dan alınarak Batılı dillere yerleşen kullanımıyla etnisite, ortak tarih anlayışıyla kültürel farklılıklarına vurgu yapan toplulukları ifade etmektedir.¹

Britannica Ansiklopedisinde etnik grup ırk, dil, milliyet ya da kültür bakımından sahip olduğu ortak bağlarla birbirine bağlanan, fakat daha büyük bir birim içinde ayrı kalan toplumsal bir grup olarak tanımlanmaktadır.² Ancak bu tanım daha çok etnik azınlık tanımına uygun düşmektedir. Halbuki etnik özellikler taşıyan her grup mutlaka etnik azınlık teşkil etmezler. Bir etnik grup zorunlu olarak daha geniş bir siyasi

* SDÜ İİBF Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi

topluluk içinde olmayabilir. Hatta bazen devlet içinde baskın bir grup da olabilir.³ Etnik azınlık olmak için etnik grubun kendi kimliğinin bilincinde olması ve bu kimliği koruma isteğinin bulunması gerekmektedir. Aynı zamanda azınlık hukuki bir statüyü de beraberinde getirdiğinden, etnik azınlık kendilerinin devlet tarafından tanınmasını ve birtakım haklar verilmesini de isteyebilir. Bir etnik grubun ise "öteki" tarafından tanınması gerekmez. Örneğin ABD'de birçok etnik gruptan söz edilebilir, ancak bunlar etnik azınlık değildirler. Ancak İtalya'nın Güney Tirol bölgesindeki Almanlar, Batı Trakya'daki Türkler, İspanya'daki Basklar ve Katalanlar farklı tiplerdeki etnik azınlıklardır.

Etnik gruplar, toplulukların zihinsel niteliklerini belirleyen benzersiz kalıtsal biyolojik özelliklere sahip olduğunu savunan toplumsal bir grup anlamında ırktan da farklıdır.⁴ İrk genetik bir kategoriye işaret etmektedir. Etnik grup kavramını kendinden daha küçük birim olan kabile ve daha içerikli birim olan ulustan da ayırmak gerekir. Kabile, genellikle daha büyük bir bağlaşıklık gruplaşmanın sadece bir parçasını oluşturan etnik olarak türdeş sosyopolitik birim olarak tanımlanmakta⁵ ve insan örgütlenmesinde modern öncesi, ilkel bir evre olarak görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle kabileler akraba temelli küçük yapılarıdır.⁶

Üyeleri, belirsiz bir şekilde de olsa ortak bir kökeni paylaşan, çeşitli kültürel, tarihsel ve topraksal bağlara sahip, ancak belirli bir siyasal niteliği bulunmayan etnik grupları, ulusla karıştırmamak gerekir. Ulus, etnide olduğu gibi tanım gereği ortak mitleri ve anıları olan teritoryal bir topluluktur. Ancak etnide bir ülke ile olan bağ sadece tarihsel ve sembolik kalabilirken, ulusta bu bağ fiziksel ve fiilidir. Ulusların kendi ülkeleri vardır ve ulusların bu ülke ile olan bağları siyasi nitelik taşır. Bazan etniler ile uluslar arasında tarihsel ve kavramsal bir çakışmanın olduğu görülebilir. Ancak etnik topluluklar bir ulusun sahip olduğu pek çok nitelikten yoksundurlar. Etnilerin kendi teritoryal memleketlerinde oturuyor olmaları gerekmez. Ortak bir iş bölümü ya da ekonomik birlik göstermeleri de gerekmez. Çoğu zaman da öyledir zaten. Bunlardan başka etnilerin herkes için geçerli yasal kodları da yoktur.⁷ Ulus bir devletin fiili ya da muhtemel sınırla-

rına bağlı olan toplumsal siyasal bir kategoriyken, etnik grup kuşaktan kuşağa geçen ve kuramsal olarak devlet sınırlarına bağlı olmayan kültürel bir kategoridir.⁸

Etnik sınıflandırmanın özü, onun aile fikrini makro sosyal düzeye uzatışında yatmaktadır. Toplum aynı soydan gelen büyük bir aile olarak tasavvur edilmektedir. Bir ulus ise kendisini bir aile olarak değil, belirgin bir karaktere sahip tek bir kişilik olarak tasavvur eder.⁹ Kirişçi ve Winrow'a göre, genel olarak etnik gruplar dışlayıcı, uluslar kapsayıcıdır. Çünkü etnik gruptan sayılabilmek için doğuştan birtakım

özellikleri taşımak gereklidir. O halde ulus genellikle fakat her zaman değil, çünkü ulusal azınlıklar da vardır kendi devletini edinmiş yani siyasal örgütlenmesini tamamlamış bir etnik grup olarak düşünülebilir.¹⁰ Ancak buradan kesinlikle bir ulusun (dolaşısıyla onun siyasi yapısı olan ulus-devletin) tek bir etnik gruptan oluştuğu gibi bir yargıya varılamaz.

Çünkü bugün dünya uluslarının büyük çoğunluğu etnik açıdan homojen değildir. Bu anlamda uluslar bir veya birden çok etnilerden oluşabilir.¹¹

1. 2. Etnisitenin Temelinde Yatan Unsur

Antropolog ve etnologlar genellikle etnisitenin, bir topluluğun ortak atalara ait duygularını ifade ettiğini söylemektedirler.¹² Horowitz'e göre gerçek bir kan bağı akrabalığı olsun veya olmasın ortak bir soya olan öznel inanç etnisite açısından özellikle önemlidir. Etnisite büyük ölçüde genişlemiş bir akrabalık biçimidir. Hayali bir soydan gelen süper ailedir.¹³ Max Weber de etnik grubu, bir insan topluluğunun ortak atalara ait öznel inançlarının oluşturduğunu belirtir, ancak ona göre etnik üyelik akrabalıktan farklıdır. Etnik grup, fiziksel türleri veya gelenekleri benzeren veya sömürge ya da güç nedeniyle ortak bir kadere sahip olduklarına ilişkin öznel bir inanca sahip insan gruplarıdır. Etnik ortaklık her zaman bir grup oluşturmaya yetmeyebilir. Bu herhangi bir grup türünün özellikle de siyasi oluşumunu kolaylaştırır. Bu sayede bir etnik köken inancı doğar.¹⁴ Gellner ise etnisiteyi, aralarında kültürel sınırlar bulunmayan (hatta konuşma ve ortak geçmiş sınırları bile aynı olan) insanların ırksal (ethnomy) benzerliği ve güçlü duygulara sahip

oldukları durumun adı olarak kabul etmektedir. Ona göre etnik grubu tanımlayan olgu örtüşen kültürel özelliklerdir.¹⁵ Bu bağlamda etnisite bireyi yüksek bir kültürle içselleştirip, geçmişte olduğundan daha kapsamlı bir kimlikle donatmanın ana metodu olarak kan bağıının da yerini almaktadır.¹⁶

Etnik grup düşüncesi biz ve onlar, grubun içindekiler ve dışındakiler ayrımını içermekte, en kuvvetli anlamda üyeler için kaderlerin ortak bağlılığı ve ortak yazgıyı anlatmaktadır. Etnik grup, kişilerin aynı halk olma duygusunu paylaştıkları veya kendilerini özdeşleştirdikleri geri alınamaz bir bağlılık duydukları ve anlamlı bir tarihi gelenekle ortak kökleri olan insan topluluğudur.¹⁷

Bu durumda etnisitenin altında yatan temel unsurun soy ve kültür olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak şartlara ve zamana göre bu iki unsurdan birine diğerinden daha fazla vurgu yapılabilir. Örneğin 20. Yüzyılın ilk yarısı boyunca etnisitenin soy unsuruna vurgu yapılırken, günümüzde kültür unsuru ağırlık kazanmaktadır.¹⁸ Ayrıca etnik grupların bazıları soyu bazıları da kültürü ön plana çıkarırlar. Burada belirleyici olan hangisinin etnik grup için daha iyi bir ayraç görevi gördüğüdür. Kültürel açıdan zayıf olan etnik grupların soyu ön plana almaları anlaşılabilir bir durumdur. Ancak bazen sağlam bir kültüre sahip olmalarına rağmen soyu ön plana çıkaran topluluklara rastlamak da mümkündür.

1. 3. Etnisite Konusundaki Kuramsal Yaklaşımlar

Biliminsanları etnisite konusunda değişik yaklaşımlar sergilemişlerdir. Bunların kesin ayrımı güç olmakla birlikte genel bir sınıflandırmaya gidildiğinde karşımıza dört farklı yaklaşım çıkmaktadır. Bunlardan birincisi "primordial" yaklaşımdır. Buna göre etnisite ilk zamanlardan beri varolan bir kavramdır. Etnisite doğal olarak vardır ve insani verilerden biridir. Bu görüş sosyobiolojiden de destek alarak ruhsal sağlığın da bir uzantısı olarak kabul edilmektedir. Örneğin Balibar etnikliği dil ve ırk aracılığıyla bir kurgu olarak değil, kökenlerin en doğal olarak değerlendirmektedir.¹⁹ Bu yaklaşım etnisiteyi kaçınılmaz olarak kan bağı ve akrabalık ile ilişkili kılmaktadır.

İkincisi psikolojik yaklaşımdır. Politik psikoloji üzerine çalışmalarıyla tanınan Vamik Volkan etnikliğin kökenlerinin çok eski dönemlere dayandığını belirterek, komşu grupların ilkel psikolojisindeki "biz" ve "onlar" ayrımının tarih öncesi dönemde bile oldu-

ğuna dikkat çeker. Ona göre etnik bilincin gelişimini anlamada en güvenilir yol çocuk psikolojisine bakmaktır.²⁰ Genel olarak etnik gruplar sosyal ve kültürel miras, semboller, dil, müzik, efsane, folklor, aile hayatı, deri rengi, din ve tarihsel geçmiş gibi özelliklerle birbirlerinden ayırdedilirler. Etniklik konusundaki tarihsel yaklaşım bu kavramın dinamik güçlerini, kavram içinde zaman zaman çok yoğunlaşan duyguları açıklamak için yetersiz kalır. Bu nedenle psikolojik yaklaşım olaya daha geniş boyutlar ve derinlikler kazandırır. Etniklik temelde grup psikolojisine dayanır.²¹ Etnikliğin bir takım psikolojik ilkeleri ve davranış biçimleri (ritüel) vardır. Bunlar, benlik ve etnik özdeşimi koruma, rekabet, tehdit, aykırılık, önyargı, sınır, seçilmiş travmalarla uğraşma ve yas tutma, seçilmiş zaferlerle uğraşma ritüelleri, lider ve izleyen psikolojisidir.²²

Üçüncü yaklaşım etnisiteyi "durumsal" görür. Bir etnik gruba aidiyet, öznenin özgül durumuna göre değişiklik gösteren, zorunlu olarak gelip geçici ve kararsız tutum, algı ve duygularla ilgili bir meseledir.²³ Bu yaklaşım psikolojik yaklaşımla birtakım benzerlikler taşımakla birlikte, özünde farklıdır. Çünkü bu yaklaşım toplumsal değişimlerin de etkilerini içinde barındırmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse Wallerstein, ulus gibi etnik grubun da bir tür "halk" kavramı olduğunu ve bunun siyasal bir olgu olarak geçmişliğin icadı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre bu siyasal olgu kapitalist dünya ekonomisinin tarihsel gelişimiyle ilgilidir.²⁴

Dördüncü yaklaşım ise etnisitenin tarihsel ve sembolik-kültürel niteliklerini öne çıkartmaktadır. Anthony Smith'in benimsediği yaklaşım bu türdendir. Ona göre bir etnik grup soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din, dil, gelenek ya da kurumlar gibi bir veya daha fazla kültürel farklılığa göre tanımlanan ve ayırdedilen kolektif bir kültürel tiptir.²⁵ Bu bakış açısına göre etnik grupların taşıması gereken nitelikler şunlardır: Kollektif özel bir ad ortak bir soy miti, paylaşılan tarihi anılar, ortak kültürünü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur, özel bir yurtla bağ, nüfusun önemli bir kesimi arasında dayanışma duygusu.²⁶ Bununla birlikte Smith etniyi esas olarak sosyal ve kültürel bir grup olarak ele almaktadır. Etniyi ortaya çıkaran özellikler daha çok nesilden nesile aktarılan paylaşılmış tecrübeler ve ortak kültürel değerler olmakla birlikte, az da olsa şehirleşme, okur yazarlık oranları gibi nesnel göstergelerdir.²⁷ Armstrong bunları destekler nitelikte etnisitenin oluşumunda güçlü sivil bilinç (sosyal katılım ve sembolik değerler), nüfus ve yasal yapının genişlemesi, mit ve semboller, şehir-

leşme, merkezileşme ve merkezi otoritenin varlığının rol oynadığını söylemektedir.²⁸

2. ETNİK GRUPLAR VE ETNİK HAREKETLER

2. 1. Etnik Grupların Oluşumu

Etnik grupların oluşumunda pek çok neden rol oynamıştır. Eski zamanlardan beri devam eden göçler, savaşlar, esir ticaretleri, siyasal sınırlardaki değişiklikler ve diğer büyük nüfus hareketleri etnik grupların oluşmasının ve şekillenmesinin başlıca nedenleri arasındadır. E. K. Francis'e göre de etnik grup, insanların köydeki kırsal topluluktan sanayileşmiş metropole göçü sırasında ve sonrasında aralarında ortaklaşa sahip oldukları yaygın, dağınık, betimleyici ve karakteristik davranış biçimlerinin yaşatılması girişimidir. Etnik gruplar köylü toplumunun parçalanması sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak Greeley'e göre burada sorulması gereken soru, niçin bu insanların başka bir grup dayanışmasını değil de, kendi etnik grubunu tercih ettiği-
dir.²⁹ Aytekin Yılmaz da etnik kimliği türdeş tarım toplumunun değil, sanayi ve iletişim toplumunun bir ürünü olarak yorumlamaktadır. Sanayi toplumunda etnik aidiyetin yaşaması ve canlanmasının nedeni bu yapı içinde olumlu fonksiyon görececek bir şekilde uyarlanmış olması ile ilgilidir. Günümüz toplumunda beliren ortam kişiyi yalnızlaştırmakta, bireysel kimliğinden daha büyük, ecdada ait, tüm insan ırkından ve genellikle ulustan küçük birimle özdeşleşmeye zorlamaktadır.³⁰

Smith etnik grupları, oluşumlarındaki farklılıkları gözönüne alarak ikiye ayırmaktadır. Bunlardan birincisi yatay etnik tiptir. Bu tip her ne kadar bürokrat yüksek askeri görevlileri ve zengin tüccarları içinde barındırsa da, genellikle aristokratlardan ve yüksek din adamlarından oluşmaktadır. Bu tipe etnik denmesinin nedeni, aynı anda hem toplumsal olarak üst taba-

kayla sınırlanmasından, hem de komşu yatay etnilerin üst basamaklarıyla sık sık yakın bağlar kurmak üzere coğrafi olarak yayılma eğiliminde oluşundandır. Bu nedenle ortak etniklik duygusu çoğunlukla statüsü yüksek bir tabaka ve yönetici sınıf olarak onun asabiyesine (sadakat noktası) bağlıdır (Örneğin Normanlar).

İkinci etnik tip ise dikeydir. Bu tip diğerinin aksine daha yoğun, tümleşik ve popülerdir. Bu yüzden öteki toplumsal tabaka ve sınıflara yayılma eğilimi

göstermektedir. Farklı sınıfları ortak bir miras ve gelenek etrafında biraraya getiren ayırdedici bir tarihi kültür vardır. Bu durumda etnik bağ genellikle daha yoğun ve dışlayıcıdır. Etniye kabulün önündeki engeller daha yüksektir (Dürziler, Sihler, Basklar gibi).³¹

Etnilerin ampirik olarak biçimleniş i iki şekilde olmaktadır: Birleşme ve bölünme. Etnileri biçimlendirici unsurlar arasında savaşlar, sürgünler, kölelik, göç dalgaları ve din değiştirmeler sayılabilir. Bunlar genellikle etnik kimliği bozucu etki yaparlar. Siyasi eylemin ve devlet

kurmanın etnik kimliğ e etkisi ise olumludur.³² Etnik kırım (etnosit) ve kültürel asimilasyon etnik kimliğ i değiş i me ve çözülmeye uğratan nedenlerdendir. Bunların karş ısında etnilerin dini reform, kültürel ödünç alma, halk katılım ı ve etnik seç ilmiş liğ e dair mitler gibi kendini yenileme mekanizmaları vardır. Ayrıca bunlara coğrafi konum, özerklik, çok dillilik, ticari beceriler ve örgütlü din de eklenebilir.³³

Etnik kimlik oluş umu, belirli bir ahali için etnik kategoriden etnik gruba geç iş le, bir ahalinin diğer gruplaş maları ilişk isinde daha fazla özbilince sahip olmasıyla veya ayrımcılık politikaları sonucu farklılıkların doğmasıyla olabilir. Hem kabilelerden hem de etnik kategorilerden etnik grupların çıkması, kitleleri harekete geçirebilecek seçkinlerin desteğ ini de gerektirebilir.³⁴

Etnik kimlik oluş umu, bizzat etnik grup içinde öne çıkan bireyler ve alt gruplar arasında grubun

"maddi ve simgesel kaynaklarını" kontrol etme mücadelesini de gerektirebilir. O halde etnik gruplar monolitik ve üniter varlıklar olarak varsayılmayabilir. Dolayısıyla değişmez de değildir. Etnik gruplar kendilerini diğer etnik gruplardan ayıran sınırların saptanması sonucu oluşurlar ve bu sınırların sürdürülmesiyle korunurlar. Büyük ölçüde psikolojik olan nesnel ve ortak özellikler bu sınırları oluşturmaya yardım eder. Bir etnik grubun bireyleri, zamanla kendilerini grupla özdeşleştirmek istemeyebilirler. Bunun yerine başka bir etnik grupla kaynaşmayı seçebilirler. Bireyin böyle bir tercihte bulunmasının nedeni, toplumda ilerlemek ve olumsuz bir toplumsal özkimlik sahibi olarak algılanmaktan kaçınmak istemesidir. Bu nedenle etnik gruplar varlıklarını sürdürmek ve değişen koşullara uyum sağlamak için bazı nesnel ölçütleri açıkça karşılayamayan diğer bireyleri kapsayacak kadar esnek olmak zorunda kalabilirler.³⁵

2. 2. Etnik Grupların Siyasal Eğilimleri ve Etnik Hareketlerin Ortaya Çıkışı

Etnik gruplar etnik kimliklerinin sağlam ve güvencede olduğunu hissettikleri takdirde, onu korumak için çok fazla özen göstermeye ihtiyaç duymazlar. Bu gibi durumlarda grup içindeki bireyler etnik kimliklerini ispatlama gereksinimi duymadan yaşamaya devam ederler. Ancak herhangi bir nedenle etnik kimlik tehdit altına girerse veya bastırılmış etnik duyguların yeşermesine uygun bir ortam doğarsa, etnik gruplar birtakım siyasi amaçlar gütmeye başlayabilirler ve etnik kimlik temelinde hareketler oluşturabilirler. Bu durumda etnik hareketlerin ortaya çıkmasının, etnik grubun varlığını sürdürmesinde karşılaştığı koşullarla ilgili olduğu söylenebilir. Bu sözü edilenler hem çoğunluk durumundaki etnik gruplar hem de azınlık durumundaki etnik gruplar için geçerlidir.

Etnik kimlik, grup liderlerinin tavrı, komşulardan gelen tehditler, ekonomik şartların değişmesi, doğal afetler veya gerçek dünya sorunlarından zarar görüp sarsılmaya başlayınca grupta stres artar ve grup ne olursa olsun kimliğini koruma çabası içine girer. Kimliğin kaybı konusu etnik kimliğin çökmesi ya da parçalanmasıyla eşdeğerdir. Bu yaşanan durum psikolojik ölüm korkusudur.³⁶ Bundan kurtulmak için etnik grup genellikle, saldırgan bir tutumu da içerebilen siyasi bir eğilim içerisine girebilir. Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları dağılırken 20. Yüzyılın başında ve SSCB ve Yugoslavya dağılırken 20. Yüzyılın sonunda yaşanan etnik hareketler bu açıdan değerlendirilebilir.

Bir etnik grup, liderleri ve aydınları ayrı bir etnik grup kimliğini sürdürmeyi istediği ölçüde siyasallaşır. Etnik grup geniş ölçüde öz bilinç taşıyorsa, en azından olası etnik azınlık haklarından yararlanmak için, yaşadığı devletin hükümetince tanınmak isteyecektir. Hükümet ya da hükümetler tarafından tanınırsa ulus olma yolunda önemli mesafe almış olur.³⁷ Gellner'e göre örtüşen kültürel özelliklerin tanımladığı etnik gruplar, kendi varlığından emin olmanın ötesinde, kendine ayrıca siyasal bir sınır da istediği zaman siyasallaşır ve ulusçuluğu doğurabilir. Buradaki koşul, etnisitenin sınırlarının aynı zamanda siyasal birimin de sınırları olması ve yönetenlerle yönetilenlerin aynı etnik kökenden olmasıdır.³⁸

Eğer bir toplumda etnik temelli sorunlar yaşanmaya başlanırsa bu durumda iktidarı elinde bulunduran etnik gruplarla (baskın etnik grup), azınlık konumundaki etnik grubun ya da grupların tutumları doğal olarak birbirlerinden farklı olur. Baskın etnik grup genellikle kendi dışındaki etnik grupları kendine benzetmeye yani asimile etmeye çalışır, buna karşı gelişebilecek karşı etnik hareketleri güç kullanarak bastırmaya çalışabilir (jenosit veya tehcir yöntemleriyle) veya devletin yapısına göre uzlaşma yolları arayabilir.

Genel olarak söylemek gerekirse azınlık durumundaki bir etnik grup dört potansiyel siyasal eğilim içinde olabilir: Asimile olma (doğal asimilasyona rıza gösterme), entegre olma (bütünleşme), uzlaşma yoluna giderek etnik kimliğini korumaya yönelik özel haklar elde etme veya farklı bir yönetim birimi kurma (özerklik ya da federasyon) ve ayrılma. Ayrılma üniter devletlerde mutlaka bir mücadeleyi gerektirir, federatif devletlerde ise herhangi bir çatışma olmadan da ayrılma gerçekleşebilir. Örneğin Çekoslovakya'da Çek ve Slovakların, Yugoslavya'da Sloven ve Hırvatların ayrılması gibi. Azınlık durumundaki bir etnik grubun bu eğilimlerden hangisine yöneleceğini belirleyen birçok faktör vardır. Bunlar arasında nüfus, yoğunluk, otoktonluk, jeopolitik konum, siyasal bilinç düzeyi, tarihsel süreklilik, ekonomik durum, motivasyon (siyasi otoritenin uyguladığı baskı ve ayrımcılığın grup üyelerinde oluşturduğu durum), beklenti (geleceğe yönelik), liderlik, dış destek, irredentizm imkanı ve uluslararası konjonktür sayılabilir.³⁹ Bu ölçütlerin pozitif olması durumunda etnik grupların asimile edilmesi neredeyse imkansızdır. Yine bu ölçütlerin pozitif olması durumunda etnik hareketin ayrılma eğilimi içine girmesi ihtimali çok yüksektir.

Bir etnik grubun siyasallaşarak ayrılıkçı bir eğilim içine girmesinin tarihsel, kültürel, ekonomik ve

sosyolojik nedenleri vardır. Etnik temelli ayrılıkçılık hareketlerinin varlığı sadece ulusal bütünleşmenin tam sağlanamamış olmasıyla açıklanamaz. Etnik grupların bu tip eğilimler içinde olması ulusal entegrasyonu tam sağlayamamış olan az gelişmiş Afrika devletlerinde görülebileceği gibi, bir çok açıdan ulusal entegrasyonunu sağlamış Batılı devletlerde de görülebilmektedir. Bugün Fransa'da Korsika ayrılıkçılığı ve İspanya'da Bask ayrılıkçılığı ulusüstü (supranational) bir yapı oluşturmakta olan Avrupa'nın ortasında sürüp gitmektedir. Dünyanın en müreffeh ülkelerinden biri olan Kanada'da da Katolik Fransız Kanadalılardan kaynaklanan bir Quebec sorunu ise halen devam etmektedir.

Buna rağmen her etnik temelli oluşum ile siyasal hareketler arasında bir doğru orantının olduğu söylenemez. Biraz önce belirtildiği gibi ekonomik, sosyal, siyasal kısıtlamalar ve birtakım tarihsel çökeltiler etnik temelli hareketleri besler, güçlendirir. Ancak bu hareketin ayrılıkçılığa yönelmesi ancak sosyolojik anlamda toplumda bir ayrımcılığın (discrimination) veya en azından farklı bir muamelelerin yapılması ve o etnik grubun bireylerinin bunu tam hissetmesi ile olur. Buna "motivasyon" adı verilebilir. Bunun yanı sıra etnik grubun bireyleri, ayrıldıkları takdirde şimdi içinde bulundukları durumdan daha iyi bir duruma sahip olacaklarına inanmalıdırlar. Buna etnik grubun "beklenti"si denilebilir. Bu beklenti unsurunun içine "gerçekleşebilirliği" de dahil etmek gerekir. Bu ise en başta uluslararası konjonktür, kendi kendine yeterlilik ve yaşayabilirlikle ilintilidir. Bu durumda şöyle bir önerme sunulabilir: Bir etnik grubun sahip olduğu motivasyon ve beklentinin gücü nisbetinde ayrılıkçı eğilimleri artar. Motivasyon ve beklentinin zayıf olduğu durumlarda siyasallaşmış olan etnik grup, kültürel haklar, özerklik veya federasyon ile tatmin edilebilir.

Bir genelleme yapılacak olursa, ulusçuluğun etnik temellere dayandırıldığı yerlerde (Balkan ve Doğu Avrupa ulusları) ortaya çıkan etnik hareketler, diğer etkenlerin olumlu katkılarıyla motivasyon ve beklenti güçlü olduğu için çatışmacıdırlar ve sonunda ayrılmanın gerçekleşme ihtimali yüksektir. Ancak ulusçuluğun vatandaşlık ve toprağa dayandırıldığı yerlerde (Batılı uluslar) ortaya çıkan etnik hareketler, diğer etkenlerin olumsuz katkılarıyla motivasyon ve beklenti zayıf olduğundan, çatışmalar kitlesel olmayıp marjinal düzeydedir ve buralarda ayrılıkçı eğilimlerin başarı şansı çok düşüktür. Somut olaylar da bunları kanıtlar niteliktedir.

3. ETNİK SORUNLARIN ULUSLARARASI BOYUT KAZANMASI VE ÇÖZÜM YOLLARI

3. 1. Etnik Sorunların Uluslararasılaşması

19. Yüzyıldan itibaren uluslararası politikada birkaç etnik hareket dalgası görmek mümkündür. Bunlardan ilki ana merkezleri Doğu Avrupa ve Balkanlar da 19. Yüzyılın son döneminin başlarında yaşanan etnik kendi kaderini tayin etme döneminde ortaya çıkan etnik hareket dalgasıdır. Bu dönemdeki etnik hareketler Osmanlı, Habsburg ve Romanov Hanedanlarının yıkılmasına neden olmuştur. İkinci etnik dalga 20. Yüzyılın ortalarına doğru Avrupa'nın sömürge imparatorluklarının deniz aşırı topraklarında ortaya çıktı. Bugün bu türden hareketler Afrika ve Asya'daki sömürge sonrası devletlerin barış ve istikrarını tehdit etmeyi sürdürmektedirler. Tamiller, Sihler, Morolar, Beluciler, Patanlar, Özbekler, Kazaklar, Ermeniler, Azeriler, Kürtler, Gürcüler, Filistinliler, Güney Sudanlı Eritleliler vb. bu tip etnik hareketleri başlatan gruplardır. 1960'lardan itibaren özerklik ya da ayrılma yönünde üçüncü bir etnik hareket dalgası Yugoslavya, Romanya ve Polonya'ya dek uzanacak şekilde Batı Avrupa'nın büyük bölümünü kasıp kavurdu. Katalan, Bask, Bröton, İskoç, Korsika, Gal ve Flaman hareketleri bunlardır.⁴⁰ Dördüncü etnik hareket dalgası ise SSCB'nin dağılmasının ardından ortaya çıkmıştır. Çeçenler, Boşnaklar, Sırlar, Hırvatlar, Abazalar, Osetler, Tacikler bu etnik hareketleri başlatanlardan bazılarıdır. Bu hareketleri başlatan etnik gruplardan kimisi devletini kurarak uluslar ailesinin bir ferdi olarak dünya politikasında yerini alırken, kimisi bu uğurdaki amansız mücadelesini sürdürmektedir.

Bugün uluslararası politikada yaşanan etnik sorunlar, genel olarak insan hakları ve özel olarak azınlık sorunları çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu bağlamda ulus-devletlerle etnik gruplar arasındaki çatışmaların önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Fakat bütün bunlara rağmen dünyanın pek çok yerinde azınlık sorunları ve etnik çatışmalar sürüp gitmektedir. Bugün Finlandiya'daki İsveçliler (Aaland Adaları), İspanya'da Katalan ve Basklar, İngiltere'de İrlandalılar (Kuzey İrlanda), Belçika'da Valonlar ile Flamanlar, Kosova'da Arnavutlar, Romanya'da Macarlar, Yunanistan ve Bulgaristan'da Türkler ve Makedonlar, Afganistan'da Peştunlar (Patanlar), Beluciler, Hazaralar, Tacikler, Özbekler ve daha dünyanın diğer pek çok yerinde başka etnik gruplar çatışma-uzlaşma yelpazesi içinde benzer sorunları yaşamaktadırlar.⁴¹ Bu etnik

sorunların ortaya çıkmasının en büyük nedenini ise bizzat ulus-devletin kendisi oluşturmaktadır. Özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde halen devam eden ve uluslararası hukukta egemen eşitlik, ülkesel bütünlük, siyasal bağımsızlık ve içişlerine karışmama gibi temel ilkelerle güvence altına alınan "nation-building" süreci etnik sorunlara neden olmaktadır.⁴² Tarih ulus-devletin tehlikeli bir ilizyon olduğunu göstermiştir. Çünkü Ortaçağ Avrupasında bile yanyana yaşayabilen etnik gruplar, ulus-devletlerin doğmasıyla birbirlerine karşı düşmanca bakmaya başlamışlardır.

Etnik sorunların uluslararası sorun haline dönüşmesinin birkaç nedeni vardır. Bunlardan birincisi devletlerin hasımlarına karşı stratejik bir takım kazanımlar elde edebilmek maksadıyla bir başka devletin esasen iç işi sayılabilecek etnik sorunlarına müdahale etmeleri ve etnik grupları, içinde yaşadıkları devletlere karşı kullanmaya çalışmalarıdır. Bunun yanı sıra konuyu uluslararası platformlara da taşımaları söz konusudur. Bunun en yakın örneğini Kürtler oluşturmaktadır. 1991 Körfez Savaşı sırasında ABD'nin Saddam Hüseyin'e karşı kullandığı Iraklı Kürtler ile yine, Avrupalıların 1980'li yılların ortalarında başlayarak bugün (1998) doruk noktasına ulaşan bir biçimde Türkiyeli Kürtleri Türkiye'ye karşı kullanmaya çalışmaları (bunu komşu Suriye ve Yunanistan çoktandır yapmaktaydı) etnik sorunların nasıl kısa zamanda uluslararası boyutlar kazanabildiğine açık birer örnek oluşturmaktadırlar.

İkinci olarak bir devletin kendi ülkesi dışındaki soydaşlarının azınlık haklarını koruma arzusu da (himayeci dış politika), etnik sorunların uluslararası alana taşınmasına neden olabilmektedir. Örneğin, Arnavutluk'un Kosovalı Arnavutlarla, Türkiye'nin Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türklerle ilgilenmesi gibi. Ancak bu tip sorunların uluslararası nitelik kazanabilmeleri için bölgesel güç dengelerini ve uluslararası barış ve güvenliği tehdit eder nitelikte olması gerekir. Uluslararası toplumun Kosova sorunu kadar Çin'deki Doğu Türkistan (Uygur Özerk Bölgesi) ve Tibet sorunuyla veya Afganistan'daki iç savaşla ilgilenmemesinin bir nedeni de bu olsa gerektir.

Üçüncü neden, devletlerin başka ülkelerde yaşayan etnik yandaşlarından yararlanmaya çalışmalarıdır. Bu iki biçimde olabilir. (i) Bir devletin, başka devlet-

lerin siyasal sınırları içinde yaşayan ve esas olarak etnik özelliklerinden dolayı kendisinden saydığı topluluklar üzerinde hak iddia etmesi, bu toplulukların yaşadığı toprakları kendi sınırlarına katmak istemesini ifade eden irredendist politikalar izlemeleridir. Bunun en çarpıcı örneğini Nazi Almanyasının dış politikasında bulmak mümkündür. Hitler'in ortaya attığı "tek millet, tek devlet" sloganıyla bütün Almanları tek devlet çatısı altında toplama amacına yönelik olarak, Avusturya, Saar Bölgesi, Südetler Bölgesi ve Danzig Serbest Şehrini işgal edilmesi irredendist politikanın sonucuydu. Bugün de özellikle Balkanlar da bu tip politikalara rastlamak mümkündür. (ii) Daha çok etnik yandaşları ABD'de yaşayanlar açısından söz konusu olan lobcilik faaliyetleridir.⁴³ Nitekim 1974

Kıbrıs Harekâtından sonra ABD Kongresi tarafından Türkiye'ye silah ambargosu uygulanması kararının ardında ABD'deki Yunan lobisi yatmaktadır.

Etnik sorunların uluslararası politika alanına girmesinin dördüncü nedeni

siyasi sınırlarda meydana gelen değişimler ve bunun sonucunda yaşanan toprak anlaşmazlıklarıdır. Ulus-devletlerin oluşum tarihinin de gösterdiği gibi yeni ulusal sınırlar yeni azınlıklar ortaya çıkarır. Bu sorun ise ancak "etnik temizleme"pahasına ortadan kalkar. Etnik sorunların uluslararası platformlara taşınmasına neden olan bu tip sınır değişimleri sonucu ortaya çıkan toprak anlaşmazlıkları ve azınlık sorunları özellikle Balkanlar ile Orta ve Doğu Avrupa'da yaygındır.⁴⁴ Bunlar arasında Transilvanya, Dobruca, Basarabya, Bukovina, Batı Trakya, Kuzey Epirus, Kosova, Banat, Südetland, Silezya sayılabilir.⁴⁵

Beşinci olarak günümüzde yaşanan etnik sorunların en temel nedenini ise eski sosyalist rejimlerin uyguladıkları etnik grup politikaları oluşturmaktadır. Özellikle ulus bilincinin yerine sınıf bilincini yerleştirmeye yönelik olarak, çeşitli halklar kendi yurtlarından kopartılarak başka yerlere göç ettirilmiş, ayrıca önemli sayıda Rus da bu boşaltılan topraklara yerleştirilmişti. SSCB'nin dağılmasıyla ve Rusya Federasyonunun kurulmasıyla herşeyden önce önemli sayıda Rus, Rusya dışında kalmıştır. Bunların sayısı 25 milyon civarındadır. Kazakistan'da yaşayan Rusların oranı %38'dir. Rusya bu azınlıkları gerekçe göstererek Moldova, Abhazya ve Tacikistan'a müdahalelerde bulunmuştur.⁴⁶ Ayrıca Dağlık Karabağ bölgesinde, Gür-

Ulus-devletlerin oluşum tarihinin de gösterdiği gibi yeni ulusal sınırlar yeni azınlıklar ortaya çıkarır. Bu sorun ise ancak "etnik temizleme"pahasına ortadan kalkar.

cistan'da ve Çeçenistan'da yaşanan sorunların da SSCB'nin uyguladığı politikaların sonucu olduğu açıktır.

Son olarak azınlık haklarına yönelik uluslararası ilginin olağanüstü artması sonucu, bu tip sorunlar kısa sürede uluslararası politikanın gündemine girebilmektedir. Özellikle azınlıklarla yakından ilgilenen hükümet dış kuruluşlar (NGO) , hazırladıkları raporlarla devletlerin dış politikalarını etkileyebilmekte ve sorunu uluslararası kamuoyuna mal edebilmektedirler. Örneğin Şubat 1988'de Helsinki İzleme Komitesi'nin Türkiye'deki insan hakları ihlalleriyle ilgili yayınladığı rapor, ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesinin 1988 İnsan Hakları Raporuna aynen yansımış ve Türkiye'deki Kürtlerin durumu tartışma konusu yapıldığından Türkiye-ABD ilişkilerini etkilemiştir.⁴⁸

3. 2. Uluslararasılaşmış Etnik Sorunların Çözümlemesi ve Çatışmaların Önlenmesi

Bugün geline nokta etnik sorunların uluslararası politikanın ve uluslararası hukukun önemli konularından biri haline geldiğini söylemek abartma olmayacaktır. Uluslararası toplum bir yandan bu sorunların önüne geçerek devletlerin bölünmesini önlemeye yönelik, henüz üzerinde tam odaya sağlanamamış bir takım uygulamalar geliştirmeye çabalar (en genel ifadeyle azınlık hakları), öte yandan azınlıkları korumaya yönelik sözleşme hükümlerini uygulama konusunda devletleri iknaya çalışmaktadır. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatının (AGİT) bu yöndeki çalışmaları özellikle önem arz etmektedir. Ancak esas ciddi çalışmaların Birleşmiş Milletler'de yapılması gerekmektedir.

Bugün azınlık sorunlarının ve etnik çatışmaların önüne geçilebilmesi ve bu toplulukların korunabilmesi için gerekli düzenlemeleri sağlayan uluslararası belgeler arasında Birleşmiş Milletler çerçevesinde 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi, 1965 Irk Ayrımının Bütün Biçimleriyle Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi, 1966 tarihli Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (özellikle 27. Madde)⁴⁹, 1992 Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Haklarına İlişkin Bildiri⁵⁰, Avrupa Konseyi çerçevesinde Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (14. mad.), Bölgesel Dillere ya da Azınlık Dillerine İlişkin Avrupa Yasası (5 Kasım 1992'de imzaya açıldı) ve Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi (1 Şubat 1995'te imzaya açıldı), AGİK çerçevesinde özellikle 1990 Kopenhag Belgesi

ve 1991 Cenevre Ulusal Azınlıklara İlişkin AGİK Uzmanlar Toplantısı Raporu sayılabilir.

Bu uluslararası belgelerde her türlü azınlığın yanı sıra etnik azınlıklara da doğrudan ya da dolaylı olarak değinilerek onları korumaya yönelik bir takım haklar sıralanmıştır (self determinasyon hakkı⁵¹, insan hakları, azınlık hakları ve ırk ayrımcılığı yasağı çerçevesinde), devletler de bunları kabullenmişlerdir. Ancak önemli olan bunu uygulayacak siyasi iradenin mevcut olmasıdır. Ayrıca uluslararası hukuk bir yandan etnik grupları korumak için gerekli hükümleri ihdas ederken, öte yandan bu grupların içinde yaşadıkları devletlerin parçalanmalarıyla netice verecek bir siyasi eğilime girmelerini önlemek için birtakım önlemler de almaktadır. Örneğin Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesinde grup haklarından söz etmek yerine "ulusal, etnik, dilsel, dinsel azınlıklara mensup bireylerin" haklarından söz edilmektedir.

Konuyla ilgilenen biliminsanları da etnik çatışmaların önüne geçilmesine yönelik birtakım modeller üzerinde çalışmaktadırlar. Bazı yazarlara göre⁵², içinde birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmış (soy, dil, din, renk farkları olan) birden çok etnik grubu barındıran devletlerde -ki bunlara derin bölünük toplumlar deniyor etnik ilişkiler açısından bugüne kadar temelinde şiddet, parçalanma, bastırma ve uzlaşma unsurlarının olduğu sekiz çeşit çatışma düzenleme yönteminin uygulandığı görülmüştür. Bunlardan birincisi, "sürekli şiddet" içinde yaşamayı kabullenmedir. Etiyopya, Sudan, Uganda ve Lübnan bunun örneklerindedir. İkincisi, şiddet sonrası bölünmedir. Hindistan (1948) ve Kıbrıs'ta olduğu gibi. Üçüncüsü, şiddete başvurmadan bölünmedir. Burada barışçı bir ayrılma söz konusudur. Mali, Malezya, Hollanda, İsveç ve Çekoslovakya'daki gibi. Dördüncüsü, sürekli olmayan gerektiğinde baskı yöntemi uygulamadır. Suriye, Çad, Ürdün, Kamerun'da bir zamanlar olduğu gibi. Beşincisi, kararlı ve sürekli baskı uygulamadır. Mısır, Burundi gibi ülkelerde asimile edilemeyen azınlıklara karşı uygulanmaktadır. Altıncısı, şiddet sonrası uzlaşmadır. Avusturya, Yugoslavya (II.Dünya Savaşı sonrası) ve İsveç örneklerinde olduğu gibi. Yedincisi, şiddete başvurmadan önce uzlaşmadır. Belçika ve Hollanda'da uygulandığı gibi. Son olarak tek yol uzlaşma yöntemidir ki, Ruanda ve Endonezya bunun en iyi örnekleridir.

Günümüz şartlarında aynı yazarlar dört çatışma düzenleme yöntemini önermektedirler. Birincisi ayrılmadır. Bu küreselleşen dünyanın gidişine uygun düşmeyen bir yöntem olsa da bazan gerekli olmaktadır.

Nitekim 1971'de Bangladeş'in Pakistan'dan ayrılması, yakın zamanda Sloven, Hırvat ve diğer etnik grupların Sırp egemenliğindeki Yugoslavya'dan ayrılmaları bunun örnekleridir.

İkinci yöntem "etnik demokrasi"nin kurulmasıdır. Burada baskın etnik grubun kurduğu bir demokrasi vardır ve herkese birtakım genel haklar verilmiştir. Devletin şeklini baskın etnik grup belirler. Örneğin resmi dil, bu etnik grubun dilidir. Azınlıkların bireysel ve grup hakları konusunda birtakım kısıtlamalar söz konusudur. İsrail'de olduğu gibi.

Üçüncüsü, ortak toplumluluktur. Bu özellikle etnik sorunları olan çoğulcu geçmişe sahip olan ülkelerde uygulanabilir. Burada etnik gruplar arasında güç paylaşımı söz konusudur. Burada her etnik grubun iktidarda bir payı vardır ve baskın etnik grup söz konusu değildir. Burada azınlık durumundaki etnik gruplara özel haklar ve iktidarda yer verilerek varlıklarını devam ettirmeleri ve devlete yabancılaşmamaları sağlanır. Burada çoğunluk yönetimi yerine konsensus ve eşitlik vurgulanır⁵³. Bir zamanlar Lübnan'da ve günümüzde Belçika, İsviçre, Hollanda'da uygulandığı gibi.

Dördüncüsü ise liberal demokrasinin işletilmesi. Burada devlet etnik ilişkiler temelinde değil vatandaşlık temelinde demokrasiyi işletir. Bütün bireyler eşit siyasi haklara sahiptirler. Birey hakları en üst düzeydeyken, grup hakları en alt düzeydedir. Devlet hiçbir etnik gruba ayrıcalıklar tanımaz. Burada beklenen durum farklı etnik grupların doğal bir asimilasyon sürecinden geçerek toplumun bir eriten pota (melting pot) haline dönüşmesidir.

Yukarıda sayılanlardan başka çeşitli özerklik biçimleri (topraksal ya da kültürel özerklik), federalizmin değişik şekilleri⁵⁴, özel haklar, çokkültürlülük gibi değişik çatışma düzenleme yöntemleri de bulunmaktadır. Bu yöntemlerden her birinin günümüzde uygulanma alanı bulması mümkündür. Ayrıca uluslararası hukuk açısından uygun bir zemin de bulunmaktadır. Hatta AGİT çerçevesinde yapılan çalışmalar bu zemini daha da geliştirmektedir. Önemli olan yöneticilerin akılcı bir şekilde davranarak kendi toplumlarının özelliklerini ve dünyanın gittiği yönü de gözönüne alarak en uygun yöntemleri uygulamalarıdır.⁵⁶

SONUÇ

Küreselleşen dünyada yalnızlaşan ve ulus-devletin homojenleştirici yapısı altında kendi kültürel kimliklerinin bastırıldığına inanan insan toplulukları, Soğuk Savaş sonrası dönemin getirdiği kaos ortamında

ve postmodern söylemin desteğinde bugün yine soy ve daha çok kültür temelince dayanan etnik kimliklerine dönme eğilimi içine girmişlerdir. Yaşanan bu süreç bir taraftan ulus-devletleri zayıflatırken, öte yandan etnik kimlikleri güçlendirmektedir.

Bugün uluslararası dengeleri de tehdit eden pek çok çatışmanın temelinde kökleri tarihin derinliklerinde yatan etnik kimlikler vardır. Bastırılmış etnik kimlikler tarihin her döneminde fırsat bulduklarında kendi doğal süreçlerini yaşamak için ortaya çıkmışlardır. Bugün uluslararası boyut kazanan etnik sorunlarda da yaşanan bundan başka bir şey değildir. Her etnik grubun ayrılarak kendi devletini kurması ulusüstü birliklerin kurulduğu dünyamızda gerçekçi olmayan bir yaklaşım olmanın yanı sıra hiç kimsenin yararına da değildir. Dolayısıyla yapılması gereken bu etnik grupların ayrılması değil, içinde yaşadıkları toplumla birarada yaşayabilmesinin sağlanmasıdır. Uluslararası hukuki zemin buna elverişlidir. Devletler bu zemini herhangi bir dış baskıya maruz kalmadan kendi çıkarlarının gereği olarak değerlendirmek zorundadırlar. Aksi takdirde bu sorunlarla hem ulusal hem de uluslararası düzeyde çok daha güç şartlar altında uğraşmak zorunda kalacaklardır.

Kaynakça

Alpkaya, Gökçen, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", *TODAİE İnsan Hakları Yıllığı*, C.14, 1992, s.147-176.

Anderson, Charles H., *Toward A New Sociology*, London, 1974.

Armstrong, John A., *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill, University Of North Carolina Press, 1982.

Ataöv, Türkkaya, *Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık*, Ankara, AÜSBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları, 1996.

Arşava, A. Füsun, *Azınlık Kavramı Ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler Ve Özellikle Medeni Ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara, AÜSBF Basımevi, 1993.

..... "Azınlık Hakları Ve Bu Çerçeve Ortaya Çıkan Düzenlemeler", *AÜSBF Dergisi*, C. 47, Sayı: 12, S. 57-60

Connor, William, *Ethnonationalism, The Quest For Understanding*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1994.

Devetak, Silvia, "The Nation-State, Democracy, Ethnic Diversity, Equality And Progress", *Innovation: The European Journal Of Social Sciences*, Vol. 4, March 1991.

Gellner, Ernest (Çev. Simten Coşar, Saltuk Özürtürk, Nalan Soyarak), *Milliyetçiliğe Bakmak*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.

Greeley, Andrew M., *Why Can't They Be Like Us? American's White Ethnic Groups*, 1971.

Guibernau, Montserrat (Çev. N. N. Domaniç), *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet Ve Milliyetçilikler*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997.

Horowitz, D.L., *Ethnic Groups In Conflict*, Berkley, London, Los Angeles, University Of California Press, 1985.

Kirişçi, Kemal-Winrow, Gareth M. (Çev. Ahmet Fethi), *Kürt Sorunu, Kökeni Ve Gelişimi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Nodia, Ghia, "Milliyetçilik Ve Demokrasi", *Sosyal Ve Siyasal Teori, Seçme Yazılar*, Der. Atilla Yayla, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993.

Oran, Baskın, *Devlet Devlete Karşı*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1994.

Pettigrew, Thomas E., "Ethnic Group", *The World Book Encyclopedia*, C.6, World Book Inc., 1991.

Smith, Anthony D. (Çev. Bahadır Sina Şener), *Milli Kimlik*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

....., *State And Nation In The Third World, The Western State And African Nationalism*, Britain, A Member Of The Harvester Press Group, 1983.

....., *The Ethnic Origins Of Nations*, Oxford, Basil Blackwell Inc., 1986.

Smootha, Sammy; Hanf, Theodor, "The Diverse Modes Of Conflict Regulations In Deep Divided Societies", *Ethnicity And Nationalism*, Ed. By Anthony D. Smith, Leiden, New York, Köln, E. J. Brill, 1992.

Sönmezoğlu, Faruk, *Uluslararası Politika Ve Dış Politika Analizi*, 2.B., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995.

Stavenhagen, Rodolfo, *The Ethnic Question Development And Human Rights*, United Nations University Press, 1990.

Wallerstein, Immanuel Balibar, Etienne (Çev. Nazlı Ökten), *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, 2.B., İstanbul, Metis Yayınları, 1995.

Volkan, Vamık (Çev. A.Çevik-B.Ceyhan), *Etnik Terörizmin Psikolojisi*, Ankara, Politik Psikoloji Yayınları, 1993.

....., *Politik Psikoloji*, Ankara, Politik Psikoloji Yayınları, 1993.

Yavuz, Turan, *ABD'nin Kürt Kartı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993.

Yılmaz, Aytekin, *Etnik Ayrımcılık*, Ankara, Vadi Yayınları, 1994.

Dipnotlar

¹ Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Basil Blackwell Inc., 1986, s. 21.

² *Encyclopedia Britannica*, Chicago Encyclopedia Britannica Inc., s. 582. Bir başka ansiklopedide ise etnik

grup, aynı toplum içindeki diğer insanların çoğunluğundan kendilerini farklı kılan ortak özelliklere sahip bir insan grubu olarak ifade edilmektedir. Thomas E. Pettigrew, "Ethnic Group", *The World Book Encyclopedia*, C. 6, World Book Inc., 1991, s. 381.

³ William Connor, *Ethnonationalism, The Quest for Understanding*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1994, s. 101.

⁴ Anthony D. Smith (Çev. Bahadır Sina Şener), *Milli Kimlik*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 43.

⁵ Connor, age., s. 108.

⁶ Anthony D. Smith, *State and Nation in the Third World, The Western State and African Nationalism*, Britain, A Member of the Harvester Press Group, 1983, s. 63.

⁷ Smith, Milli..., s. 71.

⁸ Immanuel Wallerstein, Etienne Balibar (Çev. Nazlı Ökten), *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, 2. b., İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s. 92.

⁹ Ghia Nodia, "Milliyetçilik ve Demokrasi", *Sosyal ve Siyasal Teori, Seçme Yazılar*, Der. Atilla Yayla, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993, s. 46.

¹⁰ Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow (Çev. Ahmet Fethi), *Kürt Sorunu, Kökeni Ve Gelişimi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 12.

¹¹ Bugün uluslararası sistemdeki ulus-devletler etnik türdeşlik açısından çok farklı özellikler göstermektedir. Etnik türdeşlik sıralamasında Kuzey ve Güney Kore ile Japonya ilk sıralarda yer aldığı görülmektedir. Walker Connor 1971'de yaptığı bir araştırma sonucunda 132 devletten sadece 12 tanesinin (%9.1) etnik açıdan homojen olduğunu tesbit etmiştir (Connor, age., s. 29).

¹² Connor, age., s. 100, 102.

¹³ D.L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Berkley, London, Los Angeles, University of California Press, 1985, s. 57.

¹⁴ Max Weber, *Economic and Society*, s. 389'dan aktaran Montserrat Guibernau (Çev. Neşe Nur Domaniç), *Milliyetçilikler: 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1997, s. 3940.

¹⁵ Ernest Gellner (Çev. Simten Coşar, Saltuk Özürtürk, Nalan Soyarık), *Milliyetçiliğe Bakmak*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 59.

¹⁶ Gellner, age., s. 72.

¹⁷ Charles H. Anderson, *Toward A New Sociology*, London, 1974, s. 234.

¹⁸ Birleşmiş Milletler alt komisyonunda 1950 yılında ırk sözcüğünün etnik sözcüğü ile ikame edilmesi karara bağlanmıştır. Bu değişikliğin nedeni ırkın sadece genetik fiziki özellikleri kapsamı, buna karşılık etnik sözcüğünün tüm biyolojik, kültürel ve tarihi özellikleri de içermesidir (A. Füsun Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1993, s. 54).

- ¹⁹ Wallerstein Balibar, *age.*, s. 130.
- ²⁰ Ayrıntı için bkz. Vamık Volkan (Çev. A. Çevik-B. Ceyhun), *Etnik Terörizmin Psikolojisi*, Ankara, Politik Psikoloji Yayınları, 1993, s. 912.
- ²¹ Vamık Volkan, *Politik Psikoloji*, Ankara, Politik Psikoloji Yay., 1993, s. 64.
- ²² Bunların geniş açıklaması için bkz. Volkan, *Politik...*, s. 6673.
- ²³ Smith, *Milli...*, s. 4041.
- ²⁴ Wallerstein-Balibar, *age.*, s. 98.
- ²⁵ Smith, *Milli...*, s. 41
- ²⁶ Smith, *The Ethnic Origins...*, s. 2230.
- ²⁷ Smith, *The Ethnic Origins...*, s. 22.
- ²⁸ Ayrıntı için bkz. John A. Armstrong, *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill, University of North Caroline Press, 1982, 4. ve 5. Bölümler.
- ²⁹ Andrew Greeley, *Why can't they be like us? American's White Ethnic Groups*, 1971, s. 40.
- ³⁰ Aytekin Yılmaz, *Etnik Ayrımcılık*, Ankara, Vadi Yayınları, 1994, s. 22.
- ³¹ Daha geniş açıklama için bkz. Smith, *The Ethnic Origins...*, s. 76-88.
- ³² Smith, *Milli...*, s. 46-47.
- ³³ Smith, *Milli...*, s. 63.
- ³⁴ Kirişçi, *Winrow, age.*, s. 18.
- ³⁵ Kirişçi, *Winrow, age.*, s. 19.
- ³⁶ Volkan, *Etnik Terörizm...*, s. 15-16.
- ³⁷ Kirişçi, *Winrow, age.*, s. 13.
- ³⁸ Gellner, *age.*, s. 59.
- ³⁹ Ayrıntı için bkz. Baskın Oran, *Devlet Devlete Karşı*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1994, s. 112115.
- ⁴⁰ Bu etnik hareket dalgalarının özellikleri ve gelişimleriyle ilgili ayrıntılar için bkz. Smith, *Milli...*, s. 192-219.
- ⁴¹ Özet bir çalışma için bkz. Türkkaya Ataöv, *Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık*, Ankara, AÜSBF İnsan Hakları Merkezi Yayınları, 1996. Batı Avrupa'daki azınlıkların tam listesi için bkz. A. Füsün Arsava, "Batı Avrupa'da Etnik Azınlıkların Korunması", *AÜ İletişim Fakültesi Yıllık* 1992, s. 24. Bugün sayıları 200'ü geçmeyen devletlerin sınırları içinde yaşayan ve üyeleri bu devletlerin vatandaşları olan 8000 civarında etnik grubun olduğu sanılmaktadır (Rodolfo Stavenhagen, *The Ethnic Question Development and Human Rights*, United Nations University Press, 1990, s. 2).
- ⁴² Bu sürecin etnik gruplara etkisi için bkz. Stavenhagen, *age.*, s. 10150.
- ⁴³ Faruk Sönmezoğlu, *Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi*, 2.b., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1995, s. 463-466.
- ⁴⁴ Bunun nedenleri için bkz. Silvia Devetak, "The Nation-State, Democracy, Ethnic Diversity, Equality and Progress", *Innovation: The European Journal of Social Sciences*, Vol. 4, March 1991, s. 125.
- ⁴⁵ Buradaki etnik azınlık sorunları için bkz. Ataöv, *age.*, s. 2746.
- ⁴⁶ Ataöv, *age.*, s. 2830.
- ⁴⁷ Amnesty International, Human Rights Watch, Helsinki Watch, Minority Rights Group bunlardan sadece biridir.
- ⁴⁸ Ayrıntı için bkz. Turan Yavuz, *ABD'nin Kürt Kartı*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1993, s. 108-109.
- ⁴⁹ Sözleşmenin 27. Maddesi etnik azınlıklar açısından özellikle önem taşımaktadır. Bu maddenin ayrıntılı yorumu için bkz. A. Füsün Arsava, *Azınlık Kavramı ve Azınlık Haklarının Uluslararası Belgeler ve Özellikle Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin 27. Maddesi Işığında İncelenmesi*, Ankara, AÜSBF Basımevi, 1993.
- ⁵⁰ Bu bildiri için bkz. Gökçen Alpkaya, "Uluslararası İnsan Hakları Hukuku Bağlamında Azınlıklara İlişkin Bazı Gelişmeler", *TODAİE İnsan Hakları Yıllığı*, C.14, 1992, s.172176.
- ⁵¹ Ancak bugün için selfdeterminasyon hakkı bir azınlık hakkı olarak görülmemekte ve azınlıkların korunmasında bir araç olarak kullanılmamaktadır. Ayrıntı için bkz. A. Füsün Arsava, "Azınlık Hakları ve Bu Çerçeve Ortaya Çıkan Düzenlemeler", *AÜSBF Dergisi*, C. 47, Sayı: 12, s. 57-60 ve Alpkaya, *agm.*, s. 161.
- ⁵² Bu kısım Sammy Smootha, Theodor Hanf, "The Diverse Modes of Conflict Regulations in Deep Divided Societies", *Ethnicity and Nationalism*, Ed. By Anthony D. Smith, Leiden, New York, Köln, E.J. Brill, 1992, s. 2832 kaynak alınarak yazılmıştır.
- ⁵³ Ortak toplumluluk konusu için bkz. Kirişçi, *Winrow, age.*, s. 192-195.
- ⁵⁴ Federalizmin bir etnik çatışma çözümü yöntemi olabilmesinin gerekçeleri için bkz. Horowitz, *age.*, s. 601-628.
- ⁵⁵ Çokkültürlü bir toplumda, vatandaşlık ve sivil haklar belirli bir kültürel kimliği ima etmez. Hiçbir grup zorla asimile edilmez. Farklı kültürel kimliklerin birarada var olmasına, hatta gelişmesine imkan tanınır. Aynı zamanda bütün etnik gruplar bir tek devlete ait olma duygusunu da paylaşırlar (Kirişçi, *Winrow, age.*, s. 209).
- ⁵⁶ Nitekim Batı Avrupa'da birbirinden farklı yöntemlerle azınlıkların korunduğu görünmektedir. Bu devletlerin uygulamaları için bkz. Arsava, *agm.*, s. 30-42.

Şöhret ve Güvenilirlik*

Avrupa Para Birliği Üzerine Son Onbeş Yılda Oluşan Literatürün Seçmecisi Bir Değerlendirmesi

Hakan Batur **

Gündüz Fındıkçioğlu ***

Giriş

Avrupa 1992 Eylül'ünde Avrupa Döviz Kuru Sisteminin (Exchange Rate Mechanism - ERM) kısmi çöküşüyle sarsıldı. 1993'te gelen çok daha da sertti ve sistem neredeyse tamamen çöküyordu. ERM krizleri AB ülkeleri arasındaki siyasi ve ekonomik gerilimleri iyice açığa çıkardı. Almanya'nın birleşme sancılılarıyla birleşince söz konusu gerilim daha da yakıcı bir hal aldı. Danimarka'nın Maastricht'e hayır oyu vermesiyle iyice sıkışan Avrupa'nın entegrasyon süreci Fransa'dan gelen -az bir farkla da olsa- evet oyuyla bir ölçüde rahatladı. Ancak, Britanya ve İtalya'nın ERM'den çekilmesi (1992) ve Ağustos 1993'te ERM kur bantlarının + 2.25'ten + 15'e genişletilmesi işleri yeniden kanşık hale getirdi. 1993 yazında Drèze ve Malinvaud gibi büyük üstatların yazdıklarına bakılırsa, kaygı yayılıyordu. Peseta'ya % 5 değer kaybettiren İspanya sermaye hareketlerinin kısıtlanmasından bahsetmeye başlanmıştı bile. 1993 sonuna doğru Avrupa Para Birliği fikrinin önünde çok engel var gibi görünüyordu ve bu konuda iyimser olan çok az iktisatçı kalmıştı.

Aslında, 1992 krizine kadar ERM bir "başarı öy-

küsü" gibi algılanmaya başlanmıştı ve enflasyonu "Alman normuna" indirme konusunda eleştirilecek bir yanı yok gibi görünüyor. Teorik planda, bu başarıyı açıklamak için kullanılan temel kavramlar *şöhret* ve *güvenilirlik* olarak literatüre geçmiş bulunuyordu. Bu makalede yapılmaya çalışılan da *güvenilirlik* (kredibilite) kavramı etrafında örülen teorik literatüre bir göz atmaktan ibaret sayılabilir. Modern makroiktisatta kendilerine önemli bir yer bulmuş olan bu kavramların teorik statülerine bir göz attıktan sonra, "şöhret ödünç alma" tezini inceleyeceğiz. Bu tez literatürün "hakim" tezi olarak görülebilir (Giavazzi & Giovannini, 1989). Hakim kavram olan Bundesbank'a dayalı kredibilite kazanma temasını "muhalefet" statüsündeki görüşlerle de karşılaştıracğız. Muhalef tezler sermayenin serbest dolaşımı, senyöraj ve temel ekonomik göstergelerin önemi (süregiden işsizlik, düşen rekabet gücü vb) gibi temalara dayanıyor. Başka türlü söylersek, heterodoks pozisyon EMU'ya geçişte bütün sorunları çözecek bir "genel kredibilite teorisinin" olmadığını ve çeşitli ülkelerin iktisadi temelleri arasındaki uyumsuzlukların toptan çözülemeyeceğini savunuyordu. ERM ve EMU'ya geçişte genel bir teorisinin olmadığını savunmak aslında çeşitli AB ülkeleri arasında çıkar birliği kadar uzlaşmazlığı olduğunu da savunmak oluyor ve teorik görüşler bir ölçüde AB arenasındaki önemli oyuncuların siyasi ve iktisadi çıkarlarını da yansıtıyor.

* Bu paper orijinal olarak İngilizce yazılmıştır. İlk versiyonu Hakan Batur tarafından Johns Hopkins Üniversitesi Bologna Center'da Professor Giorgio Basevi'nin Topics in International Monetary Theory and Policy Seminar'ına sunulmuştur (1991). İkinci yazar 1993 yılında AB Komisyonu'nda stajyer iken makaleyi gözden geçirmiş ve D.G. 12'ye sunmuştur. Son ve kapsamlı değişiklikler İstanbul'da ve ikinci yazar Washington'da iken (Dünya Bankası) 1995 yılında yapılmıştır. Makale, 1996 yılında bir hakemin dokuz noktadaki ayrıntılı eleştirisini dikkate alarak tekrar yazılmıştır. EMU'daki son gelişmeler üzerine 1999 yılı itibarıyla yeniden ele alınacak ve epeyce değişecek olan bu çalışmanın şu anki versiyonunu İktisat Dergisi için kısaltarak çeviriyoruz. Orijinal İngilizce metnin yaklaşık % 30'u olan bu Türkçe metinde aynı bıraktığımız tek şey kaynakça. Metin önemli ölçüde kısaltıldığı için kaynakçada bulunan çalışmalara yapılan göndermeler de en azından bir ölçüde kaybolmuş durumda. Alıntıları da aşağı yukarı tamamen çıkarttık. Yine de kaynakçayı olduğu gibi bırakmayı, öğrencilere yarar sağlayabileceğini düşünerek, uygun bulduk. İngilizce kesin versiyonun bu yıl yayınlanacağını sanıyoruz.

** İktisatçı ve siyaset bilimci

*** İktisatçı ve siyaset bilimci

Şöhret ve Güvenilirlik: Bir Kavramsal Yaklaşım

Kamu otoritesinin davranışı makroekonomi literatüründe uzun süre dışsal (exogenous) olarak ele alındı. Ancak, son onbeş-yirmi yılda kamu da içsel (endogenous) bir değişken olarak modellenmeye başlandı. Böyle bir yaklaşım tipik olarak hükümete bir objektif fonksiyon atfeder ve hükümetin objektif (amaç) fonksiyonunu özel sektörün davranışsal kısıtlarına tabi olarak maksimize etmeye çalıştığını varsayar (Persson, 1988). Temel fikir iktisat politikalarına karar veren kamu otoritesiyle özel sektör arasında stratejik bir karşılıklı etkileşimin olduğu ve bu sürecin bir *dinamik oyun* olarak modellenebileceği şeklindedir. Güvenilirlik problemi tam da bu noktada doğuyor çünkü kamu otoritesi için önceden açıklanmış "optimal" patikayı terk ederek özel sektöre sürprizler hazırlamak eğilimi ve müşevviki içsel olarak ortaya çıkıyor. Diğerlerinin yanında, Kydland & Prescott (1977), daha sonra Calvo (1978) ve Barro & Gordon (1983 a, 1983 b) bu fikirleri "Zaman Tutarlılığı" sorunu olarak bilinen genel bir çerçeveye oturtular.

Optimal Planların Zaman Tutarlılığı

Optimal iktisat politikalarının zaman tutarsızlığı planlanan dönemin başında optimal olan politikaların daha sonraki bir tarihte optimal olmaktan çıkması demektir. Ex ante, optimal bir para politikası kuralı özel sektörden bir cevap alacaktır. Ama ex post reaksiyonlar ex ante cevaplardan farklı olacaktır. *Bu durumda da hükümetin ex post tahditleri ex ante tahditlerinden farklı olacaktır. Ex ante oluşturulmuş para politikası kurallarının ikinci en iyi statüsüne düşmesiyle bu kuralardan sapmak için ex post bir müşevvik (incentive) oluşmuş olacaktır.* Hükümet kendisini önceden ilk ilan ettiği kurala bağlayabilir ve özel sektörü buna ikna edebilirse sorun çözülmüş olur. Ancak, hükümet (devlet) üzerinde yaptırım uygulayabilecek bir kurumun olmaması önceden bağlanma iddiasının da güvenilir olmamasına yol açabilir. Ayrıca, ex post optimaliteyi sağlayacak güvenilirlik tahditinin de ek olarak hükümetin ex ante tahditlerine eklenmesi bu tahditin olmadığı durumdaki ex ante optimal politikaya göre

bir refah kaybı oluşturur. Ekonomiyi ikinci en iyiden birinci en iyiye sürüklemek isterken atılan adımlar bu sefer optimaliteyi üçüncü en iyiye kadar düşürebilir - Kydland & Prescott (1977)'nin temel sonucu da budur.¹

Hükümet kendisini önceden ilk ilan ettiği kurala bağlayabilir ve özel sektörü buna ikna edebilirse sorun çözülmüş olur. Ancak, hükümet (devlet) üzerinde yaptırım uygulayabilecek bir kurumun olmaması önceden bağlanma iddiasının da güvenilir olmamasına yol açabilir.

Para Politikası Oyunlarında Zaman Tutarlılığı

İlgili literatür esas itibarıyla oyun-teorik bir literatür. Ancak, burada amacımız oyun teorisine bir giriş yapmak değil. Para politikasının, bir enflasyon düşürme programının üretim ve istihdam açısından maliyetini minimize etmeye nasıl yaradığını görmek değişik modellerin oyun-teorik veçhelerine bakmaktan daha temel nitelikte

görünüyor. *Modellemelerin arkasında yatan temel varsayım kamu otoritesinin enflasyonda beklenmedik, sürpriz değişiklikler yaparak üretimi etkileyebileceği varsayımdır.*² Bu modellerin temel vargısı, kamu otoritesinin kendisini baştan ilan edilmiş bir kurala bağlayamayarak "şaşırtmaca" yapmaya kalkışması halinde ekonominin sub-optimal bir Nash dengesine oturacağıdır. Bu dengede işsizlik "doğal haddinde" (natural rate) kalacak, ancak enflasyonist bir baskı ortaya çıkacaktır. *Bir başka deyişle, özel sektörü yanıltmak için kamunun yapacağı bir şaşırtmaca sadece enflasyon yaratmakla kalacaktır.*

"Şöhret Ödünç Alma" Hipotezine Bir Bakış

Ortodoks görüş EMS'yi üye ülkelerin kurlarını Alman markına bağlayarak "Bundesbank'ın şöhretini ödünç aldıkları" bir kurumsal dizayn olarak görür. Böylece, EMS bir *de facto* Alman markı bölgesi olmaktadır.³ Orijinal niyetlerden farklı olarak, EMS asimetrik bir temelde yükseldi. Uyum politikalarının yükü Almanya ve diğer üyeler arasında eşit dağılmadı. ERM dalgalanma bandı içindeki döviz piyasası müdahalerinin çoğu Almanya dışındaki ülkelere geldi ve Almanya sadece marjda dolara karşı müdahale etmekle yetindi. Böylece Almanya'da faiz oranları kur değişikliği beklentilerinden etkilenmezken diğer ülkelerde sert dalgalanmalar oldu. "Şöhret ödünç alma" tezinin en önemli varsayımı döviz kurunu hedeflemenin parasal büyüklükleri veya faiz oranlarını hedeflemekten

daha güvenilir olduğudur. Ama bu varsayımın teorik olarak doğrulanması pek mümkün olamadığı için, varsayımın gerçekçiliğini sınamakta ampirik çalışmalar öne çıkmaktadır. Her durumda, tezin vargısı olan EMS'nin *de facto* Alman markı bölgesi olduğu iddiası ilgili dönemde doğru görünmektedir.

Yukarıda özetlenen "hakim görüş" çeşitli eleştirilere hedef oldu. Axel Weber Almanya'nın dışarıdan gelen (EMS içi) etkilerden muaf olmadığını savundu. Almanya EMS içinde tamamen hakim durumda değildi. Özellikle Fransa Almanya dışındaki ülkelerin para politikalarını etkileyebiliyordu. Weber'e göre EMS çift kutuplu bir sistem olarak çalıştı ve Banque de France sisteminde "sert döviz opsiyonunu" (hard currency option) temsil etti (Weber, 1991,

1992). En azından başlangıçta, Belçika, Danimarka ve İrlanda "yumuşak döviz" opsiyonunu tercih ettiler.

Hollanda başından beri sert döviz seçmişti. Bu çift kutupluluğun "şöhret ödünç alma" tezinin yürüttüğü iddia edilmeye başlandı çünkü çift kutupluluk enflasyon karşısı bir eğilimin sistematik olmasını engelliyordu. Backus & Driffill'in oyun-teorik modellerine dayanarak (Backus & Driffill, 1985 a, 1985 b), Weber hükümetin enflasyonla mücadeledeki şöhreti mekanizması üzerine kurulu ampirik bir çalışma yaptı ve EMS döneminde sadece küçük ülkelerin şöhretten yararlandığını iddia etti (Weber, 1992). EMS'nin başarısı Fransa'nın sert döviz opsiyonunu zorlaması karşısında Almanya'nın yumuşak döviz desteklemesiyle oluştu. Enflasyonla mücadele gevşedi, ama sistem kararlılık kazandı. Bu tezin bir vargısı önemli olabilir çünkü Avrupa Merkez Bankası'nın EMU aşamasında enflasyonla mücadelede -en azından bir zamanlar- Bundesbank'ın sahip olduğu şöhretin varisi olamayacağını savunuyor. Avrupa Merkez Bankası kendi şöhretini kendisi kazanmalıdır; yani, EMU EMS'den farklı bir oyun alanına işaret ediyor. Alman hakimiyeti iddiasına benzer bir eleştiri de Smeets'den geldi (Smeets, 1990). Smeets Almanya'nın EMS'deki faiz oranları üzerinde etkili olduğuna dair bir verinin bulunamadığını ve aslında bu oranların her ülkenin tek tek ekonomik geçmişlerine bağlı olup, Almanya'nın cari politikalarından bağımsız olduğunu söylüyor (Smeets, 1990, s. 49). Currie de Weber'e yakın bir pozisyon aldı. Currie'ye göre ERM'nin 1980-92 arası gelişimi

"yumuşaktan sert geçiş" şeklinde yorumlanabilir (Currie, 1992, s. 249).⁴ Currie EMU'nun artık gerçekleşmiş olan tarzda başlamasına da karşıydı ve Delors Planını eleştiriyordu.⁵ Currie'ye göre euroya geçişle kazanılacak kredibilitenin sert-ERM'den daha fazla olması için herhangi bir sebep yoktu.

Canzoneri & Diba (1992) EMU sürecinde para ikamesinin rolüne önem atfeden ilginç bir argüman geliştirdiler. Bu argümana göre yüksek bir para ikamesi oranı milli paralar

arasında rekabete yol açarak enflasyonu aşağı çekme yarışı başlatabilirdi. Ortaya çıkacak enflasyon hadlerinin optimal olacağını düşünmek içinse bir neden yoktu: nitekim para ikamesinin yaratacağı disiplin çok sert veya çok yumuşak olabilir. Her durumda, para ikamesi me-

kanizması parasal ve mali politikaların doğrudan koordine edilmesinin yerini alamaz. Yazarların argümanının ilginç tarafı *enflasyonu Barro & Gordon tipi bir güvenilirlik modeli çerçevesinde düşünmeyip, senyoraj gelirleri üzerinde bir kavganın sonucu olarak görmeleri*. Her ülkenin senyoraj gelirini maksimize etmeye çalıştığı bir ortamda enflasyon yaratmak için daimi bir müşevvik vardır. Tüm ERM milli paraları tam ikame edilebilir mallar haline geldiğinde tek bir ülke bütün senyoraj bazını toplayabilir. Canzoneri & Diba (1992) modellerinin İngiltere'nin "sert ECU" önerisini açıkladığı kanısındalar. Ancak, hem İngiltere'nin bu önerisini motive eden bir "milli para üzerinde hakimiyeti yitirmeme" saiki olabilir, hem de yazarların enflasyon farklarının oluşması ve sık sık kur ayarlamaları yapılması gerekeceği öngörüsü ERM'nin mantığıyla bağdaşmıyor. ERM ve para ikamesi de facto disiplinler empoze eden iki mekanizma olmakla beraber mantıkları uyuşmuyor diyebiliriz.

Güvenilirlik, Sermayenin Serbest Dolaşımı ve Senyoraj

Almanya'nın EMS'ye girmesindeki mantığın bu sayede rekabet gücünü garanti altına almak ve sert dolar/mark dalgalanmalarını önlemek olduğu görüşü yaygındır (Giavazzi & Giovannini, 1989 ; Ypersele, 1985). Bu görüşe göre merkez veya lider ülke konumunda olan Almanya tüm EMS ülkeleri için para politikalarını belirleyebilecekti. Bretton-Woods sistemi

Yazarların argümanının ilginç tarafı enflasyonu Barro & Gordon tipi bir güvenilirlik modeli çerçevesinde düşünmeyip, senyoraj gelirleri üzerinde bir kavganın sonucu olarak görmeleri.

ne çok benzeyen bu mantık EMS için geçerli midir ? Bu görüş bize kısmi geçerliliği olan sınırlı bir tez şeklinde görünüyor. EMS bu kadar basit değildi ve aşağıdaki "kamu maliyesi" argümanı ve "Walters eleştirisi" konunun biraz daha karmaşık olabileceğini düşündürüyor. Bu argümanlar şöhret ve güvenilirliğe dayalı olmasalar da, ya da olmadıkları için, herşeyin kredibiliteyle açıklanamayacağı tezini de çağrıştırıyorlar.

Kamu Maliyesi Boyutu

Grilli (1989) döviz kuru rejimlerinin kamu maliyesi yönelimli bir enflasyon analizi çerçevesinde anlaşılabileceğini savundu. Bu teze göre uluslararası para sisteminin evrimi sabit kur sistemlerinden oynak kur sistemlerine geçiş ve tersi şeklinde okunabilir. *Grilli'ye göre uluslararası para sisteminin tarihini anlamak için neden para otoritelerinin sabit kur sistemleri lehinde bir tercihlerinin olduğunu açıklamak gerekir.* Ayrıca, nedcn, sabit veya oynak, tüm kur sistemlerinin sonuçta çöktüğünü de anlamak gerekir. Sabit kur sistemiyle anti-enflasyonist politikaların uzun vadede bağdaşmadığı iddiası bir çıkış noktası olabilir. Grilli'ye göre bu yaklaşım spekülâtif saldırıların zamanlamasını anlamakta da yardımcı olabilir. Ancak, para otoritesinin karşısına çıkan müşevvikleri anlamadan yol almak da imkansız görünüyor. Kamu maliyesi yaklaşımı para politikalarını stabilizasyon politikaları olarak değil, *genel gelir (revenue) politikasının* araçları olarak kavrar. Bir harcama akışını finanse etmek için hükümet "optimal" bir borç/vergi bileşimini seçer -*Ricardian Equivalence*'ın tutmadığı örtük olarak varsayılmış oluyor. Senyoraj (veya enflasyon vergisi -steady-state'de ikisi eşittir) bu gelir politikasının parçasıdır. Böylece, Grilli kur sistemlerindeki dönüşümlerin senyoraj ihtiyacının dalgalanmalarıyla yüksek korelasyon gösterdiğini savunuyor. Aslında, enflasyon oranlarının birbirine yaklaşması (convergence) senyoraj gelirinin azalması demek oluyor. Gros (1993) senyoraj geliri kayıplarının özellikle Yunanistan için önemli olduğunu, fakat Portekiz ve İspanya için de önemsiz olmadığını gösteriyor. (Yunanistan için GSYİH'nin % 3'ü kadar bir kayıp söz konusu.) Gros, Dornbusch'un senyoraj gelirinin önemli miktarlarda olduğu ülkelerin EMS ve EMU'ya katılmaması gerektiğini söylediğine de dikkat çekiyor (Gros, 1993, p. 581). Grilli'nin argümanı da buna işaret ediyor: "muhafazakar" merkez bankacılarının idare ettiği para politikalarına dayalı sistemler kamu maliyesi açısından senyoraja ihtiyacı olan ülke-

lere uygun değildir. Bu ülkeler sisteme dahil olurlarsa çelişki doğacaktır ve sonunda sabit kur zonları dağılacaktır. Bu argümana göre bazı Güney Avrupa ülkeleri daha uzun süre EMU'ya katılmasalar iyi olur. Bu argüman çekici görünmekle beraber, ampirik olarak, Avrupa açısından "dış kapının dış mandalı" türünden bir ülke sayılması gereken Yunanistan dışında Grilli'nin tezini tam olarak destekleyen bir ülke yok. Ayrıca, Gros'un çalışması EMU'ya tam yakınsamayı varsayıyor. Yavaş ve eksik yakınsama halinde senyoraj kaybı daha az olacaktır. Senyoraj argümanının önemi veya önemsizliği tam olarak belki de Doğu ve Orta Avrupa ülkeleri EMU'ya dahil olurlarsa ortaya çıkacak.

"Walters Eleştirisi"

Döviz kuru hedefleme ve enflasyon oranlarının yakınsaması amaçlarının beraber ele alınmasına karşı çıkan Sir Alan Walters -1989'da Hazine Bakanı Nigel Lawson'un istifasına yol açacak kadar güçlü bir Thatcher (gayriresmi) danışmanıydı- farklı görüşler ileri sürdü. Pozisyonu İngiltere'nin ERM'ye siyasi açıdan direnişinin teorik bir *rasyonalizasyonu* olarak görülebilir. Walters'a göre döviz kurlarını enflasyon bantında mahkum ederek Almanya'nın enflasyonuna ulaşmaya çalışmakla sermaye hareketlerini serbest bırakmak birbiriyle tutarlı olmayan politikalar (Walters, 1990). Döviz kurlarındaki belirsizlik kaldırılabilseydi -ERM'nin amaçladığı gibi- arbitraj nominal faiz hadlerini eşitleyecek ve bu da enflasyon oranlarının farklılaşmasına yol açacaktı (convergence yerine divergence). Daha açık olunursa, EMS finansal piyasalara döviz kurlarının dar bir band içinde oynayacağını garanti ediyordu. Bu garanti ciddiye alınırsa kısa vadeli menkul kıymetlerin getiri (faiz) hadleri sermayenin tam bir serbestlikle dolaştığı bir bölgede her yerde birbirine yakınsayacaktı. Yüksek enflasyonlu ülkelerde "gevşek" kalacak olan para politikası devalüasyon beklentilerini güçlendirecek ve spekülâtif saldırılara zemin hazırlayacaktı. "Gevşek" para politikası dönemleri yükselen faizler ve dalgalanan kurlar dönemini başlatacaktı. Yani, EMS *kararsız* (unstable) bir mekanizmaydı. Miller & Sutherland (1991) "Walters eleştirisinin" geçerli olabileceği koşulları araştırdıkları çalışmalarında eleştirinin kredibilitenin finans ve işgücü piyasalarında aynı hızla oluşmaması halinde haklı olacağını vurguladılar. Ancak, "Walters eleştirisi" kısa dönem için geçerli bulunup, uzun dönemde EMS'de temel bir zaafa işaret etmediği de literatürde vurgulandı.

ERM Krizleri : Güvenilirlik Sarsıldı Mı ?

Dornbusch 1993 Eylül'ünde ERM'nin resesyona kaybedilmiş bir yıldan sonra Avrupa'ya dar gelmeye başladığını söylemişti (Dornbusch, 1993). Dornbusch (1993) ve Drèze & Malinvaud (1993) -şok öncesinde yazdıklarıyla ana sorunun gerçekten de şöhret ve güvenilirlik olduğunu teyid ediyorlardı. ERM krizleri kredibilitenin elemanlarına ampirik olarak bakmayı zorunlu hale getirdi. Aslında, bugün için güvenilir olan bir politikanın artan işsizlik karşısında gelecekte bir devalüasyona götürme riski görüldüğü gibi yok değildi. Mesela, Dræzen & Masson (1994)

"kredibilite" (Almanya'nın faiz oranlarıyla olan fark şeklinde ölçülüyor) ve işsizlik arasında -Fransa örneğinde ve EMS'nin son yılları için geçerli- güçlü bir negatif ilişki buldular. Sadece güvenilirlik yetmiyor, işsizlik de düşük olmalı ki zamanla kredibilite monoton olarak artsın. Yoksa tersi gerçekleşebiliyor. Benzeri görüşler De Grauwe (1994) 'te de bulunabilir. Rose & Svensson (1994) farklı bir görüşü temsil ediyorlar. Ampirik çalışmalarında 1992 öncesi ERM'nin güvenilirliğinde bir erozyon olmadığını ve güçlüklerin EMU projesini şüpheli hale getirecek analizlerden ziyade Almanya'nın birleşmesinin yarattığı beklenmedik şoka atfedilmesi gerektiğini söylüyorlar. Daha doğrusu, sorumluluk Almanya'nın birleşmesi karşısında gereken reaksiyonu göstermek istemeyen ekonomi politikası uygulayıcı ve karar alıcılarına yıkılıyor (Rose & Svensson, 1994, p. 1215).

Sonuç

Avrupa Para Sistemi'nin tarihi yolculuğu bütün sabit kur sistemlerinde ortak olan bazı özellikler gösteriyor (örneğin, altın standartı, Bretton Woods). Et-kisini yitirmekte olan hegemonik liderin karşısında ulusal yönetimlerin iktisat politikası öncelikleri giderek önem kazanıyordu ve bu süreç devam etseydi EMU'ya geçiş hayal olabiliirdi. EMS üyelerinin Almanya'nın hakim olduğu bir parasal sisteme dahil olmalarının nedeni enflasyon ve işsizliğin göreceli olarak yüksek olduğu bir olumsuz ekonomik ortamda bir "parasal stabilite bölgesine" girmenin yararlarına inanmalarıydı. Başlangıçta "Almanya'nın şöhretini ödünç almanın" maliyeti de düşük görünüyordu.

1980'lerin ikinci yarısında işsizlik azaldıkça ve enflasyon oranları birbirine yaklaştıkça EMS'nin güvenilirliği artmaya başladı. Ancak, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve Almanya'nın birleşmesi gibi beklenmedik şokların ortaya çıkması ciddi bir kararsızlık (instability) yarattı.. Yeni kuşkuşların oluştuğu bu dönemde iç ekonomi politikası kaygıları yeniden önem

kazandı ve EMU'ya yakınlaşma/yakınsama (convergence) projesinin lehinde ve aleyhinde çeşitli "milli" çıkarlar oluştu. ERM ve krizlerini açıklamaya çabalarında şöhret ve güvenilirlik kavramları böylece öne çıkmaya başladı. Burada ele aldığımız temel para politikası oyunu modelinde Bundesbank

şöhretinin yarattığı güvenilirlikle zaman tutarsızlığı sorununu çözen lider rolünde görünüyor. Bu denge sadece varolmakla kalmayıp (existence of equilibrium) aynı zamanda asimptotik kararlılık da sergiliyor. Yani, uzun dönemde EMU ülkelerinin enflasyon oranları Almanya'nın oranına yakınsayacaktı. Dolayısıyla, Almanya'nın liderliğinde gerçekleşecek kararlı bir EMU dengesinin mümkün olup olmadığı sorusu oyun-teorik terimlerle sorulabiliirdi: 1993 sonrası Almanya von Stackelberg lideri olarak kredibilitelerini (kısmen) kaybettiye kaybetmediğini geri alması olası mıdır ? 1993 yılında bu sorunun teorik cevabı bir defa kaybedilen güvenilirliğin restore edilmesinin zor olduğu şeklindeydi. Ayrıca, kurumsal ve makroekonomik değişkenleri analitik olarak temsil edip birleştirecek genel bir kredibilite teorisinin olmadığını söylemeliyiz. ERM krizleri anti-enflasyonist bir para politikasına kredibilite kazandırmanın zorunlu olduğunu fakat yeterli olmadığını, para politikası dışındaki temel ekonomik değişkenlerin şöhret kazanma mekanizmasına içerilmesinin gerektiğini göstermiş sayılabilir.

1995 yılında AB ülkelerinin birbiriyle sık sık çelişmeye başlayan ulusal çıkarlarının nasıl bir potada eritilip EMU'ya geçilebileceği pek belli değildi. Ancak, aradan geçen üç yılda siyasi irade birliği sağlandı. Buna rağmen, şüphelerini koruyanların sayısı az değil. 1995-98 arası olanları ve EMU'nun geleceğini yazının son versiyonunda ayrıntılı biçimde tartışacağız. Şimdilik, University of California-Berkeley'den Maurice Obstfeld'in aşağıdaki tesbitinin tamamen geçersizleşmesinin söz konusu olmadığını düşündüğü-

müzü belirtelim: "Klasik altın standartında sabit döviz kurları mümkündü çünkü hükümetler çok farklı bir siyasi ortamda çalışıyorlardı. Finansal çıkarlar hakimdi, emek çok az siyasi etki yapabiliyordu, ve politikacılar bugün olduğu gibi ekonomik güçlüklerden sorumlu tutulmuyorlardı. EMS'nin 1980 sonlarına kadar yapabildiği gibi, Bretton-Woods çok sınırlı bir sermaye mobilitesiyle çalışıyordu. Özellikle EMS'de bu durum göreceli fiyat değişikliklerinin siyasi açıdan kabul edilemez olan enflasyon veya deflasyon yerine periyodik kur ayarlamalarıyla yapılabilmesini sağladı. Hükümetlerin milli çıkarları korumak istemeleri artan sermaye mobilitesiyle birleşince Bretton Woods da, EMS de çöktü. Egemen uluslar ekonomik otoriteyi uluslar-üstü örgütlere devredinceye kadar, sabit kur ve sermaye mobilitesinin beraberliği içsel olarak patlayıcı bir bileşim olmaya devam edecek" (Obstfeld, 1995, p. 176).

Kaynakça

- Alesina A. (1987), "Macroeconomic Policy in a Two-Party System as a Repeated Game", *Quarterly Journal of Economics*, 102, pp. 651-678.
- Alesina A. (1988), "Macroeconomics and Politics", *NBER Annual*, pp. 13-52.
- Alesina A. & G. Tabellini (1988), "Credibility and Politics", *European Economic Review*, 32, pp. 542-550.
- Alesina A. & L. Summers (1993), "Central Bank Independence and Macroeconomic Performance: Some Comparative Evidence", *Journal of Money, Credit and Banking*, May 1993, 25 (2), pp. 151-162.
- Alesina A. & R. Gatti (1995), "Independent Central Banks: Low Inflation at No Cost?", *American Economic Review*, 85 (2), pp. 196-200.
- Backus D. & J. Driffill (1985 a), "Inflation and Reputation", *American Economic Review*, 75, pp. 530-538.
- Backus D. & J. Driffill (1985 b), "Rational Expectations and Policy Credibility Following a Change in Regime", *Review of Economic Studies*, 52, pp. 211-222.
- Barro R. (1986), "Inflation in a Model of Monetary Policy with Incomplete Information", *Journal of Monetary Economics*, 17, pp. 3-20.
- Barro R. & D. Gordon (1983 a), "A Positive Theory of Monetary Policy in a Neutral Rate Model", *Journal of Political Economy*, 91, pp. 589-610.
- Barro R. & D. Gordon (1983 b), "Rules, Discretion and Reputation in a Model of Monetary Policy", *Journal of Monetary Economics*, 12, pp. 101-122.
- Blackburn K. & M. Christensen (1989), "Monetary Policy and Policy Credibility: Theories and Evidence", *Journal of Economic Literature*, v. XXVII, pp. 1-45.
- Blanchard O. & S. Fischer (1989), *Lectures on Macroeconomics*, MIT Press.
- Bosco L. (1993), "Italia ed Europea : Note Sulla Crisi Della SME", Paper presented to the *Third Trento Workshop of the European Association of Comparative Economic Studies*, March.
- Calvo G. (1978), "On the Time Consistency of Optimal Policy in a Monetary Economy", *Econometrica*, 46, pp. 1411-1428.
- Canzoneri M. (1985), "Monetary Policy Games and the Role of Private Information", *American Economic Review*, 75, pp. 1056-1070.
- Canzoneri M. & B. Diba (1992), "The Inflation Discipline of Currency Substitution", *European Economic Review*, 36, pp. 827-845.
- Casella A. (1992), "Participation in a Currency Union", *American Economic Review*, 82 (4), pp. 847-863.
- Cukierman A. (1992), *Central Bank Strategy, Credibility and Independence*, MIT Press.
- Currie D. (1992), "European Monetary Union: Institutional Structure and Economic Performance", *Economic Journal*, 102, pp. 248-264.
- Currie D., P. Levine & J. Pearlman (1992), "European Monetary Union or Hard EMS", *European Economic Review*, 36, pp. 1185-1204.
- Currie D. & P. Levine (1993), *Rules, Reputation and Macroeconomic Policy Coordination*, Cambridge University Press.
- De Grauwe P. (1994), "Towards EMU without the EMS", *Economic Policy - A European Forum*, 18, pp. 147-185.
- Dornbusch R. (1993), "European International Economic Policy Issues", *Mimeo*, September.
- Drèze J. & Malinvaud E. (1993), "Growth and Employment - The Scope of an European Initiative", *—meo*, July.
- Eichengreen B. & C. Wyplosz (1993), "The Unstable EMS", *Brookings Papers on Economic Activity* 1, pp. 51-142.
- Elster J. (1979), *Ulysses and the Sirens*, Cambridge University Press.
- Elster J. (1983), *Sour Grapes*, Cambridge University Press.
- Fischer S. (1980), "Dynamic Consistency, Cooperation and the Benevolent Dissembling Government", *Journal of Economic Dynamics and Control*, 2, pp. 93-107.
- Fischer S. (1995), "Central-Bank Independence Revisited", *American Economic Review*, 85 (2), pp. 201-205.
- Fudenberg D. & J. Tirole (1991), *Game Theory*, MIT Press.
- Giavazzi F. & A. Giovannini (1989), *Limiting Exchange Rate Flexibility*, MIT Press.

—Giavazzi F. & M. Pagann (1988), "The Advantage of Tying one's Hands : EMS Discipline and Central Bank Credibility", *European Economic Review*, 32, pp. 1055-1082.

—Giovannini A. (1990), "European Monetary Reform: Progress and Prospects", *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, pp. 217-291.

—Giovannini A. (1991), "On Gradual Monetary Reform", *European Economic Review*, 35, pp. 457-466.

—Giovannini A. (1992), "Currency Reform as the Last Stage of Economic and Monetary Union - Some Policy Questions", *European Economic Review*, 36, pp. 433-444.

—Grilli V. (1989), "Exchange Rates and Seignorage", *European Economic Review*, 33, pp. 580-587.

—Gros D. (1993), "Seignorage and EMU", *European Journal of Political Economy*, 9, pp. 581-601.

—Kreps D. & R. Wilson (1982), "Reputation and Imperfect Competition", *Journal of Economic Theory*, 27, pp. 253-279.

—Kydland F. & E. Prescott (1977), "Rules Rather Than Discretion : The Inconsistency of Optimal Plans", *Journal of Political Economy*, 84, pp. 473-491.

—Lohmann S. (1992), "Optimal Commitment in Monetary Policy : Credibility versus Flexibility", *American Economic Review*, 82 (1), pp. 273-286.

—Miller M. & A. Sutherland (1991), "The Walters Critique of EMS - A Case of Inconsistent Expectations ?", *The Manchester School of Economic Studies and Social*, 19, Supplement, pp. 23-37.

—Obstfeld M. (1995), "International Currency Experience: New Lessons and Lessons Relearned", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 119-220.

—Persson M., T. Persson & L. Svensson (1987), "Time Consistency of Monetary and Fiscal Policy", *Econometrica*, 55, pp. 1249-1273.

—Persson T. (1988), "Credibility of Macroeconomic Policy: An Introduction and a Broad Survey", *European Economic Review*, 32, pp. 519-532.

—Persson T. & G. Tabellini (1993), "Designing Institutions for Monetary Stability", *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*, 39, pp. 53-84.

—Rogoff K. (1985), "The Optimal Degree of Commitment to an Intermediate Monetary Target", *Quarterly Journal of Economics*, 100, pp. 1169-1190.

—Rose A. K. & E. O. Svensson (1994), "European Exchange Rate Credibility before the Fall", *European Economic Review*, 38, pp. 1185-1216.

—Sherman C. H. & F. R. Kaen in Copham D. (1994) -ed.-, *European Monetary Upheavals*, Manchester University Press.

—Smeets H. D. (1990), "Does Germany Dominate the EMS ?", *Journal of Common Market Studies*, 1, pp. 37-52.

—Walters A. (1990), *Sterling in Danger*, Fontana: London.

—Weber A. (1991), "Reputation and Credibility in the European Monetary System", *Economic Policy*, April, pp. 58-102.

—Weber A. (1992), "The Role of Policymakers' Reputation in the EMS Disinflation", *European Economic Review*, 36, pp.1473-1492.

—Ypërsele J. (1985), "The European Monetary System - Origins, Operations and Outlook", *Commission of the European Communities, European Perspectives*, Luxembourg.

Dipnotlar

¹ Elster (1979, 1983) rasyonalite ve kendini önceden bağlamak konularını daha geniş, fakat iktisatçılar için de yararlı, bir seçiş teorisi çerçevesinde ele alıyor.

² Bu literatür ve çok bilinen "Siyasal Makroiktisat" literatürü arasında bağlar mevcuttur. { Alesina (1987), Alesina (1988), Alesina & Tabellini (1988)} Kitap halinde bir genel değerlendirme için: Cukicman (1992). Fischer (1995) 1995 itibarıyla gelinen noktayı derli toplu bir biçimde özetliyor.

³ "Hakim görüş" için: Giavazzi & Pagano (1988) ve Giavazzi & Giovannini (1989, özellikle ch. 5; "The Bundesbank Reputation and European Disinflation: Theory and Empirical Evidence", pp. 85-129.)

⁴ "Yumuşak" döviz kurlarının sık sık ayarlandığı geniş dalgalanma bandlarına, "sert" ise dar ve ayarlanmanın olmadığı bandlara işaret ediyor.

⁵ Bilindiği gibi, 1970 yılındaki Werner raporu ile başlayan ve Delors Planı ile devam eden bir süreç sonuna geldi. Galiba tarihte ilk defa siyasi birlik olmadan resmi olarak ortak bir para birimi onbir ülke tarafından aynı anda kullanılmaya başlandı ve bu ülkeler "euro alanında" Avrupa Merkez Bankası tarafından belirlenen tek bir para politikası uygulayacaklar. Onbir ulusal ödeme sistemi TARGET sistemi aracılığıyla birleştirilecek ve bu sistem bir reel zaman sistemi (real-time gross settlement system) olacak. Yani, ödemeler günün sonunda yapılan işlemleri hesaba geçiren bir ağ sistemi olmayacak: euro alanında ödemeler saniyeler içinde yapılacak. Bu sistemin ödemelerde gecikmeyi önlemesi açısından gün sonunda clearing yapan bir ağ sistemine göre daha fazla likiditeye ihtiyaç duyacağı da kesin. Ancak sistem böyle seçildi ve Avrupa Merkez Bankası TARGET'e gün içinde genellikle sınırsız ve tamamen garantili kredi verecek. Şöyle söyleyelim: euro alanında spot piyasalar hakkında spot olacak. Garantili sistem (fully collateralised system) iki tipten oluşuyor: euro alanının tamamı için geçerli bazı standartlara uygun varlıklar Avrupa Merkez Bankası tarafından, bunun dışında EMU (European Monetary Union) ülkeleri Merkez Bankaları tarafından seçilebilir görülen varlıklar bu bankalar tarafından garanti edilecek. Euro tamamen entegre bir Avrupa finansal piyasasına yol açarsa bu tip farklılıklar zamanla ortadan kalkacak. Euro tamamen şeffaf ve euro cinsinden hesaplanmış direkt olarak ölçülebilir bilançolara yol açacak. Üçüncü yatırımcılar açısından yatırımın hangi euro alanı ülkesine yapıldığının bir önemi olma-

yacağı gibi, tamamen karşılaştırılabilir ve aynı para biriminden ifade edilen şirket bilançoları hisse senedi piyasalarında karar alıcıların işlerini de kolaylaştıracak. Euronun euro alanında spekülasyon saldırganlığını ortadan kaldıracığı da haliyle ortada. Spekülasyon saldırganlığı bundan sonra ancak toptan euroya karşı olabilir, euroyu oluşturan paralara karşı tek tek değil. Euronun arkasında yatan tek para politikasıysa faiz hadlerini zamanla yakınlaştıracak. Euroya katılmayan ancak Avrupa Kur Sistemi (Exchange Rate Mechanism - ERM) içinde olan ülkeler de kurlarını euroya karşı +15/-15 bandında tutmak durumundalar. (ERM 2) Euro'nun değerinin nasıl belirleneceği konusunda şu yol izlendi. Maastricht Anlaşmasının 109. Maddesine göre euroya katılan ülkelerin döviz kurları 1 Aralık 1998 akşamı bu paraların ECU'ye karşı kurlarına eşit olacak ve 1 Ocak 1999'da 1 ECU = 1 Euro şeklinde değerlendirilecek (yapıldı). Bu yüzden euroya karşı milli paraların değerleri, ve daha önemlisi, milli paraların birbirine karşı değerleri (implicit conversion rates) o güne kadar tam bilinmeyecek. Yani, euro ağırlıklarının saptandığı gün oluşacak FF/DM, G/DM vb *implicit conversion* oranları tam olarak 31 Aralık'ta belli olacak. Bu yöntemin izlenmesinin nedeni piyasaların euro'yu suni bir para olarak görmelerini piyasa değerleriyle yola çıkarak baştan önlemek. Tabii, piyasaların 1 ECU = 1 Euro oranına uygun şekilde davranacakları da umuldu. Son aylarda piyasalarda hedefe yakınsama gözleniyor çünkü uzun süren tartışmalara ve detaylı akademik çekincelerin formüle edilmesine rağmen sonunda euronun vaktinde hayata geçeceğine dair beklenti yerleşti. Euro'nun dolarla beraber rezerv para birimi olarak kabul edilmesi kararlı ve güçlü bir para olmasına bağlı. Ayrıca, 31 Aralık'taki oranlar euro alanındaki ülkelerin fiyat seviyelerini ve göreceli refahlarını etkileyecek. Bu yüzden Bundesbank'ın en azından Ocak ayına kadar faiz indirmeyeceğini ve güçlü bir marka dayanan güçlü bir euro'yla açılış yapmak isteyeceğini düşünmek normal. Öte yandan, euro devreye girdikten ve milli paraların yerini sokakta da aldıktan sonra bile sistemin kararlılığını sorgulayan yorumlar okumaya devam edeceğiz. Özellikle mali yakınsama kriterlerinin çok gevşek bir tarzda yorumlanarak euro'ya katılma izin verilmesi (burada bu kriterleri aslında tutturamayan ve 15-20 yıl daha tutturamayacak olan Belçika ve İtalya'dan bahsediyoruz) gelecekte Avrupa Merkez Bankası'nın rolü konusunda sert ulusal tepkilere yol açabilir. Birincil bütçesi fazla veren İtalya gibi bir ülke bir asimetrik şokla karşı karşıya kalır ve resesyon tehdidini hissederse para politikasından medet umamayacaktır ama maliye politikasını gevşetebilir. Euro alanında yüksek faizler hüküm sürüyorsa bu mali genişlemenin getireceği faiz yükü çok ağır olacaktır. Tek para politikasının tek tek ülkelere asimetrik tarzda yansımalarından doğacak sorunların euro alanında ortak bir finansal krize yol açmayacağını tam olarak iddia etmek mümkün değil. Baskı altında kalan ülkelerin kamuoylarında hem euro, hem de AB fikri aleyhinde bir hava esmesi bütün projeyi sıkıntıya sokacak bir durum yaratabilir. Dolayısıyla, euro'ya çabuk geçmekle AB bir ölçüde riskli bir pozisyon almış oluyor. Başarılı olmazsa birleşik Avrupa fikri büyük kredibilite kaybedecek, ama başarılı olursa da "Avrupa Birleşik Devletleri'ne" giden yol iyice açılmış olacak. Avrupa'nın "yapısal" işsizlik sorunu göz önüne alındığında mali problemlerin uzun süre bir sorun olmaya devam edeceği de görülüyor. EMU fiskal federalizmin sahip olması gereken ve siyasi birliğe sahip para alanla-

rında varolan çok emicilere sahip değil. Yapısal katıllıkları olan ve hala -hukuki olarak mevcut olsa da- fiili işgücü akışkanlığı düşük olan euro alanı kamu maliyesi açısından sıkışıklık yaşayacağı benziyor. Currie bu kaygıları 1990 ci varında dile getirenlerden biri oluyor.

5 Zaman tutarlılığı recursiveness tarafından temsil edilir. Yani, zaman tutarlı veya recursive bir oyun backward induction (geriye doğru endüksiyon) ile çözülür. *Sonlu sayıda tekrar eden tam enformasyonlu iki kişilik oyunlarda backward induction ile tutarlı tek Nash dengesi* ikinci oyuncunun stratejisinin Nash-Cournot rekisyon fonksiyonu olduğu ve ilk oyuncunun ikinciden önce oynadığı bir lider-takipçi oyunudur (Fudenberg & Tirole, 1991, chs. 4 and 9). Yani, meşhur von Stackelberg oyunu. Aslında, von Stackelberg dengesi bu kontekste tek güvenilir (credible) Nash dengesidir. Para politikası oyunları çerçevesinde, "kendini bağlama" patikası bir "para arzı artışı kuralı" ve "bağlama" patikası da "kurulsuzluk" (discretionary policy) anlamına gelir. O zaman da doğal olarak "kurallar kurulsuzluktan iyidir" argümanı tek güvenilir Nash dengesi olan von Stackelberg dengesi şeklinde ortaya çıkar. Yani, Bundesbank'ın lider, diğer EMS ülkelerinin takipçi olduğu bir dengeden bahsetmek sadece mümkün değildir, aynı zamanda zorunludur çünkü başka denge yoktur. Burada oyun teorisi ve ekonomi teorisi iyice içiçe geçmiş durumda.

Avrupa Bütünleşmesinin İktisadi Boyutları

Guglielmo Carchedi *

Guglielmo Carchedi'nin İFMC Lokalinde 19.9.1998 tarihinde yaptığı konuşmanın Nail Sathıgan tarafından yapılan tercümesidir. Guglielmo Carchedi'nin son yirmi yıl boyunca İngilizce olarak yayınlanmış çok sayıda kitabı var. Aynı zamanda "*Marx and non-equilibrium economics*" kitabının A.Freeman'la birlikte editörüdür.

Avrupa'da işçi hareketinin stratejisi üzerinde durmak istiyorum. Bunu yaparken bunalımın ve işsizliğin alternatif bir tahlilinden hareket edeceğim. Bu konuşmanın birinci bölümünü oluşturacak. Eğer zaman kalırsa ikinci bölümde daha metodolojik sorunlar üzerinde durmak istiyorum.

Şimdi Avrupa'da iç göç konusu üzerinde birkaç genel gözlemlerle sözlerime başlayayım. Bunun elbette Türkiye açısından da önemi var. Çünkü Avrupa'ya konuk işçi ya da yabancı işçilerin önemli bir bölümü Türkiye'den gelmiştir. Bir görüşe göre İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da iktisadi büyüme iç göç sayesinde hız kazanmıştır; ya da iç göç iktisadi büyümeyi hızlandıran bir etken olmuştur. Çünkü yabancı işçilere düşük ücretler ödeniyordu ve yabancı işçilerin varlığı yerli işçilere ödenen ücretler üzerinde bastırıcı, aşağıya itici bir etki yaratıyordu. Bu görüşe göre düşük ücretler kârlılığı artırır, bu da iktisadi büyümeyi ve yeni istihdam alanları yaratılmasını özendirir, hızlandırır. Ben bu tezin yanlış olduğunu göstermeye çalışacağım.

Bildiğiniz üzere 1970'lerin başlarında iktisadi büyüme dönemi sona erdi. İktisadi depresyon ve işsizlik hızlı iktisadi büyümenin yerini aldı. Bunun üzerine siyasi yetkililer ve siyasi partiler yabancı işçilerin ücretlerinin düşük tutulması ve ülkelerine geri gönderilmesi için propaganda yapmaya başladılar. Gelgelelim bu politika önerisinin kendisi de yanlış bir iktisadi tahlile

dayanıyordu. Burada sözkonusu olan sermayenin emek maliyetlerini düşük tutmak ve yabancı işçilerin sayısını azaltmak için duyduğu ihtiyacın rasyonelleştirilmesi, akla uygun gösterilmesi çabasıydı ve bu politika Avrupa'nın yerli işçilerinin lehineymiş gibi sunuldu. Ne yazık ki Avrupalı işçilerin geniş katmanları şu iki argümandan bir tanesini benimsediler: Birinci argümana göre yabancı işçilerin ülkelerine geri gönderilmesi, yerli işçilerin yerleştirilebileceği boş işyeri sayısını artıracaktı ve onların ücretlerini yukarıya itecekti. İkinci teze göre düşen ücretler kârlılığı artıracak, yatırımları, büyümeyi ve dolayısıyla istihdamı artıracaktı. Bu tezlerin her ikisinin de sezgisel bir çekiciliği vardır. Çünkü ortodoks iktisat teorisinin temel kabulleri, kitlelerce bilinçli olarak ya da bilinçsiz olarak özümsemiştir. Gene de her iki tezde yanlıştır. Her iki tezin yanlış olmasının da bir dizi sebebi vardır. İlk olarak yabancı işçilerin geri gönderilmesi, yerli işçilerin elde edebilecekleri iş sayısını artıracakmış gibi görünebilir. Bu elbette mevcut işlerin, mevcut istihdamın yeniden bölüşümü bakımından önemli bir adım olabilir. Ama bu yeni işyerleri, yeni istihdam yaratılacağı anlamına gelmez; sadece mevcut işyerlerinin dağılımının yeniden bölüşülmesi anlamına gelir. İkinci olarak yabancı işçiler, çoğunlukla, düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. Dolayısıyla bunların ülkelerine geri gönderilmesi durumunda o işlere yerli işçiler yerleştirildiğinde, yerli işçilerin ücretleri de azalacaktır.

Bir ortodoks iktisatçı elbette emek arzının azalması durumunda ücretlerin artacağını söyler. Ama ben ortodoks iktisadın bu teze rağmen emek arzıyla ücret düzeyi arasında otomatik bir ilişki bulunmadığını iddia edeceğim. Dışa göç veren bölgelerin -Avrupa kastediliyor- düşük ücretli ve az-gelişmiş bölgeler olduğu gerçeği bu demin özetlediğimiz ortodoks iktisat görüşünün yanlışlığını kanıtlamaya yeter (örnek; Güney İtalya). Aslında gerçek şudur; sermaye ile emek arasındaki güç dengesi, daha düşük bir emek arzının ücretlerin yükselmesine yol açıp açmayacağını belir-

* Amsterdam Üniversitesi öğretim üyesi G. Carchedi'nin 19.09.1998 tarihinde İFMC Lokalinde yaptığı konuşmanın Nail Sathıgan tarafından yapılan çevirisidir.

ler. Bu güç dengesinde önemli bir etken iktisadi çevrimin içinde bulunulan evresidir. Ekonomi durgunsa ve işçi hareketi zayıfsa, -bu zayıflığa yol açan etkenler arasında işsizlik olabilir, ideolojik bağımlılık olabilir- böyle bir durumda daha düşük bir emek arzı ücretler üzerinde herhangi bir etki yaratmayabilir ya da ücretleri olduğu düzeyde bırakabilir.

Ve en önemli nokta olarak şunu söylemek istiyorum. Varsayalım ki; çalışmakta olan işçilerin ücretleri ve yerli işçilerin sayısı, yani Avrupa açısından yerli işler başlangıçta artıyor olsun. Yabancı işçilerin ülkelerine geri gönderilmelerinin sonucu olarak varsayalım ki yerli işçilerin işleri ve ücretleri artıyor olsun. Bu kısa dönemli iyileşme bir süre sonra ortadan kalkacaktır. İşte birazdan bunu göstermeye çalışacağım. Bunu yaparken işsizliğin ücretlerin yüksekliliğine değil, kapitalizmin kendisinin iç dinamiğine bağlı olduğunu göstereceğim. Şunu vurgulamak istiyorum: Eğer Avrupa'daki işçi hareketi, sermayenin bakış açısını, sermayenin görüşünü benimser ve yabancı işçilerin geri gönderilmesi politikasını uygulayacak olursa bu yabancı işçiler ülkelere geri gittikten sonra suçlanacak yabancı işçi kalmayacak ve işçi hareketinin mücadele gücü önemli ölçüde azalacaktır. Bir başka deyişle sermayenin bakış açısını benimsediği için işçi hareketi zayıflamış olacaktır. Bu sermayenin görüşünü benimsemek derken kastettiğim, emek hareketi, bunalım ve işsizliğin "aşırı yüksek ücretler", "aşırı emek arzı"nın sonucu olduğunu benimserse zayıflamaya uğrayacaktır. Bu bakış açısının yanlış olduğunu göstermek için mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde bir alternatif işsizlik ve bunalım teorisi üzerinde durmak istiyorum.

Bunalımların nihai olarak belirleyicisi sermayenin kendisidir. Bunalım ve işsizlik, sermayenin sürekli olarak daha etkin üretim teknolojileri uygularken işgücünün bir bölümüne yol verme dürtüsü altında bulunmasının sonucudur. Bunalımlar, giderek azalan bir değer kütesinin, giderek çoğalan bir kullanım değeri kütesi içinde cisimleşmesinin bir sonucudur. Bu sonucu yaratan üretim tekniklerindeki iyileşme ve buna

paralel olarak emek gücüne yol verilmesi, onun üretim süreci dışına çıkarılmasıdır.

Bunalımlar daha düşük ücretlerle savuşturulamaz, daha düşük ücret potansiyel artık-değeri artırır. Ama potansiyel artık-değeri artırırken kitlelerin satın alma gücünü düşürerek gerçekleşme güçlüklerini de artırır. Artık-değerin başka sınıflara doğru ya da uluslararası ticaret yoluyla yeniden bölüşümü bu gerçekleşme güçlüğüne ancak geçici bir çaredir. Düşük ücretler da-

ha yüksek gerçekleşmiş kârlara yol açar. Bunun mümkün olmasının koşulu ise daha düşük ücret ödeyen sermayedarların ürettikleri ürünleri başka sermayecilerin işçilerine satabilmesidir. Gelgelelim bunların ödediği düşük ücretler de başka sermayedarların ürünlerini satın alma açısından daha düşük bir satın alma gücü yaratır. Benzer bir şekilde, ulusal düzeyde ücretlerin düşmesi o ulus açısından karların artmasına yol açar. Yeter ki o ulusun ürünleri uluslararası ticaret yoluyla satı-

labilsin ve böylece başka ulusların artık-değerleri o ülkenin sermayedarları tarafından mülk edinilebilsin. Bunun sonucunda gerçekleşecek olan iktisadi büyümenin hızlanması, kısıtlanması değil, sektörler arasında, kesimler arasında ya da uluslar arasında artık-değerin yeniden bölüşülmesidir.

Demek oluyor ki; bunalımların son nedeni kapitalist üretim ilişkileri içerisinde teknolojik yenilenme, teknolojik gelişmedir. Bunalımların nedeni buysa; bunların belirim tarzı çevrimsel bunalımlar biçiminde olur. Çevrimin genişleme evresinde sermaye genişler, istihdam büyür, daha yüksek toplam reel ücretler ve bunun beraberinde getirdiği daha yüksek satınalma gücü, ücret mallarının massedilmesini güvence altına alır. Aynı zamanda yükselen kârlar ve bunların yatırımları, sermaye mallarının massedilmesini kolaylaştırır. Her iki süreç sermaye birikimine yol açar ama bu mutluluk durumu, bu devr-i saadet sonuna kadar devam edemez. Sermaye birimleri yeni ve emek tasarruflu, yani birim sermaye başına daha az ücret ödemesini gerektiren teknolojiler uygulayarak birbirleriyle rekabet eder. Bu yeni yatırımlar, bu yeni sermaye birimleri daha yüksek bir organik sermaye bileşimi ile

Bunalımların nihai olarak belirleyicisi sermayenin kendisidir. Bunalım ve işsizlik, sermayenin sürekli olarak daha etkin üretim teknolojileri uygularken işgücünün bir bölümüne yol verme dürtüsü altında bulunmasının sonucudur. Bunalımlar, giderek azalan bir değer kütesinin, giderek çoğalan bir kullanım değeri kütesi içinde cisimleşmesinin bir sonucudur.

çalışırlar ve daha az değer üretirler. Bu yeni birimlerin daha yüksek bir fiziksel üretkenliği vardır. Öyle ki; teknolojik önderler daha yüksek kâr hadleri elde eder ama bunu yaparken daha az değer ve artık -değer üretirler. Böylece ikili bir süreçle ya da ikili bir durumla karşı karşıya kalırız. Teknolojik önderlerin kâr hadleri artar, buna karşılık ortalama kâr haddi azalır. Bunun sonucu teknoloji yarışında geri kalan birimlerin bireysel kâr hadlerinin büsbütün düşmesidir. Zorluklarla karşılaşan bütün bu sermaye birimleri yeni teknolojileri benimsemek, onları uygulamak zorunda kalırlar. Sermaye bu yeni teknolojilere ne kadar çok yatırılırsa ve bunun sonucu olarak emek üretim sürecinin dışına ne kadar çok atılırsa, kâr haddi o kadar hızlı düşecek demektir. Peki işsizlik ne zaman ortaya çıkar?

İşsizlik şu noktada başlar: Bu yeni yatırımların, teknolojik olarak ileri yatırımların yarattığı istihdam, bu teknolojik açıdan yenilenmiş yatırımların yol açtığı emek tasarrufunca fazlasıyla telafi edildiği zaman, yani yeni teknolojilerin sağladığı emek arzının gerisinde kaldığı zaman toplam reel ücretler düşmeye başlar. Toplam reel ücretlerdeki düşüş, başvuru bir dizi araçtan dolayı bir aşamada görülmeye başlar. Bunlar arasında toplam reel ücretlerdeki düşmenin anında görünür hale gelmesini geciktiren etkenler olarak enflasyonu ve kredi genişlemesini sayabiliriz. Bu sürecin derinliği ve çapı arttıkça ortalama kâr haddi daha da azalır, işsizlik artar ve gerçekleşme güçlükleri ortaya çıkmaya başlar. Bu noktada sistem iktisadi depresyon, iktisadi çöküntü evresine girer. Kârlılıklarını istihdam ettikleri işgücünü azaltarak artırmaya çalışan sermayeler değer üretiminde daha büyük bir azalmanın yolunu açmış olurlar, onun koşullarını hazırlamış olurlar. Buna eşlik eden süreç, satın alma gücünde daha büyük bir düşme, gerçekleşme güçlüklerinin artması ve sonunda işyerlerinin kapanması olur. Bu durumda iktisadi çöküntü bir iktisadi bunalıma dönüşmüştür. Ama bu durum da geçicidir. Sistem bir iktisadi bunalımı yeni bir iktisadi genişleme evresine dönüştürmenin koşullarını hazırladığı zaman, bu yeterli miktarda sermayenin tahrip olduğu anlamına gelir. Yani bir bunalım evresinin yeni bir genişleme evresine dönüşmesini hazırlayan koşullar yeterince sermayenin harap olması, tahrip edilmesidir. Burada kastedilen mal ya da üretim aracı olarak sermaye değil, bir toplumsal ilişki olarak sermayedir. Bu noktada bu temizlikten artakalan ve yeni teknikleri sayesinde daha kârlı olan sermayeler, piyasada daha büyük, daha geniş bir pay ele geçirebilirler. Bunların yeni ele geçirdikleri pazar payı daha önce daha az etkin olan sermayelerin beslediği bir kesimdi. Temizlikten

ayakta kalarak çıkamayan, batan sermayeler bu pazar payını beslerken giderek artan gerçekleşme güçlükleriyle ve azalan kâr hadleriyle karşılaşıyorlardı. İşyerlerinin kapanması ve istihdam kaybı da bunların başına gelen olaylar. Bu sermayelerin ortadan kalkmasıyla birlikte, pazar payları daha etkin olan sermaye birimlerinin eline geçer; daha etkin yani bunalımdan artakalan sermaye birimleri, faaliyetlerini genişletebilen sermaye birimleri ve bunun sayesinde genişleyebilen ve birikim olanaklarını artıran sermaye birimleri. Böylece değer üretimi ve satın alma gücü artmış olur, iktisadi toparlanma yeniden başlar. Bu yeni toparlanma evresinde, gerçekleşme güçlükleriyle karşılaşmayan daha yüksek kârlılık mümkün hale gelir. Bu arada istihdam, görece düşük reel ücretlerle genişler. Bu hareketin tümü durgunluk ve bunalım evresinde azalan; büyüme ve boom dönemlerinde de artan bir ortalama kâr haddinde ifadesini bulur.

İktisadi dalgalanmayla ilgili bu uzunca irdeleme için özür dilerim ama anlatmak istediğim noktanın anlaşılması bakımından bunun gerekli olduğu kanısındayım. Bu söylediklerimden anlaşılması olmalıdır ki daha düşük ücretlerin yatırım artışına ve dolayısıyla büyüme artışına yol açıp açmayacağı bu iktisadi dalgalanmanın özgül evresine, hangi evrenin içinde bulunduğuyla bağlıdır. Bir başka deyişle ücret düzeyi olsa olsa iktisadi çevrimin biçimini tadil edebilir. Burada tadilden maksat, içinde bulunulan özgül koşullara bağlı olarak bunalım ya da durgunluğun geciktirilmesi ya da tersi. Ama ücretlerin düşük ya da yüksek oluşu iktisadi bunalımın ne nedeni ne de çaresidir. Çok genel olarak söylemek gerekirse düşük ücretler iktisadi genişleme dönemlerinde iktisadi bunalımı geciktirebilir. Avrupa'da savaş sonrası dönemde olan da buydu. Ama çöküntü bir kez başlayınca düşük ücretler iktisadi bunalımın patlak vermesini ancak hızlandırdı. Bunalımın etkileri yabancı ülkelere ihraç edilemediği sürece yüksek ücretler iktisadi çevrimin alçalan evresinde bunalımın patlak vermesini hızlandırır ve iktisadi dalgalanmanın daralma aşamasında da bunalımı derinleştirir. Birkez daha; ücret düzeyi iktisadi dalgalanmanın biçimini ancak tadil edebilir, değişikliğe uğratabilir.

Bir başka deyişle ortodoks iktisadi bunalım tahlininin kabulü ancak şuna yolaçabilir; Avrupa emek hareketinin yerli ve yabancı kesimlerini ancak şu sonuca götürebilir: Bu yanlış sonuç da Avrupa emek hareketinin, işçi hareketinin yerli ve yabancı kesimlerinin çelişik iktisadi çıkarları olduğudur. Bu da Avrupa işçi hareketinin bunalım karşısında kendi alternatif stratejisini geliştirmekte yetersiz kalması açısından

önemli bir açıklayıcıdır, Avrupa işçi hareketinin alternatif strateji geliştirmedeki yetersizliğini önemli ölçüde açıklar. Bu temel nokta üzerinde biraz daha durayım. Neo-klasik teorinin bize anlattığı gibi düşük ücretler bir büyüme motoru, yüksek kârlılık da yatırımlar aracılığıyla bir büyüme motoru olsaydı, çöküntü ve bunalım dönemlerinde yabancı işçilere yol vermek anlamlı olurdu.

Benim amacım iktisadi bunalımın ve iktisadi dalgalanmanın gelişme tarzına ilişkin mümkün olan en öznlü açıklamayı yapmaktır. Dolayısıyla da vurguyu yeni emek üzerine yerleştirdim, amortisman sorununu ihmal ettim. Burada iki nokta sözkonusu; yüksek üretkenlik, teknolojik yenilenme, genellikle daha yüksek organik sermaye bileşimi anlamına gelir. Her yeni ürün kendi içinde daha çok değişmez sermaye ve daha az emek içerir. Bunu görmenin en iyi yolu bence zamansal (temporal) -ya da bir başka deyişle kronolojik- bir yaklaşım benimsemektir.

Bir başlangıç dönemi alalım; bu başlangıç dönemi t0 dönemi olsun, bu dönemin sonunda elimizde ürünler olur, bu ürünlerin bir kısmı üretim aracıdır. Bu üretim araçlarını üretmek için daha az emek gereklirse, bunların değeri azalmış demektir. Dolayısıyla bu üretim araçlarıyla yapılan ürünlerin değeri bir sonraki dönemde (t₁) azalır. Ürün değeri iki sebepten ötürü azalır; bir tanesi bunların üretiminde daha az emek kullanıldığı için, ikinci olarak da bunların üretilmesinde kullanılan üretim araçları daha az emek içerdiği için. Gelelim bu teknolojik iyileşme sonucu meydana gelen emek azalması nedeniyle oluşan değer düşmesinin nasıl ölçüleceği sorununa. Bu noktada makro düzeyle mikro düzey arasında bir ayrım yapabiliriz. Mikro düzeyde "Marx and non-Equilibrium Economics" (Marks ve Denge-Dışı İktisat) de bunu ölçmek için bir prosedür geliştirdim. Ancak bu kavramsal olarak mümkündür, pratik olarak mümkün değildir. Çünkü buna elverişli bir milli hesaplar sisteminden yoksunuz. Kitabın o bölümünde ileri sürdüğüm gibi eğer uygun bir milli hesaplar sistemi geliştirilecek olursa mikro düzeyde her bir üretim biriminde ve her bir üründe cisimlenmiş olan emeği ölçmek mümkün olur.

Mevcut milli gelir hesaplarını revize ederek yani gözden geçirerek de bunu yapmak bir dereceye kadar mümkün olmakla birlikte en iyisi yeni bir milli hesaplar sistemi geliştirmektir. Bu iktisatçılar ve istatistikçiler açısından ilginç bir alıştırma olabilir ama sorunun makro düzeyde ele alınışına göre çok daha az ilginçtir bu, daha az anlamlıdır. Makro düzeyde sadece emeğin

değer yaratabileceği varsayımından yola çıkarsak, bana öyle geliyor ki şu kadarı aşıkardır: bir çöküntü ve işsizlik döneminde işsizlikten dolayı giderek daha az değer üretilir yani bütün değeri emek üretiyorsa işsizlik daha az emek kullanımı, daha az değer üretimidir

Sermaye birikir ama düşen kârlılık düzeyine bağlı olarak kârlı yatırım olanakları giderek azalır. Devasâ sermaye kütleleri ya borsaya ya da başka ülkelerdeki spekülâtif sermaye hareketlerine akar. Biliyoruz ki özellikle şu son günlerde spekülâtif sermaye hareketleri kendilerine tekabül eden reel sermaye hareketlerini kat kat aşmış durumdadır. İktisadi büyümenin ve bunun sonucu olan değer üretiminin gerçek göstergesi GSYİH rakamları değildir. Bu konudaki gerçek göstergeler, işsizlik düzeyleri ve spekülâtif sermaye hareketleridir.

Soru*: Yerli işçi yabancı işçi gerilimini dış ticaret tartışmalarında da çok fazla izliyoruz. Kuzey-güney ticaretinin özellikle kuzeyde niteliksiz işçiler arasında işsizlik yaratmakta olduğu tartışması öne çıktı bu süreçte, tartışmaya biz Carchedi'nin şu argümanı ile karşı çıkabilir miyiz; sorun kapitalizmin giderek daha az istihdam yaratır hale gelmesi, kuzey-güney arasındaki ticari rekabet değil.

Carchedi - Teknolojik rekabet yani sermayelerin bir sektörün içerisinde birbiriyle rekabet etmesinin esas yolu, bu işsizlik yaratan temel etken idi. Bu hareket içerisinde tek tek sermaye birimleri olsun, ulusal düzeyde toplam sermaye olsun, bunalımın etkilerine karşı kendilerini yeniden bölüşüm ve ticaret yoluyla korumaya çalışırlar. Dolayısıyla birinci nokta bu ticaretin beraberinde getirdiği eşitsiz mübadele yoluyla değer, uluslararası düzeyde yeniden mülk edinilir. Ama sanıyorum soru buna ilişkin değildi. Çünkü demin söylediğime paralel bir başka sermaye hareketi de var, o da sermayenin bir ulustan bir başka ulusa doğru olan hareketi. Yani kâr hadlerinin düşük olduğu ülkelerden, kâr hadlerinin daha yüksek olduğu bölgelere doğru olan hareket. Dolayısıyla bu sermaye ihracı belli bir ülke içerisinde işsizliğin ek bir sebebidir. Bu mekanizma yıllardan beri birçok kuramcının, özellikle emperyalizm kuramcılarının farkında olduğu bir mekanizmaydı yani işsizliğin ihracı ve özellikle periferi ülkelere ihracı.

Bu soruya bağlı olarak çok kısaca şu konunun üzerinde durmak istiyorum. Emperyalizmin uluslararası düzeyde değer mülk edinilmesi ve istihdam yaratma mekanizması yıllar içinde nasıl değişti?

* Sorular Carchedi'nin konuşmasını izleyen çeşitli katılımcılar tarafından sorulmuştur.

Çok şematik olarak ifade etmek gerekirse emperyalizmin klasik biçimi merkez egemen ülkelerden imalat sanayi ürünlerinin çevre ülkelere ihraç edilmesi, çevre ülkelerdeki tarımsal ürünlerin ve hammaddelerin de merkeze ithal edilmesine dayanıyordu. Bu sistem bugün de işlerliğini sürdürmektedir. Bu özellikle Avrupa Birliği açısından Lome Konvansiyonu ile kurumlaştırılmış olan bir sistemdir ve bugün de yürürlüktedir. **Lome Konvansiyonu** esas olarak bugün Avrupa Birliği'ne üye devletlerin eski sömürgelelerini kapsayan bir sistemdir ve şimdi Afrika, Karayip ve Pasifik ülkeleri denilen grubu da içine almaktadır ki, hatırladığım kadıyla BM üyesi ülkelerin %60'ını oluşturuyor bunlar. Gelgelelim modern emperyalizm (sanıyorum sorulan soru açısından esas anlamlı olan da o), farklıdır. Bu da çok daha uzun bir tartışmayı gerektirir ama esasta merkez ülkeler, egemenlik altında tutulan ülkelere belli bir sanayileşme biçimini dayatmışlardır ve egemenlik altındaki ülkelere dayatılan bu sanayileşme, merkez ülkelerinin piyasalarının ihtiyaç duyduğu gerektirdiği malların üretilmesi anlamında merkeze bağımlıdır. Bu anlamda bu sanayileşme, Avrupa, Kuzey Amerika ve Japon sanayileşmesine bağımlı kılınmıştır.

Bu bağımlılık sürecini pekiştirmenin bir ikinci yolu da egemenlik altında tutulan ülkelere teknoloji ihracıdır. Yalnız bu teknoloji ihracı, teknolojik gelişmenin son düzeyine erişmiş, onu yakalamış teknolojiler değildir. Böylece bağımlı ülkeler belli bir kalkınma düzeyine erişmekte fakat teknolojik bakımdan geri kalmakta, dolayısıyla uluslararası piyasalarda daha düşük ücretler yoluyla rekabet etmek zorunda kalmaktadır. Bu süreç işlediği ölçüde merkez ülkelerden bağımlı ülkelere doğru bir istihdam ihracı da sözkonusu olmaktadır. Gelgelelim istihdam ihracı, kâr haddi farklılıklarından kaynaklandığı ölçüde mekanizmada özsel bir değişikliği ifade etmemektedir.

Soru: Avrupa'daki işçi hareketi klasik iktisadın çerçevesi içerisinde kalıyor. Acaba bunun bu çerçevede kalmasının nedenleri nelerdir? Avrupa işçi sınıfı, tüketim toplumun avantajlarından yararlanmasından mı, kapitalizmin nimetlerinden yararlanmasından mı düzene fazlaca entegre olmuştur? Ya da daha önemlisi işçi hareketi siyasallaşmadığı için mi yeni bir alternatif üretilmiyor? Siyasallaşmadan şunu kastediyorum: Avrupa'daki işçi sınıfı hareketi ile bağlantısı olan siyasi partiler, İngiltere'deki İşçi Partisi, Alman Sosyal Demokrat Partisi, Fransız Sosyalist Partisi hepsi sonuç olarak liberal çözüm öneren partilerdir. Acaba Marksist bir parti eksikliği mi sözkonusudur? Bir de emeğin kompozisyonu değişti. Sendikal hare-

ket sadece işçileri değil, işsizleri, emeklileri, daha nitelikli işçileri teknisyenleri ve kent yoksullarını kapsayacak tarzda bir mücadele mi yürütmelidir?

Carchedi Bana öyle geliyor ki siz kendi sorunuzun cevabını büyük ölçüde vermiş oldunuz. Değindiğiniz bütün noktalar arasında çok sıkı karşılıklı bağlantılar var. Sorularınıza verilecek cevap, çok büyük ölçüde cevabı verecek olanın siyasi görüşlerine bağlıdır. Benim görüşüme göre; Avrupa işçi hareketinin içinde bulunduğu sefil ideolojik durumun birçok nedenleri arasında başta gelenlerinden bir tanesi İkinci Dünya Savaşı sonrasında sözümona komünist partilerin işçi kitlelerini tâbi kıldığı eksi eğitim-cahil bırakma. Ellili yılları hatırlıyorum, o sırada ben İtalya'daki Komünist Parti'nin genç ve coşkulu bir taraftarıydım. Şaşkınlıkla şunu gördüm ki ben Keynesçilik üzerine **Critica Marxista**'yı -ki bu İtalyan Komünist Partisi'nin en önemli teorik organlarından bir tanesidir- okuyarak Keynesçiliği daha iyi öğreniyordum. **Critica Marxista**'daki makaleleri okuyunca Marksist bir tahlilin nasıl yapılacağından çok Keynesçiliği öğrenmiş oluyordum. Oysa bu parti İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'daki en güçlü komünist partilerden bir tanesiydi. Sanıyorum, Avrupa'daki bütün komünist partileri için, gerekli değişiklikler yapılarak bu söylenebilir.

Şimdi gelelim sorunun zor tarafına, cevaplanması gereken şudur: Bu partiler nasıl oldu da kendi siyasi ideallerine uygun düşebilecek biricik iktisadi tahlili terk ettiler. Ama temelde hikaye II.Enternasyonal'e uzanıyor ve o sırada Almanya'da meydana gelen değişmelere uzanıyor. Her şey orada başladı. II.Enternasyonal döneminde bana göre Marksizmin iki temel sütunu terkedildi: birincisi diyalektik bir tahlil, ikincisi sınıfsal bir tahlildir. Bu iki temel sütunu bir kez terkettiniz mi, egemen ideolojinin dolduracağı bir boşluk yaratırsınız. Bunun örtük sonucu olarak da, toplumsal bilimlerin iktisat dahil olmak üzere, toplumsal olarak belirlenmediği sonucuna ulaşırsınız. Oysa bana göre toplumsal bilimler toplumsal olarak belirlenir ve belli bir sınıfsal görüşü yansıtır. Dolayısıyla neoklasik bir bakış çerçevesini benimsediniz mi, niyetleriniz ne kadar iyi olursa olsun farketmez, sonunda sizin varacağınız nokta, sermayenin yeniden üretimi açısından işlevsel olan bir teori geliştirmek olur. Bir tek örnek vereyim; kısmi denge teorisindeki arz ve talep eğrilerini hatırlayın. Talep artarsa fiyatlar da artar. Bu davranış ne tür bir insan doğasını yansıtmaktadır? Bencil bir doğayı. Benim ihtiyacım artıyorsa ve sizin elinizde benim ihtiyacımı karşılayanın fiziksel olanakları varsa siz benim ihtiyacımı daha düşük bir fiyatla karşılamak yerine fiyatları yükselterek benim durumundan

avantaj elde ediyorsunuz. Dolayısıyla kapitalizmin gerek duyduğu bencil insan doğası her iktisat ders kitabının daha birinci kavramında arz ve talep eğrilerinin ayrılmaz bir parçası halindedir.

Böylece dayanışma ve özgecilik (diğerkâmlık) davranışı daha ilk adımda bu tahlil yoluyla irrasyonel-akıldışı olarak gösterilmiş olmaktadır. Benim yıllardır gözlemlemekte olduğum şöyle bir gülünç durumla karşılaşırız; liberal iktisatçıımız boş zamanında son derece geniş düşünceli, yoksulluk karşısında anlayışlıdır, ama mesaisinde son derece muhafazakârdır. Bu yüzden öyle düşünüyorum ki, neoklasik tahlil düzeltilemez, iyileştirilemez. Bunun safdışı edilmesi gerekir, tıpkı kapitalist devlet gibi.

Soru: Avrupa'da yerli işçilerle göçmen işçilerin dayanışması sonucuna varan analiz, önceki soruya verdiğiniz cevaplarla beraber, Avrupalı işçilerin dünya işçileriyle bir uluslararası dayanışma içinde olması sonucunu doğurur mu doğurmaz mı? Ben verilen cevaptan bunu tam çıkaramadım. Bu sonuç aynı zamanda Avrupalı işçilerle Üçüncü Dünya işçilerinin de uluslararası dayanışması sonucuna ulaşır mı ulaşmaz mı?

Carchedi: Evet, haklısınız. Özellikle savunmak istediğim bir noktaydı bu. Ben Avrupa'daki durum üzerinde odaklaşmaya çalıştım ama açık ki, bunun yaygınlaştırılması gerekir. Vurgulamak istediğim nokta şuydu: Neoklasik ya da Keynesci bir bakış açısını bir kez benimsediniz mi, ister Avrupa içerisinde olsun isterse dünya çapında olsun, işçi sınıfının farklı kesimleri arasında çatışan iktisadi çıkarlar bulunduğu sonucuna varmanız mukadder olur. Ama birkez benim sunduğum tarzda bir sınıf tahlilini benimserseniz, o zaman işçi sınıfının, yani gerek tek bir kıta gerekse dünya çapında farklı kesimleri arasında yalnız çatışan iktisadi çıkarların bulunmadığı, aynı zamanda tek geçerli stratejinin dayanışma olduğu sonucuna ulaşırırsınız.

Soru: Avrupa'da işçi hareketi içinde yerli işçi-yabancı işçi ayrımı kavram olarak kullanılıyor mu? Kapitalist sınıfın egemenliğindeki devletlerde yani Avrupa devletlerinde yabancı işçiler üzerinde gettolaştırıcı politikalar, topluma yabancılaştırıcı politikalar, işçi sınıfı içindeki dayanışmayı parçalamıyor mu? Örnek olarak Türkiye'den dışarıya gönderilen işçilerden hem evsahibi ülkenin hem de gönderen ülkenin yani Türkiye'nin bir işbirliği sözkonusu, gettolaştırma, dinsel kimlikleri öne çıkartma anlamında.

Carchedi: Aslında benim üzerinde durmak istediğim konulardan biriydi, zaman yetersizliği nedeniyle

le üzerinde duramadım. Bu yerli-yabancı işçi ayrımı geniş ölçüde kullanılan özellikle konuya ilişkin edebiyatta kullanılan bir ayrımdır. Bir adım geri atalım; işsizlik, bunalım, iktisadi çevrim konusunda benim yanlış bulduğum tahlili benimseyecek ve yerli-yabancı işçiler arasında nesnel olarak çelişik çıkarlar bulunduğunu kabul edersek, ister istemez örtük ya da belirtik olarak şu sonuca varırsınız: Yabancı emek sadece sermayenin çıkarları onu gerektirdiği zaman akışkan olmalıdır. Dolayısıyla yabancı emek gerekli olmadığı zaman kapıları kapatırsınız, olanları da dışarı atarsınız. Birlik içerisinde bu konuda imzalanmış olan en önemli anlaşma Schengen Anlaşmasıdır. Schengen Anlaşmasının yedinci maddesine göre üye devletler, yasadışı iç göç ve güvenliğin tehdit altına girmesine karşı koruma önlemleri alabilir. Bu yaklaşımın bir uzantısı olarak Maastricht Anlaşmasının K1 maddesi de politik sığınma, iç göç ve dış göç konularını, uyuşturucu ticareti, uluslararası sahtekârlık, terörizim gibi uluslararası suç türlerinin ele alındığı madde içinde ele almaktadır. Bunun anlamı yabancı emeğin suçlu gösterilmesi, kriminalleştirilmesidir. Son zamanlarda Avrupa'da yasadışı iç göç ağır bir uluslararası suç çeşidi olarak görülmektedir. Bunun bir bütün olarak işçi hareketi açısından felaketli sonuçları sözkonusu. Çünkü bu tür politikaları savunan sağ ya da faşist hareketler giderek siyasi tartışmanın merkezine yaklaşmış olmaktadır. Böylece farklı devletler ve onlar adına da AB, kendi çevresine bir sağlık kordonu örüyor ve bu yabancılar üzerinde çok acımasız, sert bir denetim sisteminin kurumsallaştırılmasına yol açıyor. Böyle bir uygulama ister istemez otoriter bir devletin bütün özelliklerini taşıyacaktır. Böyle bir otoriter sistemde de iktidar bir avuç seçilmemiş yetkilinin elinde toplanmış olacaktır. Dolayısıyla işçi hareketinin yapması gereken iç göçün ve siyasi sığınmanın bir suç gözüyle görülmesine karşı çıkmaktır.

İşçi hareketinin yapması gereken Schengen Anlaşması'nın yürürlükten kaldırılmasını talep etmek, Strassbourg'da bulunan ve sözde AB'nin göçmenler dahil bütün yurttaşları hakkında bilgi toplayan süper bilgisayarın da devre dışı bırakılmasını talep etmektir. Özellikle de Avrupa'ya giriş koşullarının dayanışmaya dayalı demokratik bir karar sürecine dayalı olarak yeniden formüle edilmesini talep etmektir. Avrupa Ortak Pazarı vs. diye başlayan AB'nin, emeğin değil sermayenin bir projesi olduğu önermesi konusunda kuşku duyanlar varsa Schengen Anlaşması, bu kuşkulardan kurtulmak için yeterli bir örnektir. İlginç olan, işçi hareketinin folkloründe de AB'nin çeşitli aşamalarında hep sermayenin bir projesi olduğudur. Avrupa

Ortak Pazarı'nı ilk öneren kişi bir Hollanda Dışişleri bakanıydı. Bu zat seçilmiş bir politikacı değil, Hollanda'nın ve Avrupa'nın başlıca iki çokuluslu şirketi olan Philips ve Unilever'in bir üst düzey yöneticisiydi. Bu zatı IMF'den aldılar, paraşütle Hollanda kabinesine yerleştirdiler. Hiç seçim kazanmış değildi. Avrupa bütünleşmesinin babası diye anılan **Jean Monnet** de bir uluslararası bankacıydı.

Soru: Bu söylediklerinizin ulusal teknoloji politikaları açısından içermeleri neler olabilir?

Carchedi : Bir kez daha şunu sormak gerekir: Tahlil birimi ne olmalıdır? Tahlil birimi ulus olacaksak farklı bir cevaba, *sınıf* olacaksak farklı bir cevaba gideriz. Sorun ve soru, şu soruyla aynıdır:

Yabancı sermayedarlarla daha etkin bir şekilde rekabet etmek için belli bir teknolojiyi benimsemesi söz konusu olan bir sermayedara ne söyleriz? Bu soruyu sormak açısından ben yanlış bir kişi olurum.

Soru: Soruyu sormaktaki amacım şuydu: Sizin söyledikleriniz, teknolojik ilerleme daha az değer üretimine yol açar, o yüzden teknoloji konusuyla fazla ilgilenmeye gelmez. Sizin söylediklerinizin böyle bir uzantısı var.

Carchedi: Benim şahsen yapabileceğim sınırlıdır; beni dinlemek isteyebilecek Avrupa işçi sınıfına bir mesaj iletmektir. O da teknolojinin toplumsal açıdan yansız olmadığı mesajıdır. İkinci olarak da belli bir türde teknolojiyi benimsediğinizde otomatik olarak emek sürecinin belli bir örgütlenme biçimini benimsemiş olursunuz. Üçüncü olarak, eğer emek sürecinin bu örgütlenişini, yani teknolojinin benimsenmesi sonucu ortaya çıkacak emek süreci örgütlenişinden memnun değilseniz ya da ona karşısınız o zaman alternatif bir emek süreci örgütlenme biçimi ve dolayısıyla alternatif bir teknoloji geliştirmelisiniz. Ben bu konuda yetkili sayılmam ama, sanmıyorum ki somut olarak ne yapılabileceği konusunda açık seçik fikir veren bir kimse olsun. Yalnız benim 1960-70'lerde tanık olduğum bir şey vardı. Birkez bu bilinç mevcutsa, insanlar kendi çalışma ortamlarını etkilemeye yöneliyorlar ve o tarihlerde Avrupa işçi sınıfının geniş kesimleri -çoğunlukta olmasalar da- emek sürecinin örgütlenişinin ve teknolojinin toplumsal içeriğinin farkındaydılar. Emek sürecinin örgütlenişinde ve teknolojide birtakım değişiklikler dayatma yoluna gittiler ama bu tecrübe çok kısa sürdü. Bir taraftan bu tecrübe kısa sürdü, öte yandan bu bilincin oluşmasını sağlayacak koşullar yoktu. Çünkü bu noktada İkinci Enternasyonal'den beri sosyalist ve komünist partiler, teknolojinin, bilimin ve emek sürecinin örgütlenişinin

toplumsal olarak yansız olduğu görüşünü benimseyip yaydılar. Geleneksel sosyalist ve komünist partiler ile o zamanlar yeni sol denilen çeşitli akımlar arasında bu bir ihtilaf noktasıydı. Katılmış olduğum birtakım toplantıları hatırlıyorum. O sırada bazı yoldaşlar bize "Şu makinaı beğenmiyorsanız ayakkabı üretimi için ne tür bir makina lâzım, bunu söyleyin." derlerdi. Bu elbette benim cevaplandırabileceğim bir soru değildi. Çünkü mevcut emek süreci örgütlenişinden farklı olarak dayanışma ve işbirliğine dayalı bir emek sürecinin beraberinde getirdiği bilinç yükselmesidir ki, emek sürecinin örgütlenişine ve bununla uyumlu yeni üretim tekniklerine bizi götürebilir. Peşinen söylenmez; ancak dayanışmacı ve işbirliğine dayalı emek süreci içinde yeni teknik tasarımlar, makina tasarımları ortaya çıkabilir.

Sonuç olarak, benim kendime uygun gördüğüm görev, bu koşullarda bu tür bir bilinç yükselmesinin meydana gelebileceği koşulları hazırlamaktır. Yeni üretim tekniklerinin şeklini şemailini yaratacak, ortaya çıkaracak olan kitlelerin kendisidir. Söz konusu olan farklı kötüler arasındaki bir seçittir. Bugünkü teknoloji geliştirme tarzları üzerinde çok ciddi kaygılarının olduğunu söyleyeyim. Bunun başlıca örneği genetik mühendisliği. Genetik mühendisliği, bir yandan insanın çektiği ıstırapı azaltmakta kullanılabilir. Ama bugün geliştirildiği şekliyle sermayenin elinde bir silahtır. Sadece hayvanları değil teknik açıdan baktarsak insanları da kopyalayabilmektedir. Bu tikel örnekte teknolojinin sınıfsal içeriği, insan hayatının sınıai hayata indirgenmesidir. Bugün teknolojiyi belirleyen şey sadece sermayenin kendisi değildir, bizim sermaye dediğimiz şey kendi içinde çelişik, bir dizi toplumsal ilişkidir. Dolayısıyla sermayenin yarattığı her şey kendi içinde çelişik öğeleri barındırır. Çoğu tekniklerin de farklı amaçlar için kullanılması söz konusudur. Gene de sermayenin yarattığı bu tekniklerin başlangıçta "iyi amaçlar için" kullanılması mümkün olsa bile eninde sonunda bunların farklı teknik ve teknolojilerle ikame edilmesi gerekecektir. Dolayısıyla ben herhangi bir sermayedara, herhangi bir ulusa, herhangi bir uluslar topluluğuna nasıl bir teknoloji geliştirmeleri, benimsemeleri gerektiği konusunda bir öneride bulunacak değilim. Meğer ki kendi teknolojik alternatifini geliştirmeye yönelmiş bir toplumsal hareket göreyim. Ne yazık ki bugüne kadar hiçbir müteşebbis, hiçbir devlet, hiçbir ulus bu konuda bana tavsiye soramadı.

Soru: Sendikalar?

Carchedi: Avrupa'daki sendikalar bir kol, el ve yüz hareketinden başka bir şey değildir...

Avrupa'daki İşsizlik: Efsaneler ve Gerçekler*

*Suçlulardan biri sıkı ekonomi politikasıdır.
Zaman bu politikaları gevşetme zamanıdır.*

(T. P.)

Theodore Pelagidis **

Çev: Dr. A. Mesud Küçükkalay ***

Bekir Gövdere ****

GİRİŞ

Resmi rakamlara göre Avrupa Birliği (AB) çalışan nüfusunun yaklaşık olarak %12'si işsizdir ki, 5 milyonu 25 yaşın altında olup 18 milyon Avrupa vatandaşı resmi olarak iş aramaktadır. Avrupa'daki ilgi-li araştırma kurumları Avrupa'daki işsizlik oranının yükselmeye devam ettiğini haber vermekteler. Gelecek iki yılda yine en az yarım milyon insanın işsizlik ordusuna katılacağı da tahmin edilmektedir.

Avrupa işsizliğinin çok hızlı artışı son yıllarda büyük sosyal problemlere neden olmaktadır. Öyle ki; sosyal bütünlükteki kırıma, işgücünün büyük bir bölümünün marjinalleşmesi ve Avrupa vatandaşlarının önemli bir bölümünün yaşam standartlarındaki düşüş Avrupalılar'ın "sosyal Avrupa" idealini sarsmıştır. Örneğin Avrupa ekonomik ve para birliğinin bazı ülkelerdeki savunucuları şimdi küçük bir azınlığı oluşturmaktadır.

İşsizliğin artması, kurulan Avrupa Para Birliği başta olmak üzere oluşturulan yeni Avrupa'nın geleceği konusunda şüpheli düşünenleri doğrulamaktadır. Bahsedilen bu şüphelik büyüme ve istihdamdan zi-

yade yalnızca kamu açıklarının düşürülmesi ve enflasyon hedeflemesini vurgulayan, 1997 Amsterdam ve 1992 Maastricht'te imzalanan (Pelagidis 1996b, 1997c) anlaşmaların sıradanlığına dayanan optimal para alanı teorisine dayanır.

Bununla birlikte, ilgili literatürdeki yazarların büyük bir çoğunluğu, 1992'den beri geliştirilen ekonomik politikaları suçlamak yerine Avrupa'da düşük üretimle sonuçlanan işsizlik sorununu teknoloji, globalleşme, emek piyasasındaki sertliklere ve sözde yüce Avrupa refah devletine bağlamışlardır. Daha özel olarak, politik ve akademik çevrelerin sözü geçer düşünürleri işsizlik suçunu söz konusu üç faktöre yüklemektedirler.

Yeni teknolojilerin yapısı ve kalkınmanın yeni tipleri büyük oranda "işsiz büyüme" (jobless growth) olarak tanımlanmaktadır. Bazı ekonomistler işsizlik sorununu ilkin yeteneğe dayalı teknolojik değişimin bir sonucu olarak görür. (Lawrance 1994, Krugman 1995, Baldwin and Cain 1997). Yeteneğe dayalı teknolojik değişim ile açıklanabilecek olan bu hipotez endüstri içindeki yetenekli işçilerin talebinde artış yönünde bir değişimi barındırır. Sonuçta, düşük yetenekli işçilerin işsizliğinin artmasının ötesinde daha az eğitilmiş işçilerin nispi ücretlerinin de düşük olmasına yol açmaktadır.

Avrupa emek piyasası, Avrupa insanının hayat standardının yüksekliği, refah programları, işten çı-

* Bu makale 2-5 Ekim 1997 tarihinde Dehphi'deki "Demokrasi ve Refah Devletinin Yeniden Değerlendirilmesi" isimli uluslararası sempozyumda sunulmuştur. Challenge, Jul-Aug-1998, Vol: 41, Issue:4, p. 76, 14p. (<http://www.ebscohost.com/cgi-bin/epwday/key=X6sWm6R>).

** Atina Panteion Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

*** Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF. İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi.

**** Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF. İktisat Bölümü Araştırma Görevlisi.

karma maliyetleri (Bean 1994) ve bunun ötesinde yüksek ücretler, sosyal harcama şekilleri içinde direkt ve dolaylı olarak inelastiktirler. Bu inelastik unsurların çoğu kurumsal değişiklik yapmak zorundadır (Wyplos 1997) ve bu unsurlardaki inelastiklik çalışan işçilerde (insider) politik etkinin bir sonucu olarak anlaşılır. Bu görüşe göre, inelastiklik emek piyasasındaki inelastik istihdam halindeki işçilere de ücretler üzerinde dolaylı olarak monopol olma olanağı sağlar. Böylece, işsizlik düzeyleri çalışan işçiler tarafından güçlü politik etkinin doğrudan sonucu olarak anlaşılır. (Saint-Paul 1996,1997). Sıradan inanış bu sertliklerin, inelastiksizlikleri koruyan, ücret ve fiyatların talebi dalgalandırmasının ağır sorumluluğunu ve böylece işsizliği artıran, Avrupa'nın yüksek refah çıkarları ve istihdam koruma kanunlarını da içerdiğine inanır. Uluslararası ticaretin artması ve rekabetin yoğunlaşması, sözde globalleşmenin etkileridir. Bu globalleşme Avrupa ürünlerinin uluslararası rekabetini yıkan düşük işgücü maliyetleri ile üretim yapan gelişmekte olan ülkelerden yapılan ürün ithalatına yol açmakla suçlanır. (Wood 1995). Sonuç olarak, yıkılan endüstriler ve artan işsizlik özellikle düşük eğitimli işçiler için söz konusudur. Peki, Avrupa'daki işsizliğin artan oranlarının nedeni gerçekten yukarıda ifade edilen faktörler midir?

1. AVRUPA İŞSİZLİĞİNİN SÖZDE NEDENLERİ

1.1. Teknolojik İşsizlik

İşsizlik dünya çapında suçlanacak bir olgu değildir. İşsizlik ABD'de yaklaşık olarak %4,5 ve gittikçe azalırken, Japonya'da %3 dolaylarında dalgalanır. (OECD 1997, p. A4). ABD ve Japonya'nın teknolojik gelişmede önde geldikleri çok iyi bilinmesine rağmen Avrupa düşük yatırım oranları ile Düşük AR-GE harcamaları ve yeni teknoloji başvurularının (*patent hakkı*) yetersizliği ile nitelenir. Avrupa Komisyonu adına yapılan ilgili bir araştırmada son otuz yılda Avrupa'da, ABD'de yaratılan istihdam hacminin 1/5'i, Japonya'da yaratılan istihdam hacminin ise 1/2'si kadarlık istihdam hacmi yaratıldığı saptanmıştır.

Avrupa'nın teknolojik geriliği müteahhitlik faaliyetleri ve ulaşım-haberleşme gibi geleneksel hükümet yatırımları ile ilişkilendirilen hizmetlerin üretim maliyetlerindeki yükseklik ile açıklanır.

Bölgesel sonuç ise işsizliğin bir Avrupa olgusu ve AB'nin teknolojik geriliğinin bir yansıması olduğudur.

Avrupa'daki işsizlik AB'nin potansiyel rakiplerinin artan verimlilik ve yeni iş fırsatları yaratmadaki performansını yakalamadaki yetersizliğinin bir sonucudur. (Vergopolus 1995). Teknolojik gerilik ve GSYİH büyümesindeki düşük oranlar yüksek işsizlik düzeyinin sorumlularıdır. Nitekim 1992-1996 arasında ABD'de %3 dolayında olan GSYİH artışının Avrupa'da %1,5 dolayında olması bunun en iyi göstergesidir.

1.2. Ücretler ve Refah Devleti

AB'de herhangi bir yerden daha fazla ücret ödemesi gerektiği argümanı ancak tüm AB üyelerinin koşullarının buna uygun olması ile desteklenecektir. Fakat Yunanistan'da, örneğin, başka bir çalışmamızda gösterdiğimiz gibi (Pelagidis 1997a), işgücü maliyetleri, reel ücretler ve bunların GSYİH'daki payları yüzde olarak çok düşük düzeydedir. Bunların hiçbirisi %10'u aşan resmi işsizlik oranları ile oluşmamıştır. (OECD 1997).

Yukarıdaki argümana göre verimliliğin büyüme oranını aşan reel ücretlerdeki herhangi bir eğilim mantığa uygun olmalıdır ve bu uygunluk AB'de emeğin payının çoğalmasındaki bir artışta yansıtılmış olmalıdır. (Gordon 1996). İşgücü maliyetinin artışı onun marjinal ürünü ile ilgilidir ki ve şayet işgücünün payında artış olursa kâr düzeyleri baskı altında olmalı, işgücü talebi azalmış olmalı ve işsizlik artmış olmalıdır. (Gordon 1996).

Avrupa ekonomisi ile ilgili verilen rakamlar göstermiştir ki, (1995-1996b, 1997a) AB'de yüksek ücret düzeylerine odaklanan argümanlara rağmen ücretlerin payı GSYİH'daki oran olarak 1980'lerin ilk yıllarından bu yana gittikçe azalmıştır. (Bknz Tablo 1). (Bu oranlar ABD'de %71 ile %72 arasında sabit kalırken, 1981'de %76,7'den 1996'da %68,7'ye 1997'de %68,4'e düşmüştür.)

Avrupa'da 1992-1996 arasında verimlilikteki artış %2 iken reel ücretlerdeki ortalama yıllık artış yaklaşık %0,7'dir. (Eurostat and DGII 1996). Şayet biz bunlara işgücü gelir oranlarının azalmasını eklersek, işgücü piyasasının inelastikliği olarak nitelenen reel ücretlerin Avrupa'daki fakirlik ve işsizlikteki artış için sorumlu tutulamayacağı sonucuna netlikle ulaşabiliriz.

Sosyal ücret daha geniş anlamda Avrupa refah devleti anlamında düşünülürse, işsizliğin Avrupa'da son on yılın olgusu olduğunu söyleyebiliriz. Savaş sonrası dönem boyunca, düşük işsizlik oranları, refah

Tablo 1: Düzeltilmiş Ücret Payları, Toplam Ekonomi (Faktör Maliyetleri GSYİH'nın Yüzdesi)

	1971 - 1980	1981	1985	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
AB	75.4	76.7	78.0	70.7	70.9	71.0	70.8	69.5	68.8	68.7	68.4
ABD	72.1	71.7	71.0	71.8	72.6	72.4	72.0	72.1	71.9	71.3	72.4
Jap.	78.0	78.6	74.6	74.1	74.1	74.2	72.9	72.1	71.7	74.3	72.4

Kaynak: *European Economy (1995-1996b, 1997a).*

Tablo 2: Talep (Yıllık Yüzde Artış 1995-1996)

	AB	ABD	Japonya
Özel Tüketim	1.7	2.5	2.4
Kamu Tüketimi	0.8	-0.9	2.1
Yatırımlar	2.3	5.3	3.2
Toplam İç Talep	1.4	2.2	2.6

Kaynak: *Organization For Economic Cooperation and Development, Economic Outlook, No:59, (Paris, Jun-1996), p. A57.*

devleti ile aynı anlamda düşünülmüş ve Avrupa için karşılaştırmalı üstünlük olarak görülmüştür. Ve bu ulusların piyasalarda baskın olmalarını sağlayan yüksek kaliteli ürünlerin üretimine yol açmıştır. Bu neden bir yük olarak algılandı?

1.3. Ticaret ve Globalleşme

Ekonominin ve uluslararası rekabetin globalleşmesi bugünün farklı olan koşulları gerçeğini açıklamak için kullanılmıştır. Ulusal ekonomilerin dışa açılması ve uluslararası ticaret hacmindeki artış Avrupa'da ücretleri aşağı doğru itmiştir. Çünkü AB'deki işçiler AB dışındaki ülkelerin düşük işgücü maliyetleriyle rekabet etmek zorundadırlar. Globalleşme Avrupa'daki ücretlerin nispi esneksizliği yüzünden Avrupalı firmaların kapanacağını ve yatırımların iptal edileceğini ileri sürer.

Yukarıdaki argümanlar, 1982-1994 arasında OECD üyesi ülkeler arasındaki ticaret düzeyinin, GSYİH'nın bir oranı olarak, yaklaşık %10'larda sabit kaldığını dikkate alırsak daha az inandırıcı görünmektedirler. Ve Avrupa'da genellikle (AB'nin üye ülkeleri ile sınırlandırılmamış) bu ticaret düzeyi 1980'lerin başından beri Avrupa'nın GSYİH'nın yaklaşık %14'ü oranında aynı düzeyde kalmıştır. OECD ülkeleri ile AB ülkeleri ticaretine gelince, eşdeğer oran yalnızca küçük artışlarla %17 dolayına yükselmiştir. Ticaretin,

Tablo 3: Reel Gayri Safi Sabit Sermaye Oluşumu (Toplam Yüzdeler 1992-1996)

	İnşaat Hariç Özel Sektörler	Tüm Sektörler
ABD	35.1	28.9
Japonya	-13.7	1.9
AB	-0.4	0.3

Kaynak: *Organization For Economic Cooperation and Development, Economic Outlook, No:59, (Paris, Jun-1996), pp. A9, A8*

Çin, Tayvan, Hong Kong, Singapur, Malezya, Tayland ve Güney Kore gibi düşük işgücü maliyetli ülkelerle yalnızca GSYİH'nın %1'i olarak hesaplanması özellikle anlamlıdır. (OECD 1996 pA71). AB'nin Asya'dan ithalatı 1989'da %5,3'ten 1995'te %7,5'e bir miktar (ihracattan daha az) artarken, Asya'ya ihracatı 1989'da %4,5'ten 1995'te %7,5 olmuştur. (IMF 1996). AB'nin ABD (8,5 milyar ecu) ve Japonya'dan (1,4 milyar ecu) olan yatırım malı ithalatının, ABD'den (6,4 milyar ecu), Japonya'dan (0,3 milyar ecu) olan ihracatından fazla olması dikkate değer bir noktadır. (Eurostat 1997). (1 ecu=1,08 ABD\$).

İşsizlikteki artışı AB piyasasına düşük işgücü maliyetli malların girmesi ve OECD ülkeleri ile olan ticaret hacmindeki artışla açıklamak olanaklı değildir. Bunlar Avrupa'daki yüksek işsizlik düzeyini açıklamak için çok düşük kalmaktadır.

2. AVRUPA İŞSİZLİĞİNİN NEDENLERİ

Kamu açıkları ile sağlanan ücretler ve sosyal harcamalar Avrupa işletmelerinin kârlılığını korusa bile, ücretler ve sosyal harcamaların azaltılmasının AB'de zaten zayıf olan reel toplam yurtiçi talepteki artışa etkilerinin ne olacağı iyi bir soru olur. 1995'ten 1996'ya ABD'deki toplam yurtiçi talep artışı Japonya'dakinin yaklaşık yarısı, AB'dekinden ise çok daha düşük ol-

Tablo 4: Ticaret Dengeleri ve Cari İşlemler Dengeleri

	1992	1993	1994	1995	1996*	1997*
Ticaret Dengesi (Milyar \$)(**)						
AB	-9.5	70.9	99.1	122.2	156.1	155.5
ABD	-96.1	-132.6	-166.4	-177.6	-187.3	-200.5
Japonya	132.4	141.6	145.9	138.9	96.9	109.0
Cari İşlemler Dengesi (Milyar \$)						
AB	-78.3	8.9	10.5	58.4	83.3	87.9
ABD	-67.8	-103.9	-155.7	-147.8	149.5	-157.4
Japonya	117.4	131.5	129.2	111.9	68.8	92.1

Kaynak: European Economy, Supplement A, No: 5/6 (Brussels: European Union 1996), p. 24.

*For 1996 and 1997: European Economy, Supplement A, No: 5/6 (Brussels: European Union 1997), p. 24.

Not: Eurostat'a göre Avrupa Birliği 1996'nın ilk yarısında üçüncü dünya ülkeleri ile ticaretinde 11 milyar ecu fazla vermiştir. (in ecu: European Union 1995=24,2 milyar; 1996=46,3 milyar), (1 ecu=1,08 ABD\$).

**Rakamlar FOB-FOB'dur.

muştur. (Bknz Tablo 2). Daha genel olarak, sunulan son on yılın ilk yıllarında AB'deki toplam iç talepteki ortalama artış yalnızca yaklaşık %1'dir. (European Economy 1996b).

Avrupa'da para ve maliye politikalarının aşırı sıkılığından dolayı toplam talep, işgücündeki artış ve dolayısıyla emek arzındaki artış oranı kadar yükselmemiştir. Problem reel faiz oranlarını yüksek düzeye iterek yatırımlar ve gelirdeki artışları engelleyen Avrupa'daki para arzının -Almanya ilk suçlu- yetersizliğidir. (Pelagidis 1997b, 1997c). GSYİH'daki büyüme için negatif sonuçlarla, AB üyelerindeki yatırımların ABD'dekinin yarısından daha az ve Japonya'dakinden de daha az olduğunu gösteren rakamlar özellikle ilginçtir. (Bknz Tablo 3).

Avrupa şirketleri üretimlerinin yaklaşık %90'ını Avrupa piyasasına satmaktadırlar ve özellikle kamu özel tüketimde sözleşmelerle talebin gelecek versiyonlarını kontrol altına almaktadırlar. Bu kontrol ileride üretim ve verimlilik için zararlı olacaktır.

Avrupa'nın teknolojik ve diğer konularda dünyanın diğer ülkeleri ile olan ticaretinde bir açık dışında fazla bir şeye sahip olmadığı akılda tutulmalıdır. AB'nin Avrupa dışındaki ülkelerle olan ticareti ise fazladır ve bu fazlalık AB'nin GSYİH'nın %1'ine eşittir. 1992-1995 periyodunda nominal ücretlerdeki artış %4'ün altında kalmış, reel işçi başına düşen maliyet önemli bir şekilde azalmıştır. (European Union 1995). Hem ticaret dengesi hem de cari işlemler dengesi son yıllarda artan bir fazla vermiştir. Öte taraftan ABD'de buna karşılık gelen rakamlar tamamen aksi

yönde eğilim göstermiştir. (Bknz Tablo 4). Özel sektördeki işçi maliyetleri AB'de ABD'ye nazaran üç kat daha artmıştır. (Bknz Tablo 5-6). Fakat yalnızca yatırımlardaki ve sermaye oluşumundaki durgunluktan başka teknolojik konularda ve AR-GE konularında AB, ABD'nin ve Japonya'nın arkasındadır. (Bknz Tablo 7).

Avrupa Komisyonu'nun 1996'daki raporunda belirtildiği gibi, AR-GE harcamalarındaki oranın düşüklüğü sonucunda AB özellikle enerji, haberleşme ve taşımacılık gibi temel üretim katsayılarında ABD ve Japonya'ya nazaran üretim maliyetleri çok daha fazla gerçekleşmiştir. Bundan başka Japonya'daki %0,80 ve ABD'deki %0,74 ile karşılaştırıldığında AB'deki bilimsel araştırma personeli, işgücünün %0,47'sini oluşturmaktadır.

Yukarıda anlatılan bu durumun şöyle bir sonucu olmuştur: AB diğer ülkelerin girememiş olduğu uluslararası pazarlara girebilmek için ucuz emekten yararlanma avantajını elde etmiş fakat bu kârları yeni iş olanaklarına kanalize edememiştir. Çünkü bu, bu kaynakları garanti altına alan istihdamın altındaki işgücünün düşük yüzdesinin bir avantajı olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, neden geçtiğimiz 25 yıl içinde AB'nin Japonya'dan %50, ABD'den %20 daha az yeni iş alanı yaratabilmiş olmasını da açıklar. (European Commission 1996).

Özetlersek, Avrupa'nın yatırım, sermaye oluşumu, AR-GE ve yeni iş alanları yaratılması gibi kritik sektörlerdeki geri kalmışlığı Avrupa'da 1930'lar düzeyinde bir işsizlik artışına neden olmuştur.

**Tablo 5: Özel Sektörde Birim İşgücü Maliyetleri
(1992-1996 Toplam Yüzdelere)**

	Nominal Maliyet	Enflasyon*	Reel Maliyet
ABD	9.8	12.6	-2.8
AB	9.7	17.2	-7.5
Japonya	1.8	2.9	-1.1

Kaynak: Organization For Economic Cooperation and Development, *Economic Outlook*, No:59, (Paris, Jun-1996), pp. A16, A18

* Özel tüketim deflatörü

3. SOSYAL AVRUPA İÇİN POLİTİKA REHBERİ

"Diğer" Avrupa, "Sosyal Avrupa" ekonomik olarak hayatini devam ettirmeyen Avrupa demek değildir. Aksine tam tersidir. Bu öyle bir Avrupadır ki bu Avrupa'da karşılaştırmalı avantajları oluşturan ve uluslararası Pazar üstünlüğü ile yüksek kalite ürünlerinin elde edilmesi için vazgeçilmez bir önkoşul oluşturan yüksek istihdam ve yaşam standartlarına vurgu yapılmaktadır.

Bir bütün olarak Avrupa'da istihdamla ilgili politika önlemleri aktif bir biçimde uygulanmaktadır. Örneğin, Almanya'da işsiz kalanlara iş olanağı sağlayan firmalara ilk 6 ay için %80, ikinci 6 ay için %60 sübvansiyon sağlanmaktadır. Fransa'da bu olanağı sağlayan işverenler 6 aydan 18 aya kadar sosyal sigorta katkılarından ise muaf tutulmaktadır. Yunanistan gibi diğer başka ülkelerde genç işsizliği ile ilgili önlemlerin artırılması ile beraber istihdam ve işe yerleştirme hizmetlerinin yönetimi ile ilgili devlet harcamaları, AB'deki diğer ülkelerden önemli oranda daha azdır. Şu da belirtilmelidir ki Yunan Çalışma Bakanlığı işsizlerin sübvansiyon edilmesini ve niteliklerinin artırılmasını onların iş bulma çabalarında yardımcı olacak şekilde önemli bulmaktadır. Tüm bu yapılanlar, göreceli olarak boş işlere atanan kişilerin uygun nitelikler taşımasından kaynaklanıyor olsa iyi ve güzel önlemler olarak ortaya çıkabilir. Fakat durum böyle değil. Gerçekte çok az yeni iş yaratılmıştır. Çünkü üre-

tim düzeyinde dikkate değer bir artış gerçekleşmemiştir. (1992 ile 1996 arasında AB'deki GSYİH'da ortalama %1,5'lik artış ABD'de aynı dönemde %3 olarak gerçekleşmiştir). Yaratılan yeni işler de işgücündeki artış tarafından geride bırakılmıştır.

Özellikle Almanya'daki faiz oranları ve kısıtlı para arzı politikaları nedeniyle Avrupa'da gerçekleşen sıkı ekonomi politikaları yönünden toplam talepteki artış, (1992-1996 arasında yıllık olarak ortalama %1,1) işgücünün sayısal artışı ile verimlilikteki artışla aynı oranda gerçekleşmemiştir. Nobel ödülü sahibi F. Modigliani'nin talep etmiş olduğu gibi reel para arzındaki büyüme, yatırımların gerçekleşmesi, GSYİH'nin canlandırılması, yeni iş olanaklarının yaratılmasının hızlandırılması ve böylelikle mevcut yüksek işsizlik oranlarının da ortadan kalkmaya başlaması için reel faiz oranlarını düşürmüştür.

Para politikalarındaki az da olsa gerçekleşen rahatlatma reel faiz oranlarını ve böylelikle borç ödeme maliyetlerini aşağı indirmede de yeterli olabilir. Bu, reel yatırım artış oranlarında ve GSYİH'da bir artışa yol açabilir. Böylelikle önemli harcama kesintileri ve yüksek birincil mali fazlalıklar -ki bunlar ekonomik kalkınmanın altını oymaktadırlar- bundan böyle zorunlu politikalar olarak algılanamayabilirler. Vergi tabanının genişlemesi ile vergi gelirleri artabilir ve gerçek GSYİH potansiyel hasılaya yaklaşmaya başlayabilir. Yani genişleyen ürün eğri biz üretimden alınan üretici güçlerin tamamını kullanırsak gerçekleşebilir. Bu güçlerin 1992-1996 periyodu için yaklaşık %10 ve daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Bu işsizlik düzeyini ılımlı hale getirebilir, cari işlemler dengesini güçlendirebilir ve para piyasalarındaki milli paraları stabilize edebilir. Aksine tüketimdeki ve harcamalardaki kesintiler yoluyla enflasyona ve kamu açığına müdahale edilmeye devam ettiği müddetçe, fiyat artışlarının durdurulmaya çalışılmasının maliyeti artacak, ve hatta bu durum işsizlik, hasıla kaybı gibi çok daha dezavantajlı bir noktaya gelecektir.

1996 Aralık'ında Dublin'de üzerinde anlaşmaya varılan ve 1997 Haziran'ında Amsterdam'da onayla-

**Tablo 6: AB Üyelerinin Oransal Birim İşgücü Maliyetleri OECD Ülkeleri ile Karşılaştırma
(AB Üyesi Olmayan), (Ortak Para Birimi 1961-1973-100)**

	1992	1993	1994	1995	1996*	1997*
Birim İşgücü Maliyetleri	107.8	94.5	91.5	94.9	97.3	99.9
Yıllık Değişme (%)	3.8	-12.4	-3.1	3.7	2.6	1.2

Kaynak: European Economy, *Broad Economic Policy Guidelines*, No: 62, (Brussels: European Union 1996), p. 210; *European Economy, Annual Economic Report for 1997*, No: 63, (Brussels: European Union 1997).

**Tablo 7: AR-GE Harcamaları
(GSYİH'nın Yüzdesi olarak 1996)**

	Tüm-Ekonomi	Sanayi
ABD	1.9	1.1
AB	2.5	1.6
Japonya	3.0	2.2

Kaynak: European Commission, *Report of the Committee for Competitiveness*, (Brussels European Union 1996).

nan istikrar ayarlamasının mantığı aslında beraberindeki polisiye tedbirlerle anti çevrimsel ekonomik politikaların uygulanmasını kısıtlamaktadır.

Avrupalı seçmenlerden (Fransa, İngiltere, İtalya ve Yunanistan) gelen siyasi mesaj, bankerlerin Avrupa'sının inşa edilme sürecinin sonuna ve geriye dönülerek muhafazakar bir yapılanmaya işaret etmektedir. Avrupa'nın kalkınma, sosyal tutunum ve dayanışma idealine bağlanmış kişiler için bu tam istihdam politikası Avrupa'nın yüksek yaşam standardının çok daha tatminkar araçlarla rekabetçi bir avantaja transforme edilmesi şeklindeki popüler çağrıya yaşamsal bir cevap niteliği taşımaktadır. Bu önlemler Almanya'nın pasif bir şekilde esnek ve emek piyasası, sabit kur ve sıfır enflasyon aracılığı ile rekabetçi ortamı başarma isteği gibi trajik bir anakronizmi taşımaktadır.

Kaynaklar

Baldwin, R., and G. Cain. 1997. "Shifts in U.S. Relative Wages: The Role of Trade, Technology and Factor Endowments." *CEPR Discussion Paper Series*, No. 1596. Centre for Economic Policy Research, London.

Bean, C. 1994. "European Unemployment: A Survey." *Journal of Economic Literature*, 32, No. 2 (June): 573-619.

European Commission. 1996. *Report of the Committee for Competitiveness*. European Union, Brussels.

European Economy. 1995. *Annual Economic Report for 1995*, No. 59. European Union, Brussels.

-.1996a. Supplement A, No. 5/6. European Union, Brussels.

-.1996b. *Broad Economic Policy Guidelines*, No. 62. European Union, Brussels.

-.1997a. *Annual Economic Report for 1997*, No. 63. European Union, Brussels.

-.1997b. Supplement A, No. 5. *European Union*, Brussels.

European Union. 1995. *Bulletin of EU*, No. 12. Brussels.

Eurostat. 1997. *Statistics in Focus: Money and Finance*, No. 3. European Union, Brussels.

Eurostat and DGII. 1996. *European Community Economic Data Pocket Book*, No. 8/9. European Union, Brussels.

Gordon, R. 1996. "Macroeconomic Policy in the Presence of Structural Maladjustment." *CEPR Discussion Paper Series* No.1493.

International Monetary Fund. 1996. "World Economic Outlook." Washington, DC (May).

Kapstein, E. 1996. "Workers and the World Economy." *Foreign Affairs*, 75, No. 3 (May-June): 17-37.

Krugman, P. 1995. "Technology, Trade and Factor Prices." *NBER Working Paper*, No. 5355. National Bureau of Economic Research, New York (November).

Lawrence, R. 1994. "Trade, Multinationals and Labor." *NBER Working Paper*, No. 4836. National Bureau of Economic Research, New York (August).

Modigliani, F. 1996. "The Shameful Rate of Unemployment in the EMS: Causes and Cures." *De Economist*, 144, No. 3: 363-76.

Organization for Economic Cooperation and Development. 1996. *Economic Outlook*, No. 59 (June), Paris.

-.1997. *Economic Outlook*, No. 61 (June), Paris.

Pelagidis, T. 1997a. "La flexibilité du travail dans le secteur du textile et de l'habillement en Grèce du Nord" (Labor Flexibility in the Textiles and Clothing Sector of Northern Greece). *Relations Industrielles*, 52, No. 1: 114-37.

-.1997b. "Europe at a Monetary Crossroads: Problems and Prospects." *Cahiers Economiques de Bruxelles*, No. 152: 451-86.

-.1997c. "Divergent Real Economies in Europe." *Economy and Society*, 26, No. 4: 546-59.

Saint-Paul, Gilles. 1996. "Understanding Labour Market Institutions: A Political Economy Perspective." *CEPR Discussion Paper Series*, No. 1438.

-.1997. "The Rise and Persistence of Rigidities." *CEPR Discussion Paper Series*, No. 1571.

Vergopoulos, K. 1995. "Unemployment Destabilizes Europe." *Avgi*, 4 (June), p. 10.

Wood, A. 1995. *North-South Trade, Employment and Inequality: Changing Fortunes in a Skill-Driven World*. London: Clarendon Press.

Wyplosz, C. Forthcoming 1998. "Notes on Unemployment in Europe." *CEPR Discussion Paper Series*.

Dünya sizi bu fuarlardan izliyor, sizde dünyayı...
At these fairs, you watch the world (and vice versa!)

OPK 99

15. Uluslararası Tüm Optik Ürünleri Fuarı
15. International All Optics Fair

SAAT 99

21. ULUSLARARASI SAAT FUARI
21. INTERNATIONAL WATCH FAIR

imak'99

8. Uluslararası İmalat Makinaları, Mekanik Alet ve Donanımları / Teknolojisi Fuarı
8th International Manufacturing Machinery, Mechanics, Tools / Equipment Fair

TAKI 99
3rd

ULUSLARARASI TAKI, MÜCEVHER VE SAAT FUARI
INTERNATIONAL ANTALYA JEWELLERY & WATCH FAIR

ANKOMAK'99

13. Uluslararası İnşaat Makinaları ve İnşaat Teknolojisi Fuarı
13. International Construction Machinery And Building Technology Fair

AFEKS

Akyol Sok. No:61 Fındıklı 80040,
İSTANBUL / TÜRKİYE
Tel: +90 (212) 243 1546 (3 lines)
Fax: +90 (212) 251 6159
url: <http://www.afeks.com>
e-mail: info@afeks.com

UNTEK'99

8. Uluslararası Ekmekçilik, Pastacılık ve Dondurma Teknolojisi Fuarı
8th International Bakery, Pastry and Ice-cream Technology Fair

ekol 99

1. Uluslararası Eğitim Kurumları, Sistem ve Hizmetleri Fuarı
1. International Educational Institutions, Systems and Services Fair

Şimdi yatırım yapmanın zamanı mı?

599 118
Dünya Sığ. Değ.
Tel: 629 06 08
Kov 150.000

Evet tam zamanı.

Çünkü yalnız sürekli gelişime inanarak geleceğe yatırım yapanlar "olmaz" denen şeyleri

başarırlar. Buharlı motorları otomobillere, tek pervaneli uçakları jetlere, hesap makinelerini

bilgisayarlara dönüştürür; hep bir adım öteye ulaşırlar.

Biz de aynı düşünceyle, ödenmiş sermayemizi 12,5 trilyondan 45 trilyona yükselttik.

Özkaynaklarımız 50 trilyona ulaşırken sermaye yeterliliği rasyosu % 12 oldu. 72 yıllık deneyimimizi

94 şubeye taşıdık. Gelecekte de gönül rahatlığıyla "Banka eşittir Esbank" demeniz için.